

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA SOVYET REJİMİNİN KURULUŞU ve KIZIL KIRGIN
(REPRESSİYA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Emre TEĞİN

15911518

ANKARA - 2017

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN'DA SOVYET REJİMİNİN KURULUŞU ve KIZIL KIRGIN
(REPRESSİYA)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan:

Emre TEĞİN

15911518

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

ANKARA - 2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAIJAN'DA SOVYET REJİMİNİN KURULUŞU ve KIZIL KIRGIN
(REPRESSİYA)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi.....

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2017)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Stalin Dönemi Repressiya'nın öncesi gelişmeler, yürürlüğe konulması ve sonuçları üzerinedir. Repressiya'nın kurbanı olan Azerbaycan'ın geçirdiği tarihsel süreç irdelenerek, SSCB'nin bu dönemde içinde bulunduğu durum hem iç siyaset hem de uluslararası ortam baz alınarak verilmiş, bu sayede konunun bütünüyle ortaya koyulması sağlanmıştır.

Giriş kısmında araştırmanın amacı, önemi ve yöntemi ile ilgili bilgiler verilirken kaynakların tanıtımı yapılmış, bölümlerin içeriği ve kaynakların kullanımı hakkında bilgiler sunulmuştur. Konu işlenirken, Repressiya kurbanlarının hatırasına binaen aydınların ve kurşuna dizilen insanların adları Azerbaycan Türkçesiyle orjinal halleriyle aktarılmıştır.

Yüksek Lisans tez konusunun belirlenme hususunda tavsiye, öğüt ve yönlendirmeleri ile beni bu alana sevk eden, çalışmanın her evresini titizlikle yöneten, sunduğu farklı bakış açıları ile çalışmayı özgün kılan ve çalışma boyunca kendisinden her fırsatta yararlanma şansı bulduğum, şahsım adına bir hocadan fazlasını ifade eden değerli hocam Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya en derin saygı ve sevgilerimle teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak, tüm eğitim hayatım boyunca maddî-manevî desteğini her zaman hissettiğim aileme; başta annem Songül URAS olmak üzere, ağabeylerim Tolga TEĞİN ve Mehmet Ali TEĞİN'e, kadim dostum Pekin Bengisu TEPE'ye, tez kaynaklarını bulma konusunda yardımını gördüğüm Veysel Gökberk MANGA'ya daima yanımda olmaları dileklerimle teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.B.D. Amerika Birleşik Devletleri

A.D.C. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

Az.K.P. Azerbaycan Komünist Partisi

Az.S.S.C. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Azrevkom Azerbaycan Devrim Komitesi

Bknz Bakınız

ÇEKA чрезвычайная комиссия/Çrezvıçaynaya Komissiya (Olağanüstü Komiston)

GPU Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie (Devlet Siyasî Yönetimi)

KGB Комитет государственной безопасности/ Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti (Devlet Güvenlik Komitesi)

NEP New Economy Policy

NKVD Narodnyy Komissariyat Vnutrennih Del (Sovyetler Birliğı İçişleri Halk Komiserliğı)

SSCB Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğı

T.S.F.S.C. Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti

TTK Türk Tarih Kurumu

a.g.a.m. Adı Geçen Ansiklopedi Maddesi

a.g.e. Adı Geçen Eser

a.g.m. Adı Geçen Makale

İÇİNDEKİLER

Tez Teslim Formu ve Dilekçe.....	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
GİRİŞ.....	VIII
Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi.....	VIII
1905'e Kadar Azerbaycan'da Genel Siyasi Durum.....	XI
Rusya'da 1905 Devrimi ve Azerbaycan'a Etkileri.....	XVI
Rusya'da 1905 Devrimi.....	XVI
Azerbaycan'da Sosyo-Ekonomik Değişim ve 1905 Devrimi.....	XXVI
Azerbaycan'da Siyasi Uyanış, İlk Siyasi Partiler ve Faaliyetleri.....	XXXVI
I.Dünya Savaşı ve Azerbaycan.....	XLVII
1917 Bolşevik Devrimi ve Azerbaycan.....	L

I.BÖLÜM: SOVYET YÖNETİMİ ALTINDA AZERBAYCAN ve SSCB POLİTİKALARI

1.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1918-1920).....	1
1.1.1. Bakü'nün Durumu.....	3
1.1.2. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü'nün Ele Geçirilmesi.....	6
1.1.3. Bakü'nün Ele Geçirilmesi Sonrası Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ndeki Gelişmeler.....	12
1.2. Azerbaycan'ın SSCB Tarafından İşgali.....	16
1.3.Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Faaliyetleri.....	20
1.4. Stalin İktidarı ve SSCB Politikaları.....	25
1.4.1. Rus Olmayan Unsurlara Karşı Sovyet Politikaları.....	28
1.4.2.Milliyetler Sorunu.....	32
1.4.3.1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Önemi.....	36

II.BÖLÜM: STALİN DÖNEMİ REPRESSİYA POLİTİKASINA HAZIRLIKLAR

2.1.Repressiya (Kırgın), Sürgün ve Zorunlu Göç Kavramları.....	42
2.2.Azerbaycan'da Repressiya Politikasına Doğru.....	45
2.2.1.Stalin Öncesi Baskı Uygulamaları.....	46
2.2.2. Repressiyanın İdeolojik Temeli: Stalinizm.....	50
2.2.3. Uluslararası Durumun Sovyet Politikalarına ve Repressiyaya Etkileri.....	55
2.2.4. Azerbaycan Komünist Partisi-SSCB ilişkileri; İttifaklar, İhtilaflar.....	62
2.3. Azerbaycan'da İstihbarat Örgütlerinin Etkinleştirilmesi.....	72
2.3.1. ÇEKA, OGPU, NKVD ve Azerbaycan'da Etkin Hale Gelmesi.....	73

III.BÖLÜM: AZERBAIJAN' DA REPRESSİYA POLİTİKASININ YÜRÜRLÜĞE KONULMASI

3.1. Edebiyatta (Şair ve Yazarlara)Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	83
3.2. Milli Eğitimde Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	86
3.3. Orduda Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	89
3.4. Sanat, Yayın ve Medyada Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	91
3.5. Sınır Köylerinde Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	94
3.6. Vatandaşlıktan Çıkmalar ve Yurtdışına Kaçışlar.....	96
3.7.Dindarlara/İnançlara Yönelik Gerçekleştirilen Uygulamalar.....	98

IV:BÖLÜM: REPRESSİYA KURBANLARI ve ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER

4.1. Ahmed Cevad.....	104
4.2. Ruhulla Ahundov.....	112
4.3. Abdullah Tagızade.....	121
4.4. Hanefi Zeynalı.....	126
4.5. Gulam Bağirov.....	134
4.6. Mikail Müşfik.....	138
4.7. Balabey Cabbar oğlu Hasanbeyov.....	141
4.8. Büyükağa Mirkasım oğlu Talıblı.....	146
4.9. Hüseyin Cavit.....	153
4.10.İbrahim Abdulla Oğlu Eminbeyli.....	158
SONUÇ.....	165
EKLER.....	172
EK-1.....	172
EK-2.....	187
EK-3.....	199
EK-4.....	251
KAYNAKÇA.....	252
ÖZ.....	270
ABSTRACT.....	271

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

SSCB, içerisinde barındırdığı çeşitli milletlerle 71 yıl boyunca tarih sahnesinde kalmış, dünya siyasetine, ekonomisine, edebiyatına ve teknolojisine önemli katkılar sağlamıştır. SSCB sağladığı katkılarının yanında özellikle Stalin döneminde uyguladığı baskı politikaları ile yoğun olarak eleştirilerek Sovyetler'e bağlı cumhuriyetlerin 'Demir Perde' altında yönetildiği söylenmiştir. Bu eleştiriler büyük oranda doğrudur, SSCB içerisindeki sosyal yaşantı ve politikalar uzun yıllar dış dünyaya kapalı gerçekleştirilmiştir. 1970'li yıllarda muhalif aydınlarca ortaya konulan çeşitli eserler SSCB'yi dış dünyaya açmaya başlamışsa da, tam olarak arşivlerin açılması ve geçmişle ilgili arşiv çalışmalarının yapılabilmesi 1987'de Gorbaçov önderliğinde kabul edilen 'Perestroyka' döneminde ve sonrasında gerçekleşmiştir.

Azerbaycan'da Repressiya Politikası ile ilgili çalışmaların ortaya çıkması da ilk olarak Perestroyka döneminde (1987-1991) Fyodor Dmitriyeviç Aşnin tarafından yapılmış ve repressiyaya kurban giden aydınların tutanakları '*Repressirovannaya Turkologiya*' gün yüzüne çıkartılmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ise hem A.B.D.'de hem de Avrupa'da SSCB Tarihi ve Stalin dönemi repressiya politikası ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. SSCB'nin dağılması sonrasında tekrar bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da da 1991-2000 yılları arasında Kiril Alfabesi ile Azerbaycan Türkçesi olarak birçok kayda değer çalışma yapılmıştır.

Türkiye'de de Repressiya ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Musa Qasımlı'nın 2006 yılında kaleme aldığı *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945)*, Gürcü arşivlerinden ve dönem gazetelerinden verdiği bilgilerle repressiyanın Azerbaycan kurumlarında yürürlüğe konulması hususunda çok önemli bilgiler vermektedir. 2007 yılında ise Prof.Dr.Ahmet Buran tarafından *Kurşunlanan Türkoloji* yayınlanmış, eserde Azerbaycan aydınlarının sorgu tutanakları Ziya Bünyadov'un Kırmızı Terrör'ünden aktarılmıştır, Repressiya'nın uygulamaları konusu üzerinde çok durulmamakla birlikte, sorgulamalar üzerinden aydınların biyografileri öne çıkarılmıştır. 2016 yılında ise TTK tarafından Aşnin, F.D.-Alpatov, V.M.-Nasilov, D.M.'un Rusça eseri Mahvedilmiş Türkoloji olarak çevirilip, yayınlanmıştır. Bu eser her ne kadar yürütülen repressiyanın sorgu dosyalarına erişmemizi sağlasa da, Türkçe'ye çevirisinde birçok bozukluk bulunmaktadır. Bununla birlikte "Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, *Stalin's Great Purges and the penal system: The case of the Kazak intelligentsia*, The Graduate School of Social Sciences of METU, Ankara, 2003." yüksek lisans çalışması bizlere repressiya hakkında verdiği bilgilerin yanında, repressiyanın uygulandığı Kazak coğrafyası ve repressiyaya kurban giden Kazak aydınları hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır.

Şevket Süreyya Aydemir'in "*Suyu Arayan Adam*" ına ayrı bir paragraf açmak gerekmektedir. Şevket Süreyya, hayatını kaleme aldığı eserinde bizlere hem Kafkasya'ya açılan Türk Ordusu'nun durumunu anlatmakta hem de Türkçü-Turancı bakış açısını içeriden aktarmaktadır. Bununla da kalmayan Aydemir, Rusya'ya seyahati ile bizlere bolşevik devrimi ve devrimin aktörleri ile ilgili önemli gözlemlerini aktarmaktadır.

Biz ise; Azerbaycan'ın 19. ve 20.yüzyılda geçirdiği sosyo-ekonomik değişimi, aydınların ortaya çıkışını, Azerbaycan'ırn siyasî deneyimini ve bağımsızlık tecrübesini ortaya koymak; bununla birlikte Rusya'nın geçirdiği dönüşüm, devrimler ve bunların Azerbaycan'a etkilerini bulmak, Sovyetler döneminde Azerbaycan-SSCB ittifaklarını ve ihtilaflarını belirleyerek repressiya sürecine neden gidildiğini şeffaflaştırarak katil ve maktulün ilişkini açık bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Çalışmamızın I.bölümünde; Azerbaycan'ın 20.yüzyıl öncesi tarihi anlatılacaktır. Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik değişimi, aydınlanma dönemi irdelenerek Rusya'da gerçekteşen devrimler ve bu devrimlerin Azerbaycan'a etkisi üzerinde durulacaktır.

II.Bölümde; Azerbaycan'ın yaşadığı bağımsızlık tecrübesi, Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin ortaya çıkışı, Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işğali ve sovyetleştirilmesi ile birlikte Stalin'in Sovyetlerde iktidarı ele alışı sonrasında Rus olmayan unsurlara yaklaşım, milliyetler sorununun yeniden yorumlanması aktarılacak, bununla birlikte SSCB'nin politikaları çerçevesindeki Türk Dünyası'nın dil ve kültür bakımından yakınlaşması ve Bakü Kurultayı'nın önemi üzerinde durulacaktır.

III. Bölümde ise; Repressiya, sürgün ve göç kavramlarının ne olduğu konusunda bilgi verilerek başlanacak, Azerbaycan'da Stalin öncesi baskı politikaları üzerinde durularak, Stalinizm, Uluslararası Durumun SSCB politikasına etkileri ve Azerbaycan-SSCB siyasetinin ittifakları-ihtilafları aktarılarak repressiyanın arka planında yatan siyasî, ideolojik ve fikrî arkaplan açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca repressiyanın baş uygulayıcısı olan Sovyet Gizli Polisi'nin Bolşevik devrimindeki

tecrübeleri ve teşkilatın karakteri üzerinde çalışarak, Azerbaycan'da gerçekleştirilecek cezaî uygulamaların mantığı ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Son bölümde Repressiya'nın yürürlüğe konulması, bu politikanın Azerbaycan'ın milli, modern duruşlu kişi ve kurumları üzerindeki uygulamaları Musa Qasımlı'nın 'Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945) kitabı kaynak alınarak aktarılacaktır. Bununla birlikte Azerbaycan aydınlarının sorgu tutanakları ve hayat hikayeleri Ziya Bünyadov'un Gırmızı Terrör adlı eseri kaynak alınarak irdelenmiştir. Burada aydınların sorgu tutanakları üzerinde yorumlamalar yapılarak yürütülen soruşturmanın seyri belirtilmeye çalışılırken, soruşturmanın seyrini değiştiren Hasanbeyov ve Eminbeyli gibi isimlerin ifadeleri ve hayatları da detaylı şekilde işlenecektir.

Son olarak bölümde repressiyaya kurban giden insan sayısı hakkında istatistikî bilgiler, kurban giden insanların ortak özellikleri ve yaşları hakkında bilgi verilerek, toplam bilanço hakkında gerçekçi yorumlar yapılabilmesi hedeflenmiştir. Repressiyaya kurban gidenlerin isimleri ve yaşları hakkındaki listelere "Eynal Əliyev'in *Azərbaycan SSR-də XX Əsrin Siyasi Repressiya Qurbanları*" adlı çalışmasından yararlanarak aktarmış bulunmaktayız. Tüm bu başlıklar altında Azerbaycan'da Repressiya Politikası'nın öncesi, icrası ve sonrası ortaya çıkarılarak tek bir çalışmada ortaya koymak, çalışmamızın temel amacını belirlemiştir.

AZERBAYCAN'DA GENEL SİYASİ DURUM

1905'e Kadar Azerbaycan'da Genel Siyasi Durum

Doğusunda Hazar Denizi, kuzeyinde bozkırlar, güneyinde İran ve batısında Anadolu ile sınırlanan Kafkasya, önemli bir transit geçiş noktasıdır. Tarih boyunca

hem ticaret yolları ve göç yolları üzerinde bulunması sebebiyle Kafkasya, jeopolitik önemini bugün dahi koruyan bir bölgedir.¹ Günümüzde ise; Özellikle Azerbaycan'da bulunan doğalgaz ve petrol yatakları, bölgeyi iktisadî açıdan da dünya siyasetinin merkez konumlarından biri haline getirmektedir.

Kafkasya, geçiş noktası olmasından dolayı birçok etnik yapıyı bünyesinde barındırmıştır, dolayısıyla kültürlerin de bir kesişim alanı olmuştur. Bugünkü İran, Anadolu ve Karadeniz'in Kuzeyi, tarih boyunca merkezî büyük imparatorluklara ev sahipliği yapmış, bu büyük güçlerin kesişim noktası olan Kafkasya ise onların satranç tahtası olmuştur.

Bölgedeki Türk varlığı bazı tarihçiler tarafından milâd öncesi dönemlere dayandırılmakla beraber, Orta Asya'da kurulan Türk Devletleri'nin² Kafkasya ile yakından ilgilendiği, hatta bazı kavimlerin bugünkü Azerbaycan'a yerleştiği bilinmektedir.³ Bölgedeki en önemli Türk varlığı VII-X. yüzyıllarda hakimiyet kuran Hazarlar'dır.⁴ Bununla birlikte bölgede; Roma, Bizans ve Araplar da etkili olmuştur. XIII. yüzyıldan itibaren ise Azerbaycan devamlılık çerçevesinde Türk Kültür dairesi içerisinde kalmış,⁵ bu durum Rusların Kafkasya'ya inmesine kadar sürmüştür.

Azerbaycan, Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti arasında neredeyse üç yüzyıl süren bir hakimiyet savaşına sahne olmuştur. Bu mücadelenin kesin bir galibi olmamakla beraber bölge iki devlet arasında sıkça el değiştirmiş, sonunda İran'da

¹ Mustafa Budak, "Rusya' nın Kafkasya' da Yayılma Siyaseti", **Türkler**, Cilt: 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.843.

² *Tarih sahnesine çıkışlarından bu yana (Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar...)*.

³ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yay., İstanbul, 1982, s.70.

⁴ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, TTK, Ankara, 2014, s.29.

⁵ *Selçuklular ile başlayan dönem sonrasında, Türk-Moğol İmparatorlukları (Altın Orda, Timurlular), Kara Koyunlu, Ak Koyunlu, Osmanlı ve Safevi Devletleriyle bölge devamlı olarak Türk kültür dairesinde kalmıştır.*

Avşar kökenli Nadir Şah'ın başa geçmesiyle Azerbaycan'da İran hakimiyeti başlamıştır. Bununla birlikte XVIII. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'daki her şehir müstakil hanlıklar biçimini almıştır.⁶ Bu durum Nadir Şah'ın ölümüyle birlikte Azerbaycan'ı bölünmüş ve dış tehdidlere açık küçük hanlıklardan oluşan bir bölgeye dönüştürmüştür.⁷ Osmanlı Devleti, her ne kadar başıboş kalan bu hanlıklara birlik olma çağrısında bulunmuşsa da, Gürcü Kralı'nın tecavüzlerinden koruyamamıştır. Zaten kısa bir süre sonra İran tekrar bölgede etkin olmaya başlamıştır. Ancak ne Osmanlı ne de İran, Rusların Kafkasya'ya sızmasını engelleyememiştir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıla gelindiğinde iç karışıklıklarla uğraşan ve yıkılmaya yüz tutmuş bir devlet görüntüsü vermekteydi. İran'da da durum farklı değildi, Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da iç karışıklıklarla boğuşmaktaydı. İki devletinde askerî açıdan yenilikleri yakalayamamış, moral ve motivasyonu düşmüş orduları vardı. Bu durumdan faydalanmak isteyen Ruslar, oldukça küçük bir orduyla Kafkasya'ya hızlı ve başarılı olacak bir işgal hareketine girişecektir.⁸ Rusların bölgeye olan ilgisi birçok nedene dayanmaktadır. Bunların nedenlerin başında ticaret, bölgenin sahip olduğu hammadde ve jeopolitik önemi gelmekle birlikte bu ilgi Büyük Petro dönemine kadar gitmektedir.⁹ Tabî olarak Rusların Kafkaslara inmesi bölge insanı için hemen kabullenilen bir durum olmayacak ve direniş göstereceklerdir. Bu sebeble Ruslar, bölgede kendilerine bir müttefik bulmak zorunda kalmıştır. Uzun yıllar Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında kalan Gürcüler, bu iş için biçilmiş kaftandı. Daha XVII. yüzyılda Gürcü Kralı Moskova'ya giderek

⁶ Nadir Devlet, *a.g.e.* , s.30.

⁷ Mehmet Saray, *Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi* , TTK, Ankara, 2014, s. 21.

⁸ Mehmet Saray, *a.g.e.* , s.23.

⁹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay., Ankara, 1988, s.21.

himaye talep etmiş, ancak o dönemde Ruslar buna cesaret edememiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllara gelindiğinde ise, siyasi ortam buna müsait hale gelmiştir.¹⁰ Bu sebeble, 1801 yılında Gürcistan'ın Ruslar tarafından ilhakı gerçekleştirilmek üzere harekete geçildi. Rus hakimiyetine direnen Gürcü feodalleri¹¹ olsa da, bunlar bastırılarak Gürcistan'ın bir Rus eyaleti olması için gereken tüm önlemler alınmıştır.¹² Ruslar burayı Kafkaslara inmede ilk adım, bir üs noktası olarak kullanmıştır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere, Nadir Şah'ın ölümüyle (1747) birlikte, Azerbaycan'da bağımsız hareket eden ve birbirleriyle çatışan Hanlıklar ortaya çıkmıştır. Aras İle Kür arasında Karabağ, Şeki, Gence, Bakü, Derbend, Kuba, Nahçıvan, Taliş, ve Revan Hanlıkları¹³ bağımsız feodal devletlerdi, buna rağmen Kuba Hanı Feth Ali Han Azerbaycan'ın birliğine kavuşması için büyük çaba sarfetmiştir.¹⁴

Ruslar'ın ilk hedefi 1805 yılında Gence olmuştur. Gence, bütünüyle Azerbaycan'ın ele geçirilmesi için, askerî açıdan çok mühim bir konumdadır. Arkasından 1806 Kuba ve Bakü, 1815'de Hacı Çelebioğulları Hanlığı, 1820'de Şirvan, 1822'de Karabağ Rusların eline geçti.¹⁵ Hanlıkların birbirlerine yardım etmemesi ve dışarıdan da yardım alamamaları dirençlerinin kırılmasına yol açmıştır. Böylece Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmiş olan Ruslar, bununla yetinmeyerek güneye

¹⁰ Akdes N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, TTK, Ankara, 2011, s.35.

¹¹ *Rus hakimiyetine karşı gelen Gürcü liderler İran ile ittifak yapma yoluna gidecektir. Bu durum bölgede yeni bir Rus-İran mücadelesinin fitilini ateşlemiştir.*

¹² Akdes N. Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917' ye Kadar**, TTK, Ankara, 2014, s.319.

¹³ *Sayılan hanlıklar Kuzey Azerbaycan hanlıklarıdır. Güneydekiler ise; Tebriz, Urmiye, Erdebil, Hoy, Makû ve Meraga'dır.*

¹⁴ Ziya M. Buniyatov, "Azerbaycan" , **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)**, C:4, TDV, Ankara, 2009, s.320.

¹⁵ Nadir Devlet, **a.g.e.** ,s.30.

inip, Tebriz üzerine gitmiştir. Ancak Ruslar'ın güneye inişi İran ve Osmanlı dışında, İngiltere'yi de rahatsız etmiştir. Bu yüzden ki; İngiltere Osmanlı Devleti' ni tekrar Ruslar' a karşı kışkırtarak, İran ve Ruslar arasında anlaşma yapılmasını sağladı. Bu sebeble Ruslar ve İran (Kacar Hanedanlığı) arasında Türkmençay Anlaşması (1828) imzalandı.¹⁶

Türkmençay Anlaşması ile Ruslar, Kuzey Kafkasya'daki hakimiyetlerini bir anlaşma ile tasdiklemiş oluyordu.¹⁷ Bu anlaşma ile Kuzey Azerbaycan Rusya, Güney Azerbaycan ise İran kontrolüne girmiş ve hem siyasi hem de kültürel açıdan birbirlerinden ayrılmıştır. Bununla birlikte Türkiye ve Azerbaycan arasında Erivan merkezli sunî bir Ermenistan coğrafyası yaratılmıştır.¹⁸ Bu durum ilerleyen yıllarda ve hatta bugün dahi bir çok problemin doğuşuna sebebiyet vermiştir.

Azerbaycan'da Rus idaresi hemen kabul görmemiş ve bölgenin sosyo-ekonomik durumu da hemen düzelmemiştir. 8 yıl Azerbaycan'nın çeşitli bölgelerinde Rus idaresine karşı isyanlar çıktıysa da Ruslar tarafından bu isyanlar bastırılmıştır. Ruslar bölgede bir takım toprak reformuna girişerek ziraî hayatı canlandırmaya çalışmıştır.

XIX. yüzyılda Azerbaycan halkının büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşamakla beraber nüfus yaklaşık olarak 1 milyondur.¹⁹ Rus hakimiyeti Azerbaycan'da sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan birçok değişimin başlangıcı olacaktır. Bakü'de petrolün çıkarılmasıyla birlikte bölge hem Rusya'nın hem de dünyanın en önemli sanayi merkezlerinden biri haline gelmiştir. Sanayinin gelişimiyle beraber ihtiyaç duyulan

¹⁶ Ziya M. Buniyatov, *a.g.a.m.*, s.320.

¹⁷ *Hemen 1 yıl sonra 1829' da Osmanlı Devleti ile yapılan Edirne Anlaşması da bu durumu perçinlemiştir.*

¹⁸ Sadettin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2011, s.56.

¹⁹ Nadir Devlet, *a.g.e.* ; A. Vambéry (*Das Türkenvolk...*, s.592) .

insan kaynağını karşılamak için kent nüfusunda patlama yaşanmıştır. Tren ve buharlı makinaların kullanılması ve göç sonucunda Bakü, büyük bir metropol haline bürünmeye başlamıştır.²⁰

Sanayinin gelişmesi yerli zengin sınıfının ortaya çıkışına da sebep olmuştur. Azerbaycan Türkleri'nden Tagiyev, Nakiyev ve Muhtarov gibi isimler Bakü'de ileri gelen isimler haline gelmiştir. İlerleyen yıllarda bu şahsiyetlerin eğitim alanında yapacakları yatırımlar ve gençlerin eğitimleri için verecekleri burslar, Azerbaycan'da aydın kesimin doğuşuna imkan sağlayacaktır. Bununla birlikte Ruslar'ın toprak reformuyla kendilerine bağladıkları toprak sahiplerinin ve asilzadelerin çocukları da Rus okullarında eğitim görmeye başlamış, modern eğitimle tanışma şansı yakalamıştır.²¹ Böylece pozitif bilimler Azerbaycan'da insanları işlemeye başlamıştır. Ancak Rus okullarında eğitim gören, ya da pozitif bilimlere yönelen az sayıdaki aydına "Hristiyanlaşmış, Ruslaşmış" gözüyle bakan din adamları ve muhafazakar kesim de bulunmaktadır. Tüm bunlara rağmen Azerbaycan'da yenileşme hareketlerinin ilk temsilcileri olan Abbas Kuli Ağa Bakihan, Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Melikzade Zerdabi gibi isimler ortaya çıkmıştır.

Rusya'da 1905 Devrimi ve Azerbaycan'a Etkileri

Rusya'da 1905 Devrimi

8.yüzyılda temelleri atılan, 13.yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyi'nde küçük bir knezlik olarak ortaya çıkan ilk Rus siyasi teşekkülü, 14.yüzyılda Moskova Knezliği ile devletleşme sürecine girmiş ve 16.yüzyıla gelindiğinde çarlık halini almıştır.

²⁰ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.38.

²¹ Ruslar bu okulları, bölgede ihtiyaç duydukları eğitilmiş insan ihtiyacını karşılamak amacıyla kurmuştur.

18.yüzyıla kadar geçen sürede topraklarını sürekli genişleten Rusya, içerisinde farklı etnik yapıları barındıran çokdilli bir imparatorluğa dönüşmüştür.

Kiev Knezliği'nden 19.yüzyıla geçen altı yüzyıllık sürede ele geçirilen yerlerle imparatorluğun sınırları; doğuda Büyük Okyanus'a, batıda Avrupa içlerine, Baltık Denizi'ne, kuzeyde kutuplara, güneyde Kafkasya'ya, İran ve Afganistan'a kadar uzanmıştır. Bütün zaferleri ve mağlubiyetleriyle 19.yüzyıl Rusya'sı, değişen dünya dinamikleri dolayısıyla, hem geçmişten gelen sıkıntıları çözmek hem de beliren beklentileri karşılamak amacıyla bir takım reformlara gitmek zorundaydı. Tüm bu sıkıntı ve beklentiler içerisinde, tarihte "*İlk Modern Savaş*"²² olarak adlandırılacak Kırım Savaşı'nın en sert geçtiği zamanda Rus tahtına II.Aleksandr (1855-1881) çıkmıştır.²³

II.Aleksandr iyi eğitim görmüş, devlet idaresinde az çok tecrübe sahibi olan ve kanunlar hakkında bilgi sahibi biriydi. II.Aleksandr tahta çıkar çıkmaz karşılaştığı Kırım Savaşı dolayısıyla ülkesinin Avrupa'ya oranla sanayi açısından ne kadar geride olduğunu görmüş, bu nedenle ilk iş olarak büyük bir demiryolu seferberliği ilan etmiştir.²⁴ Önceden yapılmış demiryolları imparatorluğun batısında iyi durumdayken, pamuk ticaretinden dolayı asıl ekonomik getiriyi sağlayacak Sibiry ve doğu bölgelerinde kötü durumdaydı.²⁵ Demiryolu ağı ve ülkelerin baştan başa bu yollarla bağlanması İngiltere ve Amerika gibi ekonomilerin temel taşıını oluşturmaktaydı.

²² Kırım Savaşı sırasında yüzbinlerce askerin mühimmatlarıyla beraber uzak mesafelerden taşınmış, lojistik düşünülerek kısa sürede tren yolları inşa edilmiş ve telgraf hatları döşenmiştir. Bununla birlikte donanmada buharlı gemiler kullanılmıştır. Bu bakımdan savaş yüksek maliyetli olmuştur ancak dönem teknolojisinin - ki günümüz teknolojilerinin temelleridir - her anlamda kullanılmasıyla " İlk Modern Savaş" olarak adlandırılmaktadır.

²³ A. N. Kurat, *a.g.e.*, s.357.

²⁴ Hélène Carrère d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, Çev: M.Reşat Uzmen, Ötüken Yay., 2003, s.163.

²⁵ Hélène Carrère d'Encausse, *a.g.e.*, s.163

Demiryolu girişimiyle Rusya ekonomisinde büyük kazanımlar elde edilmeye başlandı. Zira bu yollar yalnızca pamuk taşıyor, gerektiğinde maden, gerektiğindeyse istenilen bölgeye asker yığılabilmesini sağlıyordu. Rusya'nın hem Kafkaslar'da hem de Türk İllerinde genişleyebilmesinin altında yatan önemli sebeplerden biri buydu.

Ekonomideki canlanma ve sanayileşme Rusya'da yeni merkezler ortaya çıkarırken, eski merkezlerin de büyüyüp gelişmesine, buralarda yeni sosyal sınıfların meydana gelmesine yol açmıştır. Bu durum Rusya'da eski köylü serfliğinin korunmasına artık izin vermemektedir. II.Aleksandr bu konuyu çözmek için 4 yıl süren çalışma aşaması sonrası '19 Şubat Fermanı' ile köylüleri serflikten azat etti (1861) ve neredeyse 22 milyon köylü serbesti kazanmış oldu.²⁶ Ancak bu kadar büyük bir kitlenin serbesti kazanması yeni hukukî sorunlar yaratmış, hatta bu reformdan sonra birçok köylü isyanı meydana gelmiştir. Halbuki, II.Aleksandr serfliğin kaldırılmasını projesini daha önce Tambov, Vladimir, Saratov, Nijni-Novgorod ve Penza gibi yerlerde çıkan köylü isyanlarının tekrarlanmasını önlemek amaçlı tasarlamıştı.²⁷

Değişen sosyo-ekonomik çehreyle birlikte 19.yüzyılın ortalarında Rusya'daki aydınlar arasında devrimci popülizm yayılmaya başlamıştı.²⁸ Şair, yazar ve düşünürler ülkenin sorunları üzerine yazar-çizer olmuştur. Bunlara en iyi örnek Dostoyevski ve Tolstoy gibi yazarların gerçekçi perspektifleriyle sosyal sorunları

²⁶ A. N. Kurat, *a.g.e.*, s.360.

²⁷ Kezban Acar, "1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi", *Dîvân Disiplinler Arası Çalışma Dergisi*, Cilt:13, Sayı:24 (2008/1), s.79-98. (Çevrimiçi) <http://www.divandergisi.com/downloadPDF.aspx?filename=251.pdf> (Erişim Tarihi:19.03.2017)

²⁸ Raymond E. Zickel (ed.), *Soviet Union: A Country Study*, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C., 1991,s.40.

kitaplarına işleridir. Bununla birlikte siyasi alanda radikalleşen fikirler, karışıklıklara ve teröre sebebiyet vermektedir. Bu çerçevede aslında döneminin gerekliliklerini yerine getirmeye çalışan II.Aleksandr diğer bir çok alanda da reformlara imza atmıştır. Ancak 1 Mart 1881'de yine bir siyasî reform komisyonu sırasında II.Aleksandr atılan bomba ile suikaste uğrayarak öldürülmüştür.²⁹ II.Aleksandr'ın yerine geçecek kişiler ise reformları aynı vizyon ile devam ettiremeyecektir. Böylece bir türlü iyileştirilemeyen toprak sistemi, değişen sosyo-ekonomik yapı, bir anayasa ihtiyacı, artan terör olayları ve siyasî kargaşa, Rusya'da yeni bir dönemin başlangıcını teşkil edecektir.

II.Aleksandr'ın ölümü sonrası tahta çıkacak olan III.Aleksandr ve hatta onun oğlu II.Nikolay, ülkesinin durumunu kavrayamamış kimselerdi. Ülkede ilerleme ve reform beklentileri varken, III.Aleksandr'ın iktidarı birçok alanda özgürlüklerin kısıtlandığı, Rus olmayan unsurların üzerine daha çok gidilen, otokrat ve ruslaştırma politikalarının yeniden hortladığı âdeta bir istibdat dönemine evrilmiştir.³⁰ Dolayısıyla hem Kafkasya hem de diğer Türk Coğrafyası bu durumdan tüm Rus olmayan unsurlarla beraber en çok etkilenenler olmuştur.

III.Aleksandr her ne kadar otokrat duruşundan ödün vermese de, ekonomik alanda reformlar ve büyümeden yanaydı. Bu sebebledir ki, babasının başlattığı ulaştırma, sınaî ve tarım gibi konularda devraldığı misyonu tamamlamak ve hatta ileriye taşımak inancındaydı, ki öyle de olacaktır. Onun döneminde üniversiteler, Rus aydınları ve köylüleri herhangi bir reformist hareket içine girememiş ve yakından takip edilmiştir. Bununla beraber demiryolu ağı onun zamanında %40 büyütülmüş,

²⁹ Hélène Carrère d'Encausse, *a.g.e.*, s.166.

³⁰ A.N.Kurat., *a.g.e.*, s.379.

ekonomide büyüme oranı %8'lere çıkartılmış ve tekstilin yanında metalürji ve maden merkezleri ortaya çıkmıştır.³¹ Sinaî evrim 1830'lardan bu yana sayıları çok olmayan tekstil işçilerinin yanına bir de sayıları toplamda 3 milyonu bulacak maden ve metalürji işçilerini ve onların statüsü gibi konuları ortaya çıkaracaktır.³²

III. Aleksandr döneminde alınan tüm ekonomik tedbirler ve yapılan reformlar aslında Rusya'yı 1905'e götüren nedenlere bir yenisini eklemiştir. Sinaî başarı, rublenin değer kaybının engellenmesi ve Rusya'ya dış yatırımların katbekat artması, ekonomik başarıyı göz önüne sermektedir. Ancak bir yandan büyük gelişmeler gözlenirken, büyük halk kitleleri arasında memnuniyetsizlik artmaktaydı. Tarım mahsullerinin hasatında büyük düşüş yaşanmış, ülkenin büyük bir kısmı açlık, kıtlık ve salgın hastalıklara maruz kalmıştır. III.Aleksandr ise bu sorunların çözümünü erteleyip, Sibiry demiryolu hattı sayesinde ulaşılan Uzakdoğu'da Kore pazarına açılmak fikri peşindeydi. Fakat, bu politikayla ilgilenmek onun oğlu II.Nikolay'a kalacak ve onu bölgede ekonomik çıkarları olan Japonya ile karşı karşıya getirecektir.

III.Aleksandr'ın ölümünün ardından (1 Kasım 1894) ülkede halen köylülerin durumu bir türlü iyileştirilememiş, ülkeyi vuran kötü şartlar devam etmiş -kıtlık, salgın hastalıklar...vb-, Rus nüfusuna oranla az sayılsa da birbirlerine yakın ve irtibat içinde bir işçi sınıfı doğmuş, bunların haklarıyla ilgili hiçbir adım atılmamıştır. Bu da toplumda sosyalist eğilimlere, siyasi parti faaliyetlerinin çoğalmasına, radikalleşmeye, ve neredeyse Rus tarihinde fenomen haline gelecek suikastlere,

³¹ Hélène Carrère d'Encausse, *a.g.e.*, s.166

³² Reginald E. Zelnik, " Russian Workers and Revolution", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Dominic Lieven, Vol:II, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.618.

terörizme yol açmıştır.³³ Bu şartlar altında Romanov Hanedanlığının son üyesi olacak olan II.Nikolay (1894-1917) tahta çıkmıştır.

II.Nikolay kendisine, babasının ekonomik faaliyetlerini sürdürmek ve geleneksel çarlık otokrasisini sürdürmek temelli bir politika belirlemiştir.³⁴ Bu yüzden onun döneminde de sert önlemlere ve sansürlere devam edildi. Sinaî gelişmeler sonrası Rusya'nın büyük şehirlerinde uzun saatler çalışan ve hiçbir hakları olmayan işçi sınıfı ortaya çıkmış, bu kitlenin kendi haklarını savunacak, mücadele verebilecek eğitimleri, birikimleri yoktu, ki zaten eğitim için ne zamanları ne de hakları bulunmaktaydı.³⁵ Dolayısıyla büyük oranda anayasal yönetim isteyen Rus aydınları, bu kitlenin haklarının savunuculuğunu üstlenerek onların içerisinde sosyalist fikirleri yayma çabası içerisine girmiştir.³⁶ Grev, boykot ve sağlık sigortası gibi işçiler açısından cezbedici hususlar bu aydınların fikirlerini yaymasını kolaylaştırmıştır. Bununla birlikte her ne kadar endüstri ve dış yatırım, Rusya'yı ekonomik olarak büyütse de, halkının büyük bir çoğunluğu köylerde yaşayan ve temel ekonomisi tarıma dayalı olan Rusya'nın, toprak sorununu çözmeden ilerleme kaydetmesi olanaksızdı. Ancak birçok soruna rağmen politize olmuş Rus köylüsü - muhtelif olaylar hariç - planlı bir ayaklanma ya da hakları uğruna savaş verebilecek durumda değildi.

³³ Abraham Ascher, *The Revolution of 1905: A Short History*, Stanford University Press, California, 2004, s.115.

³⁴ Abraham Ascher, *a.g.e.*, s.1.

³⁵ Charles E. Ziegler, *The History of Russia*, (2nd Editon), Greenwood Press, 2009, s.58.

³⁶ A.N.Kurat., *a.g.e.*, 395.

Zemtsvolar³⁷ etrafında toplanan aydınların, işçiler arasında başlattığı sosyalist propagandalara üniversiteler ve buradaki öğrenciler de destek vermiş, bunun sonucunda 1900'lere gelindiğinde çeşitli bölgelerde işçilerin toplu grevlere gittiği görülmüştür.³⁸ Bu hızlı gelişmeler Rusya'da siyasî parti faaliyetlerinin de yoğun olarak yaşanmasına yol açmıştır. Rusya'da 1883 tarihinde Plekhanov tarafından Sosyal Demokrat Parti kurulmuştur. Bu parti küçük bir grup olsa da bahsettiğimiz sosyalist fikirlerin yayılmasını sağlamış, sonradan Sosyal Demokrat İşçi Partisi adını almış ve Lenin'in partiye girişiyle birlikte parti bilinen adlarıyla Bolşevikler-Menşevikler olarak ikiye ayrılmıştır. Bununla birlikte Lenin'in karşı olduğu popülist hareket 1902 yılında S.R. (Sosyal Revolüsyoner) Partisi'ni kurmuştur. S.R.'ın programı suikastler ve aktivist terör eylemleriyle çarlık rejimini yıkmak üzerine kurulmuştur.³⁹

20.yüzyılın hemen başında Avrupa'daki ekonomik kriz Rusya'ya dışarıdan gelen parayı kesmiş ve birçok fabrikanın işçi çıkarmasına sebep olmuştur.⁴⁰ Bununla beraber Rusya'nın çıkarlarının çatıştığı Japonya ile 1904 yılında savaş patlak vermiş, ancak II.Nikolay'ın büyük ümitlerle giriştiği bu uğraşı hezimetle sonuçlanmıştır.⁴¹ Savaşın ve yenilginin getirdiği idarî, ekonomik yük zaten gidişattan memnuniyetsiz olan Rus halkının sırtına binmiştir. Japon yenilgisi aynı zamanda Rusya'nın

³⁷ Zemtsvo 1860 reformları sırasında taşrada eğitim, sağlık gibi temel ihtiyaçları karşılayan yerel yönetimler olarak karşımıza çıksa da, daha sonradan bu yapıya aristokratlar ve aydınların (profesörler, avukatlar...vb) girmesiyle liberal anayasal isteklerde bulunan bir görüntü kazanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: T. Emmons- W.S. Vucinich (Ed.), *The Zemtsvo in Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

³⁸ Kezban Acar, *a.g.m.*, s.87.

³⁹ Raymond E. Zickel, *a.g.e.*, s.42-43; A.N. Kurat, *a.g.e.*, s.385.

⁴⁰ Muammer Kaymak, "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, Sayı:5, 2010, s.186. (Çevrimiçi)
http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/65/2/10_Kaymak_Muammer.pdf (Erişim Tarihi: 20.03.2017)

⁴¹ Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara, 1997, s.785.

düşmanları ve Rus olmayan unsurlar açısından, Rusya'nın aslında kötü bir durumda olduğunu da göstermiş oldu. Japon-Rus savaşıyla aynı yıl Finler'in Rus valisini öldürmesi, S.R.'lerin de İçişleri Bakanını bir suikast sonucu öldürmesi II.Nikolay'ı telaşa düşürmüştür.⁴² Bunun üzerine Çar II.Nikolay 1904 yılı Kasım ayında Yurt Temsilcileri Meclisi'nin toplanmasına karar verdi ve baskıcı politikalarında yumuşamaya gitme kararı aldı. Ancak bu kararlar arasında yükselen anayasal isteklere cevap verebilecek bir başlık bulunmamaktadır ve mevcut statükonun korunmasına gayret edildiği gözlenmektedir.

Rusya'da yoğun gözetim altında olan işçiler, kalkışma yaratabilecek durumda değillerdi. Bu sebeble 1905'e doğru gelindiğinde örgütlenip, en önemli silahlarını kullanarak zaman zaman büyük grevlere gitmekteydiler, ki bu grevler çoğu zaman sanayi merkezlerini felç edebilecek boyutlara ulaşabilmekteydi.⁴³ Çar isteklere kulak vermek yerine, işçilerin arasına ajanlar sokarak onları kendi tarafına çekebileğini düşünmekteydi.⁴⁴ Ancak ne çar başarılı olabilmiş, ne de işçiler haklarını alabilmiştir.

1904 yılında St.Petersburg'da papaz olan Gabon'un kurduğu işçi derneği⁴⁵, 9 Ocak 1905 tarihinde Petersburg'da bir gösteri düzenlemek, kış sarayına yürümek ve Çar'a isteklerini bildirmek üzere yürüyüşe geçti. Ancak polis, dinî ikonlar ve çarın posterlerini taşıyan göstericileri engellemek için üzerlerine ateş açınca birçok işçi ya öldü ya da yaralandı.⁴⁶ 'Kanlı Pazar' olarak adlandırılacak bu hadise, kesik kesik yaşanan olayları âdeta birbirine bağlayacak ve tüm Rusya genelinde diğer sınıfların

⁴² A.N.Kurat, *a.g.e.*, s.398.

⁴³ Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Fransız Devriminden İkinci Enternasyonele*, Cilt:2, Çev: Devrim Keskin, Dipnot Yay., Ankara, 2011, s.349.

⁴⁴ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.110.

⁴⁵ A.N. Kurat, *a.g.e.*, s.399.

⁴⁶ Rex A. Wade, *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s.13.

da katılacağı çar otokrasisi karşıtlığına dönüşerek, 1905 devriminin başlangıcı olacaktır.

1905 öncesi yılda ortalama 43.000 olan grev yapan işçi sayısı, Kanlı Pazar sonrasında aynı yıl içerisinde 2.8 milyona kadar çıkacaktır.⁴⁷ Olay sadece işçileri değil, Rusya'da yaşayan her kesimi etkilemiştir. Köylüler toprak sahiplerine karşı ayaklanmış, bazı olaylarda toprak sahipleri öldürülmüş, hatta Potemkin Zırhlısı'nda personel subaylara karşı ayaklanarak zırhlının kontrolünü ele geçirmiştir.⁴⁸ Çok geçmeden Mart ayında Rus-Japon Savaşı'nın da katî olarak Japonlar lehine sonuçlanmasıyla, Çar Nikola yükselen isteklere boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Japon-Rus Savaşı sonunda Portsmouth Barışı müzakerelerini yöneten Maliye Nazırı Kont Witte, Çarı "Duma" nın çağrılmasına ve talepleri karşılayacak bir bildiri yayınlanmasına ikna etmiştir.⁴⁹ Ancak vaad edilen Duma'nın yasama yetkisi bulunmamaktadır. Bunun üzerine gösteriler tekrar başladı. Böylelikle II.Nikolay 17 Ekim 1905'de bir manifesto yayınlayarak, baskı döneminin kapandığını ve halka ihtiyaç duyduğu hürriyetleri sağlayacağını ilan etti. "October Manifesto" toplumun birçok kesiminde büyük sevinç uyandırsa da, yine bir kesim isteklerinin tam olarak karşılanmadığını dillendirerek hükümeti tenkide devam etti.⁵⁰ Manifestonun ilanı sonrası Duma'da faaliyet göstermek üzere liberaller 'Kadet Partisi' etrafında toplandı, muhafazakar bir kesim ise 'Oktyabrist'ler etrafında toplanarak çar yandaşı bir politika takip ettiler.⁵¹ Bununla birlikte her ne kadar ülkede özgürlükler havası esmişse, muhtelif toplantılar, gösteriler düzenlense de, devrim karşıtı muhafazakar kesimler

⁴⁷ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.795.

⁴⁸ Rex A. Wade, *a.g.e.*, s.13.

⁴⁹ A.N. Kurat, *a.g.e.*, s.405.

⁵⁰ Rex A. Wade, *a.g.e.*, s.14.

⁵¹ Raymond E. Zickel (ed.), *a.g.e.*, s.47.

faaliyetlerinde radikalleşmeye başlamıştır. Örneğin 'Çerniye Sotni'⁵² Rus olmayan unsurlara karşı nefret hareketleri içerisine girmiştir. İşçiler bu manifesto ile toplanma, gösteri yapma, kendilerine bir önder seçme gibi haklar elde etmişti, bu onlar için büyük bir tecrübe oldu ve bazı merkezlerde işçi konseyleri, yani işçi Sovyetleri ortaya çıkmaya başladı.⁵³

Duma'nın yasama hakkı elde etmesi, üniversitelerin özerkliklerini elde etmeleri ve işçilerin - çalışma şartlarıyla ilgili kesin haklar tanınmasa da- toplanma, gösteri gibi hakları elde etmesine rağmen, Rusya'da sular bir türlü durulmayacaktır. I.Duma'nın faaliyete geçmesi ve Rusya'da meşrutîyete geçilmesi, hem Rus unsurlar hem de Rus olmayan unsurlar üzerinde büyük tesirler gösterecektir. Duma'nın toplanmasına kadar geçen sürede izole hale gelen işçi Sovyetleri Petersburg ve Moskova'da karışıklık çıkarabilecek güce muktedir olacaktır.⁵⁴

'1905 Devrimi, Avrupalı Fin, Leh, Baltık Ülkeleri ve Ukrayna gibi Rus olmayan unsurların da hayatlarında büyük değişimlere neden olmuştur. Güç kazanıp hızla tırmanan millî bilinçle, bu milletler müstakil kurumlarını teşkil etme çabası içerisinde Rusya ile mücadele edecektir. Ülkelerin talepleri öncelikle kendi dillerinde ve kendi eğitim kurumlarında çocuklarını eğitmektir. Bunun yanında Rusya ile birlikte devam etmek isteyen, tam tersi olarak tamamen müstakil idare talepleri de dillendirilmeye başlanmıştır. Bu tarz istekler Rus olmayan unsurlar üzerinde de etkili olmaya başladı. Özellikle Kafkasya'da ve Kazan'da Rusya Türkleri benzer talepleri yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Çarlık Rusya'sı içerisinde başlarda eğitimden

⁵² İng; *Black Hundred, Tr; Siyah Yüzler*. Detaylı bilgi için bkz; (Hugh Seton-Watson, *The Decline Of Imperial Russia 1855-1914*, Frederick A. Praeger pub., NYC, s.224.)

⁵³ Murray Bookchin, *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Cilt:3, Dipnot Yay., Ankara, 2011, s.124.

⁵⁴ Hugh Seton-Watson, *a.g.e.*, s.224.

uzak tutulan ve Ekim Manifestosu ile yalnızca din hürriyeti verilen Türkler, oluşan siyasi ortamdan faydalanarak dillerini, dinlerini, temel hak ve özgürlüklerini hızlı bir bilinçlenme ile yaymak ve elde etmek üzere harekete geçmiştir.⁵⁵

Azerbaycan'da Sosyo-Ekonomik Değişim ve 1905 Devrimi

19.yüzyılın hemen başlarında Rus hakimiyet sahasına giren Kafkasya ve Azerbaycan, Rus işgali ile birlikte geçmişten gelen sıkıntıları bir yana, Rusya'daki gelişmelerden de direkt ya da dolaylı olarak etkilenmeye başlamıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bölgedeki Rus hakimiyeti, idarî, ekonomik ve sosyal değişimlere neden olmuştur. Ancak bu değişimlerin tamamının olumlu olduğu ya da toplumun tamamına sirayet edip etmediği konusunda katî cevaplar verilememektedir. Bunun sebebi; bölgenin farklı din ve dilden, ya da aynı din ve dilden olsa bile farklı mezhep ve cemaatlerden meydana gelen parçalı yapısıdır. 19.yüzyıl Rus kültüründen ve yaşayışından farklı olan bölge askerî, ekonomik ve idarî sorunlar bir kenara, basit hukuk cezalarının uygulanışın da bile toplumla çatışır vaziyete düşmüştür. Tabi, Kafkasya'da Rus etkisinden bahsederken, Azerbaycan Türkleri'ni, Ermeni ve Gürcüler'den ayırmak gerekir. Azerbaycan'ın farklı bir dine, geleneğe ve hem İran hem de Türkiye ile girift bir kültüre sahip olması, Rusların burada farklı önlemler almasına ve değişik uygulamalar gerçekleştirmesine sebep olmuştur.

1840 yılında Azerbaycan Hanlıkları 'Hazar Kıyısı Bölgesi' yönetimine, 1845'de ise başında Vorontsov'un olduğu ve doğrudan Çar'a bağlı Kafkas Genel Valiliğine bağlanmıştır.⁵⁶ Vorontsov, Kafkasya'da sert Ruslaştırma politikaları yerine daha pragmatist adımlar atarak, bölgeyi Rus hinterlandına dahil etmek, bölgeye

⁵⁵ A.N. Kurat, *a.g.e.*, s.409.

⁵⁶ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.31; Mehmet Saray, *a.g.e.* , s.31.

gerçekleşebilecek İran ve Osmanlı müdahalelerini bertaraf etmek fikrindeydi. Bu bakımdan Vorontsov yönetiminin ilk yıllarında Azerbaycan açısından önemli gelişmeler olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Birbiri ardını izleyen gelişmeler yüzyılın ancak ikinci yarısında vukû bulacaktır.

19.yüzyıl ilk yarısında Azerbaycan ekonomisini kol gücüne dayalı tarım oluşturmakta ve halkın büyük bir çoğunluğu kırsal alanda yaşamını sürdürmekteydi, ancak Rus yönetimi altında verimli tarım arazileri bölgeye göç eden Ruslar tarafından ele geçirilmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte II.Aleksandr, Rusya merkezinde tarımı ihya için serfliğin ilgası gibi reformlara giderken, Vorontsov'un Azerbaycan'ı idari yapılara bölüş şekli, toprak sahiplerinin arasında uzun süren sınır karmaşalarına da sebep olmuştur.⁵⁸ Böylece hasat alınamayan dönemler olmakta ve Azerbaycan köylüsünün kötüleşen durumu Rus yönetimince gözardı edilmektedir. Ticaret ise İran-Rus Savaşlarından yara almıştı, ancak Rus idaresinde vergi duvarlarını kaldırılması, ortak para birimi, ortak ağırlık, uzunluk birimlerine geçilmesi canlanma unsuru olmuştur. Temel olarak demir, bakır ve pamuk yollanan Bakü Limanı'nın ticarî hacmi 1830'larda yıllık 400,000 ruble iken Kırım Savaşı sonrası 900,000 rubleye kadar çıkmıştır.⁵⁹

19.yüzyıl Azerbaycan'ında Bakü harici şehirlerde ve kırsalda şarap, sabun, yağ gibi bazı maddelerin üretimi yapılmaktaydı.⁶⁰ Ancak bunlar çok küçük çaplı üretimlerdi ve sanayiden ya da işçi kesiminden bahsetmek mümkün değildi. Rusya

⁵⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yay., İstanbul, 1975, s.30-37.

⁵⁸ Dilarə Seyidzadə, *Azərbaycan XX.Əsrin Evvellerində: Müstəqilliyə Aparan Yollar*, Azerbaycan Respublikası <<Kitap>> Cəmiyyəti, Bakü, 1998, s.6.

⁵⁹ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford, 1992, s.62.

⁶⁰ Mais Emrahov, *XX.Əsrdə Azərbaycan'da Milli-Azadlıq Hərəkatı*, ADPU Neşriyat, Bakü, 2009, s.27.

dış yatırımla geliştirmeye başladığı sanayi merkezlerini, Avrupa'ya yakın kesime kurmuştu. Kafkasya ise bu yatırımlardan nasibini alamamıştır. Ancak, özellikle Bakü'de petrol rezervlerinin çıkarılmaya başlaması bölgenin kaderini bütünüyle değiştirmiştir. Her ne kadar üretim ekonomisinin faydalarından yararlanılamayacak olsa da, petrol sektörüyle birlikte ham madde ihracatı ve sevkiyatı demiryolu gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına vesile olacaktır. Bakü ile ilgili Şevket Süreyya gözlemini şöyle aktarmaktadır: "*Bakü demek, petrol demektir. Petrol kuyularının kuleleri, Azerbaycan'ın merkezi olan Bakü'yü şehrin kuzey kenarlarından itibaren sık bir orman gibi sarar. Eğer petrol bulunmasaydı Bakü, gene eski Bakü hanlıkları zamanında olduğu gibi, küçük bir kale, bir geçit noktası, yahut gene 2000 yıl önce olduğu gibi mukaddes bir ateşgede (daimî ateş yanan yer) olarak kalırdı.*"⁶¹

Rusya, Bakü petrollerinin çıkarım hakkını 1821'den 1872'ye kadar tekeline tutmuştur.⁶² Ancak, bu süreçte petrol çıkarımı eski usullerle yapılmakta ve rezervler işlenememektedir. 1872 sonrası petrol sahaları tekelden çıkarılarak, ihale yolu ile özel girişime verilebilir hale getirilmiştir, ki bu durum petrol üretiminde muazzam artışa neden olmuştur.⁶³ Bu artış 1883 yılında tamamlanacak olan Batum-Bakü petrol boru hattıyla ihracatı da hızlandıracaktır.⁶⁴ Petrol sahalarının ihale yoluyla özel girişime verilmesi, Nobel Kardeşler, Rotshchild gibi dünya sermayedarlarını da Azerbaycan'a getirmiştir. Onların uyguladıkları yeni metotlarla 20.yüzyıla gelindiğinde Bakü petrol üretimi 10,000,000 tona ulaşarak tüm petrol üretiminin

⁶¹ Şevkey Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.123.

⁶² Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.65.

⁶³ Vügar İmanov, *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003, s.10.

⁶⁴ Halil Bal, "Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış" *Kafkas Araştırmaları*, C:IV,1998,s.21.

%51'ini karşılar duruma gelmiştir.⁶⁵ Petrol sektöründeki gelişme ile Bakü şehrinin büyüme ve gelişmesi paralel gelişmiştir. Rusya'nın en çok göç alan şehri haline gelen Bakü, nüfusunu 40 yıl gibi bir sürede 14.000'den 206.000'e çıkarmıştır.⁶⁶ Tabi bu durum ihtiyaç duyulan nitelikli ve niteliksiz işçi ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Farklı kesimlerden bölgeye göç ile Bakü'nün etnik yapısında da değişiklikler gözlenmeye başlamıştır. Bununla birlikte Rus yönetimi Petrol sektöründe üst düzey görevleri genelde Ermeni ve Rus kimselere vermekle, bölgenin yerel halkı olan Azerbaycan Türkleri'ne alt kademe görevler verilmekteydi. Halbuki, 1872 öncesi Bakü petrollerinin %88'i Türklere ait iken, ihaleler sonrasında bu oran %13'lere kadar düşmüştür.⁶⁷ Oran düşse de, Azerbaycan'da petrol sayesinde zenginleşen Tağıyev, Nağıyev, Esedullahyev, Muhtarov ve Dadaşov gibi isimler ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Bu kimseler sayıları az olmasına rağmen Azerbaycan'da milli sermayenin oluşumunu, millî yatırımların yapılmasını sağlayacak ateşleyici gücü oluşturacaktır. Bununla birlikte sermayelerini yalnızca metaya değil, gençlerinin okumasına ve aydınlanmasına da yatırarak 'Azerbaycan' olgusunun ortaya çıkışına önayak olacaklardır. Bununla birlikte cemiyet halini alacak olan bu kişiler, toplumsal yardımlaşmayı, kaynaşmayı sağlayacak ve dahası ticarî ilişkiler için Avrupa başkentlerinde kurulan irtibat büroları Azerbaycan'a dünya perspektifini görme ve duyma olanağı sağlayacaktır.

⁶⁵ Rehman Seferov, "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18, s.291. (Çevrimiçi)
[file:///C:/Users/TE%C4%9E%C4%B0N/Downloads/295-577-1-SM%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/TE%C4%9E%C4%B0N/Downloads/295-577-1-SM%20(2).pdf) (Erişim Tarihi:30.03.2017).

⁶⁶ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.40.

⁶⁷ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.41.

⁶⁸ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.11.

Azerbaycan'da burjuva destekli aydınlanma sürecini ve aydınların ortaya çıkışını kavrayabilmek için eğitim konusunu mercek altına almak gerekmektedir. Rus idaresi öncesi Azerbaycan'da bulunan eğitim kurumları çoğunluğu dinî içerikli ve pozitif bilimlerden yoksundu. Ayrıca din adamları ve mollalar da toplumda etkin rol oynayabiliyordu. Bu yüzden ki, Rus idaresi bu kişileri kullanarak Azerbaycan idaresini kontrolleri altında tutmaya çalışmaktaydı. Ancak Ruslar ile münasebet içerisinde olan beyler ve mollara halk itimat göstermeyerek onlara "Defter Mollası" gibi isimler takıyordu.⁶⁹ Kafkaslar'da Rus idaresi geliştikten sonra gereken yerli yetişmiş insan gücünü karşılamak için Ruslar çeşitli okullar açmıştı. Ancak bu okulların dili Rusça olduğundan, zaten Fars dilinin etkisinden sıyrılamamış, Azerbaycan Türkleri 'Ruslaşma' korkusuyla başlarda buralara da rağbet etmemiştir.

Kafkaslarda ilk Rus okulları 1802'de Tiflis'de açılmıştı, daha sonra 1829'da burası öğretmenlik seminerlerinin verildiği gimnasyuma dönüştürüldü, Azerbaycan'da ise 1830'da Şuşa, 1831'de Nuha, 1832'de Bakû, 1833'de ise Gence'de açılmıştır.⁷⁰ Burada batı tipi eğitim gören ve matematik, coğrafya, tarih, fizik gibi derslerle tanışan Azerbaycan Türkleri, ilk aydınların ortaya çıkışına vesile olmuştur. Yukarıda da isimleri zikredildiği üzere Bakîhan, Ahundzade, Şirvani ve Zerdabî gibi isimler bu okulların ürünleridir. Daha sonrasında hem bu okullarda hem de hususi girişimlerin artması ile açılacak olan okullarda da önemli roller üstleneceklerdir. Özel girişimlerle açılan 'Usul-u Cedid' okulları değişen çehresiyle hem

⁶⁹ M. Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Haz:Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, Sabahattin Çağrı, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., İstanbul, 1990, s.14.

⁷⁰ Yavuz Akpınar, *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergah Yay., İstanbul, 1994, s.36.

Azerbaycan'ın hem de modern hayatın ihtiyaçlarını karşılaması bakımından önemli role sahiptir.⁷¹

Rus ve özel girişimle açılan okullarda yetişen Azerbaycan aydınları, değişen sosyo-ekonomik yapı ile birlikte aldıkları destekle dilde, edebiyatta ve basında önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Özellikle basın ve tiyatro Azerbaycan yenileşmesinde kilit rolleri oynayacaktır. Avrupa tarzı ve Azerî dilinde tiyatro eserlerinin ilk temsilcisi olan Feth Ali Ahundzade, oyunlarında toplumun eksikliklerini, geri kalmışlığını ve ihtiyaçlarını hiciv ederek anlatmaya çalışmıştır.⁷² Bununla beraber Azerbaycan'ın siyasi ve felsefî düşüncesinin gelişmesinin öncüsü bir reformist olacaktır. O realist ve aydınlanmacı kimliğiyle, tüm doğunun yeni dünyayı yakalayabileceği bir ilerleme tasarruf etmekteydi.⁷³ Onunla başlayan tiyatro edebiyatı Vezirov, Hakverdiyev, Ganizade ve Nerimanov ile örnek alınarak sürdürüldü. Ruslar tarafından da büyük saygı duyulan Ahundzade'nin eserleri birçok dile de çevrilmiştir.⁷⁴ Ahundzade birçok örnekten anlaşılabileceği üzere Fars kültüründen ve tarihinden derinden etkilenmiş gibi görünse de, Azerî dilinin Farsça'dan arınması için mücadele vererek Azerbaycan Türkleri için önemli hizmetlerde bulunmuştur.⁷⁵

⁷¹ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s.37.

⁷² Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.43.

⁷³ Sedat Adigüzel, "Mirza Ali Fethali Ahundov'un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri", **38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, C:1, Ankara, 2008, s.22. (Çevrimiçi) <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ADIG%C3%9CZEL-Sedat-M%C4%B0RZA-FETHAL%C4%B0-AHUNDOV%E2%80%99UN-DO%C4%9EUNUN-AYDINLAMASI-VE-%C4%B0LERLEMES%C4%B0-YOLUNDAK%C4%B0-D%C3%9C%C5%9E%C3%9CNCELER%C4%B0.pdf> (Erişim Tarihi:30.03.2017)

⁷⁴ M. Emin Resulzade, *a.g.e.*, s.15.

⁷⁵ Hamid Algar, "Ahunzade Mirza Feth Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:2, TDV, Ankara, 2009, s.189.

Değişen Azerbaycan'da bir başka gelişme de milli basın ve yayın organlarının ortaya çıkmasında vukû bulmuştur. 1875 yılında Çar idaresi, ilk defa bir müslüman Türk azınlığa kendi dilinde, Zerdabî'ye '*Ekinci*' gazetesini çıkarma izni vermiştir.⁷⁶ Neyse ki, bu önemli gelişmenin zamanlaması kötü olmuştu. Rus idaresi bu gazeteyi 1877 yılında Osmanlı-Rus Savaşı bahane ederek kapatmıştır.⁷⁷ Gazetelerle birlikte Azerbaycan'da faal birçok farklı formatta dergi de yayın hayatına katılmaya çalışmaktaydı. Fakat, basın yayın hayatındaki asıl canlanma 1905 Devrimi ile oluşacak ortamı beklemek zorunda kalacaktır ve Azerbaycan'ın milli şuurunun oluşmasında büyük önem arz edecektir.

19.yüzyılın çıkardığı birkaç parlak isim dışında, Azerbaycan aydınlarının niceliğindeki artış 1900'lerde gerçekleşmiştir. Bu aydınlar farklı dilleri çok iyi bilmeleri, çok yönlü olmalarının yanı sıra dünya ve bölge olaylarına da fazlasıyla ilgililerdi. Bu durum 1905'e giden yolda politize olan Rusya toplulukları içinde kendilerine mühim bir yer edinmelerini sağlayacaktır.⁷⁸ II.nesil aydınlar diyebileceğimiz bu isimlerin bazıları şunlardır: Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov, M. E. Resulzade, Ahmet Ağayev ve Ali Merdan Topçubaşı. Aralarında öğretmenlerin ve gazetecilerin olduğu yeni nesil aydınların ortaya çıkması ve artık 20.yüzyılın getirdiği zaruretlerden faydalanıp, Azerbaycan'da bir takım istekler doğmaya başlamıştır. Yeni süreç artık Azerî Türkçesi üzerinde tartışmaların yaşandığı, anadilde eğitimin millileşmesi, milli basın-yayın gibi konuların sıkça gündem olduğu bir viraja girecektir.

⁷⁶ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.14.

⁷⁷ Austin Jersil, "Rethinking Russia From Zardob: Hasan Melikov Zardabi and The "Native" Intelligentsia", *Nationalities Paper*, Vol:27, No:3,1999, s.504. (Çevrimiçi) http://www.iub.edu/~cahist/Readings/2010Fall/Islam_and_Modernity/Jersild_Rethinking_Russia.pdf (Erişim Tarihi:30.03.2017).

⁷⁸ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.15-17.

Azerbaycanlı aydınlar aldıkları eğitim sayesinde batıda ortaya çıkan fikirlerden haberdar olmuştu. Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik ve ulus olma düşünceleri bu aydınlar tarafından benimsenen görüşlerdi. Zaten dilde, edebiyatta ve tarih alanında yapılmaya çalışılan Azerbaycan Türkleri'ne kim olduklarını hatırlatmaktan başka bir amaç da taşımamaktaydı. Özellikle tarih alanında verilen eserler çoğaldıkça, Azerbaycan'da millî şuur oluşmaya başlayacaktır.⁷⁹ Aydınlar millî şuurun verdiği sorumlulukla, Azerbaycan Türkçesi'nin de en sade ve öz biçimine kavuşması için yoğun tartışmalar içerisine girmiştir. Eğitimdeki gelişmelerden dolayı kadimciler ve usul-u cedidi savunanlar arasında dil tartışmaları gazeteler ve dergiler üzerinden yapılmaktaydı. Ancak, Azerbaycan Türkçesi üzerindeki dil tartışmaları genel olarak Osmanlıca ve Farsça'dan arındırılma ya da öykünme arasında gerçekleşmiştir.⁸⁰ Sonuç olarak ise Azerbaycan dilinde ve basınında Osmanlılaşma eğilimleri artacaktır, ki bunda İsmail Gaspiralı gibi isimlerin desteği ve Türk Birliği fikirlerinin Azerbaycan'da tesir etmeye başladığı dönemde hız kazanacaktır.⁸¹ Rus idaresinin Azerbaycan Türkçesiyle yayın yapılmasına izin verilmediği dönemlerde ise mecburî olarak Rusça yayın yapılabilmekteydi. Tagiyev'in '*Kaspiy*' gazetesini alması örneğinde olduğu gibi yayın Rusça yapılmış, ancak basın hayatı en azından sekteye uğramamış oluyordu.⁸²

Rusya'da 1905 Devrimi gerçekleşmeden önce Azerbaycan'daki fikrî, millî, basın ve yayın gibi konulardaki her tartışma ya da her konu Rus idaresinin

⁷⁹ Ebulfeyz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006, s.59.

⁸⁰ Bu tartışmaların temelinde bir etken olarak sunnî ve şii basın arasındaki kültürel çekişmeyi de eklemekte fayda vardır.

⁸¹ Tadeusz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", Çev: Sadettin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:22, Sayı:34, 2003, s.178. (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/224.pdf> (Erişim Tarihi:01.04.2017)

⁸² Austin Jersil, *a.g.m.*, s.504.

süzgecinden geçiyordu. Bu görüşlerin yayınlanması ya sansüre takılıyor ya da hiç yayınlanmıyordu. Örneğin '*Şark-i Rus*' gazetesinin yayınlanabilmesi için Rus idaresinden gereken izin ancak 1903 yılında alınabilmişti.⁸³ Ancak Rusya'da 1905 Devrimi'nin gerçekleşmesi ile, tıpkı Rusya'da olduğu gibi, aydınlar faaliyet sahalarını genişletebilecek fırsat yakalamış, basın-yayın faaliyetleri ve dil tartışmaları hız kazanmıştır. Bu dönemde dil tartışmalarında Farsça etkisinden ziyade Osmanlıca mı, yoksa Azerbaycan Türkçesi mi sorusu ön plana çıkmıştır. Osmanlıca'nın dilde yaygınlaştırılmasını savunan dergiler arasında Fuyûzat başı çekmekle birlikte bu görüş Yeni Fuyûzat, Şelale ve Dirlik dergileriyle devam ettirilecektir. Bunun karşısında ise Azerbaycan lehçesini savunan yayınlar ise Molla Nasreddin, Terakki ve İkbal'di.⁸⁴ 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde Jön Türkler'in iktidarı ele almalarıyla, Osmanlıca'ya bakış değişmiş, dil reformu gibi fikirler ortaya atılmış ve Türkçü düşünceyle Osmanlıca'nın çok fazla yabancı kelime içerdiği görüşleri ortaya çıkmıştı.⁸⁵ Doğal olarak bu durum Azerbaycan'daki dil tartışmalarını da etkilemiştir ve Azerbaycan Türkçesi'ni öne çıkaran safların elini kuvvetlendirmiştir. Ancak bu duruma, Türk dünyasının dilde tek bir çatı altında toplanma fikirlerini zayıflatacağı için aydınlar temkinli yaklaşmaktaydı. Resulzade gibi isimler ise belirlenecek bir program ile arındırılmış bir Türkçe'nin kullanımının yaygınlaştırılması görüşünü benimsemekteydi.⁸⁶

Sonuç olarak Azerbaycan'da dil tartışmaları -daha sonra çarlık ve Sovyet düzenlemeleri dışında-, Azerbaycan'ı kültürel ve dil bakımından Anadolu'ya

⁸³ Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.*, s.179.

⁸⁴ Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.*, s.180.

⁸⁵ Ozan Örmeci, "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", *Tarih Okulu*, Sayı:VIII, 2010, s.105. (Çevrimiçi) http://www.johschool.com/Makaleler/1080404143_12-%20Ozan.pdf (Erişim Tarihi:02.04.2017)

⁸⁶ Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.*, s.181.

yakınlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yakınlaşma yalnızca dil özellikleri bakımından değil, manevi ve kültürel açıdan iki devleti yardımlaşmaya sevk eden köprülerin kurulmasını da sağlamıştır. Bu köprü Azerbaycan'ın milli mücadelesinde ve ulus olması yolunda her zaman danışabileceği ve yardımlaşabileceği bir kapıyı var etmiştir.

1905 Devrimine gidilirken, Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan da Bakü merkezli büyük sosyal değişimlere uğramıştır. Bu değişim Azerbaycan'ı milli şuura götüren aydınlanmaların yaşanmasına kapı açmıştır. 1905 Devrimi sonrasında, çarlığın Kafkaslar'daki eli biraz olsun gevşeyince, Azerbaycan'da basın ve yayın organlarıyla hem kendi insanlarını bilinçlendirme, hem de isteklerini dile getirme konusunda imkan kazanmıştır.⁸⁷ Bununla birlikte aydın kesim, aralarında yaptıkları ve Azerbaycan'ı ileriye taşıyacağını düşündükleri her tartışmayı kamuoyuna açık yapma fırsatı yakalamıştır. Tüm bunlarla birlikte, Rus devriminin getirdiği ortamda istek ve taleplerini çarlarına ileten Ruslar gibi, Azerbaycan aydınları ve milli burjuvası da Kafkasya'da yapılması gereken reformları ve taleplerini otoritelere iletebilme olanağı sağlamıştır.⁸⁸ Okuma yazma oranındaki artış, buna bağlı olarak dünya gelişmelerinin okunması, Azerbaycan aydınlarını politize etmiştir. 1905 devrimi sonrası Rusya'da alınan kararlar ile Duma'nın faaliyete geçirilmesi, Azerbaycan aydınlarına hem Azerbaycan hem de Rus siyasetinde etkin olma olanağı da sağlayacak, buralarda kazanılan tecrübeler Azerbaycan'ı milli bir devlet olma yoluna götüren kapıları açacaktır.

⁸⁷ Hüseyin Kazan, "Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın", *İ.Ü. İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, s. 42. (Çevrimiçi)
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/inifedergi/issue/viewIssue/5000017159/5000005305> (Erişim Tarihi:02.04.2017)

⁸⁸ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s. 31.

Azerbaycan'da Siyasi Uyanış, İlk Siyasi Partiler ve Faaliyetler

Azerbaycan 20.yüzyıla kısa bir süreye büyük değişimler sığdırarak girmiştir. Bakü'nün değişen sosyo-ekonomik yapısı, alınan göçlerle etnik yapısında değişmesine yol açmıştır. Bu zamana kadar aydınların ortaya koyduğu milli şuur oluşturma çabaları Rusya'da 1905 Devrimi'nin gerçekleşmesiyle farklı bir boyuta da taşınmıştır. Aydınlar, verdikleri mücadeleyi siyasi boyuta taşımaları gerektiğini acı bir şekilde öğrenmiştir. 1905 Devrimi öncesinde hem milis hem de siyasi teşkilatlanmalara giden Ermeniler, devrimin getirdiği boşluktan faydalanarak ilk iş olarak Azerbaycan Türkleri'ne saldırılarda bulunmuşlardır.⁸⁹ Ruslar tarafından desteklenen ve Bakü petrollerinden bu ayrıcalıkları sayesinde fazlasıyla faydalanan Ermeniler, faaliyetleri için gerekli ekonomik gereksinimi de karşılayabiliyordu.

Azerbaycan aydınları ve milli burjuvası, devrime kadarki süreçte kendi aralarında farklı görüşlere sahip olsalar da, çoğu konuda aynı amaçları hedefleyen insanlardı.⁹⁰ Bu yüzden devrim sonrası Rus sosyal demokratlarının faaliyetleri ve Ermeni saldırıları dolayısıyla Azerbaycan aydınlarının siyasi yapılanmalara ve zaman zamanda yeraltı teşkilâtlanmalarına gitmesi zarurî bir ihtiyaç haline gelmiştir.⁹¹ Azerbaycan'ın siyasi uyanışı işte bu sebeplerden dolayı ortaya çıkmıştır. Tabi olarak Azerbaycan'daki partiler birden bire ortaya çıkmamıştır. 19.yüzyıl sonlarına doğru artık ağırlıklarını iyiden iyiye hissettiren sosyal demokrat, liberal ya da milliyetçi akımlar, dünyayı takip eden, okuyan, gören aydınlar ve Azerbaycan

⁸⁹ Beşir Mustafayev, "Rus ve Ermeni Tehtidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Siyasi Teşekküller", *Yeni Türkiye*, Sayı:60,2014, s.3. (Çevrimiçi) <http://haypedia.com/makale/Osman%C4%B1%20Tarihi/7a52d195-f0b7-4f9f-9783-103bebe546c2.pdf> (Erişim Tarihi:03.04.2017)

⁹⁰ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.139.

⁹¹ Ramin Sadıgov, "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16, s.169. (Çevrimiçi) [file:///C:/Users/TE%C4%9E%C4%B0N/Downloads/m-165-185-gt-16-12-sadgov%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/TE%C4%9E%C4%B0N/Downloads/m-165-185-gt-16-12-sadgov%20(1).pdf) (Erişim Tarihi: 03.04.2017)

ileri gelenleri tarafından takip edilmekte ve bilinmekteydi. Ancak ortaya böyle bir ihtiyaç çıkınca onlara kalan tek şey insanları örgütlemek ve halk kitlelerini peşlerinden sürükleyebilecek programlar hazırlamaktı.

Siyasi uyanış öncesi Azerbaycan'daki siyasi hareketler yerel kaynaklı değildi. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi tıpkı Rusya'da olduğu gibi Azerbaycan siyasetinde de etkin rol oynuyordu. Ancak bu etki Rusya'yı meşrutiyete götürecek olayları desteklemek üzere daha çok Bakü işçilerini greve götürmek gibi faaliyetler içerisindeydi.⁹² Ermeni Taşnaksütyun Örgütü ise hem Doğu Anadolu'da faaliyet göstermek üzere, hem de Azerbaycan'da alanlarını genişletmek için gerekirse silaha başvuran aktif faaliyetler içerisindeydi. Bakü'nün gelişimi ve kozmopolit yapısını dışarıda bırakacak olursak, Azerbaycan taşrası ve diğer şehirleri daha yerel kültürün korunduğu ve tepkilerini bu nedenle daha uç verebilen milli unsurların rahat hareket edebildiği alanlardı. Bu nedenledir ki Gence -ki daha sonra Azerbaycan Milli Direnişinin sembol şehri haline gelecektir-, ilk siyasi teşekküllerin ortaya çıktığı yer olmuştur. Yukarıda bahsettiğimiz ahvâl içerisinde Azerbaycan ileri gelenlerinden; Şafî Rüstembekov, Halil Hasmammedov, Alekber Memmedov, Nisib Yusufbekov, Hasan Ağazade gibi isimler bir araya gelerek '*Difaî Partisi*' ni kurmuşlardır.⁹³ Difaî Partisi' nin temel amacı Ermenilerin faaliyetlerine karşı örgütlü bir şekilde karşı koyabilmektir.⁹⁴ Bununla birlikte parti, Azerbaycan'da gerçekleşen kıyım ve katliamlardan asıl olarak Rusları sorumlu tutmakla beraber, Kafkasya'daki kargaşanın mümessili olarak tasvîr ediyordu. Partinin örgütlenmesi kısa sürede

⁹² Ronald G. Suny, *The Bakû Commune: Class and Nationality in The Labor Movement in Russian Revolution*, Princeton Press, Princeton, 1972, s.42.

⁹³ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.72.

⁹⁴ Beşir Mustafayev, *a.g.m.*, s.6. (Çevrimiçi)
<http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/7a52d195-f0b7-4f9f-9783-103bebe546c2.pdf> (Erişim Tarihi:03.04.2017).

Ermeni faaliyetlerinin yoğun yaşandığı Bakü, Karabağ ve Nahçıvan gibi bölgelere sıçramış ve bu durum parti içerisine Ahmet Ağaoğlu gibi isimleri de kazandırmıştır. Aydın ve milliyetçi kimselerin Difaî etrafında toplanması, partiyi bu kimliğiyle anmamıza neden olacaktır. Bununla birlikte Rusya'ya karşı partinin tutum ve söylemlerinin sertleşmesi, 1908 yılına gelindiğinde Rusya'nın baskılarının artmasına yol açarak, Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin Azerbaycan'dan zorla göç ettirilmesine kadar varmıştır. Baskı ve sürgün gibi önlemler, Difaî'yi liderlerinden mahrum bırakmıştır, bunun sonucu olarak da parti faaliyetlerini bir süre sürdüremez hale gelmiştir.⁹⁵

Azerbaycan'da sosyalist akımlar, RSDİP tarafından müslüman halk arasında yayılmaya çalışılmıştır. Ancak bu faaliyetler başlarda yeterli kesime ulaşmamış, küçük işçi birlikleri ve bazı aydınlar dışında rağbet görmemiştir.⁹⁶ 1903 tarihinde aktivist gençlerin faaliyetleriyle başlayan hareket, 1904 yılında S.M. Efendiyev liderliğinde '*Himmet Partisi*' şeklini aldı. Himmet Partisi daha sonra kadrosuna Neriman Nerimanov, M.E. Resulzade, H. Hacinski, A. Kazımlı ve E. Ahundov gibi milli değerleri ön plana çıkaran isimleri katmıştır.⁹⁷ Bu isimler Himmet Partisine milli bir hüviyet kazandırmış, ortaya attıkları insan hakları, eşitlik, adil yargılanma, seçme ve seçilme hakları gibi popüler iddaların yanında, çatışmadan uzak duran ılımlı söylemlerle Ruslaştırma ve bölgenin sömürülmesine de karşı duran bir tutum sergilemişlerdir.⁹⁸ Bu durum Himmet Partisi'ni Bakü'den taşıyıp, diğer şehirlerde de

⁹⁵ Ebulfeyz Süleymanlı, *a.g.e.*, s.115.

⁹⁶ Tadeusz Swietochowski, "THE HIMMAT PARTY: Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan 1904-1920", *Cahiers Du Monde Russe et Soviétique*, Vol:19, No:1-2, Le Caucase, 1978, s.119. (Çevrimiçi) http://www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1978_num_19_1_1309 (Erişim Tarihi:03.04.2017)

⁹⁷ Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.*,s.119. (Erişim Tarihi:03.04.2017)

⁹⁸ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.140.

destek bulmasını sağlamıştır. Ancak Himmet Partisi de misyonunu tamamlayamadan 1907 sonlarında Stolipin döneminin hışımına uğradı ve partinin önemli isimleri ya tutuklandı ya da İran'a sürgüne gönderildi. Bu da partinin hızlı yükselişini sekteye uğratmış, hatta faaliyetlerini durdurma noktasına getirmiştir.⁹⁹

Difaî ve Himmet örgütlerinin amaçlarına ulaşamadan kapatılmaları Azerbaycan'da yeni bir siyasi yapılanma ihtiyacını doğurdu. Yeni oluşum 1908 yılında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmelerden de etkilenererek daha milliyetçi bir kimlikle karşımıza çıkacaktır. 1911 yılında kurulan '*Müsavat Partisi*',¹⁰⁰ teşkilat ve yapılanmalara daha fazla önem vererek, Rusya ile çatışmadan tüm tabana yayılabilmek düşüncesi güderek öncekilerden farklı bir yol da izleme peşindeydi. Başlarda eski Himmetçiler ve Abbas Kasımzade, Şerifzade, Nağioğlu ve Korbolay gibi isimlerden oluşan Müsavat kadroları, Veli Mikailoğlu, S. Hüseyin Sadık, Yusuf Ziya ve M. E. Resulzade gibi isimlerinde katılımıyla bir anda geniş kitlelere ulaşmış, büyümüş ve İran'da dahi faaliyet gösteren bir yapı olmuştur.

Müsavat Hareketi '*Eşitlik*' gibi temel bir değerle siyasi yaşamına başlamış ve müslümanların her türlü haklarının koruyuculuğunu kendisine görev bilmiştir. Bununla birlikte Müsavat programında bütün müslümanların dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olması, müslümanların bağımsızlıklarını elde etmesi ve bu yolda gereken tüm mücadelenin verilmesi gibi misyonlar temel amaçları işaret

⁹⁹ Tahir Sünbül, *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış, Doktora Tezi, Ankara, 1996, s.29.

¹⁰⁰ *Müsavat Partisi'nin kuruluş yılı ve parti hüviyetinin verilir verilmeme konusunda tartışmalar mevcuttur. Bu sebeple bazı kaynaklar 1912 yılını vermekte ve yine bazı kaynaklarda örgütün bir parti değil, gizli bir cemiyet olduğu görüşleri savunulmuştur. Detaylı karşılaştırma için bkz: Tadeusz, *Müslüman Cemaatten*....s.106-109; Kazemzadeh, *The Struggle*....s.20; Altstadt, *The Azerbaijani Turks*...s.72.*

etmekteydi.¹⁰¹ Başlarda bu misyon ve söylemler geniş bir kitleyi bünyesine katmak için gerekliydi. Ancak hem Osmanlı Devleti'nde 1908 ve Jön Türk Hareketi'nin etkileri hem de Resulzade'nin bu hareket ile olan bağı, partiyi Türkçü bir çizgiye getirecek ve buna göre hareket etmelerine neden olacaktır. Hatta bu durum Balkan Savaşı zamanında ivme kazanmakla, Dünya Savaşı sırasında had safhaya ulaşacaktır. Resulzade Müsavat Hareketi'nin başına geçtikten sonra, hareketin fikrî temelleri artık tamamen milli temellere oturuyordu.¹⁰² Müsavat daha önceki tecrübelerine dayanarak siyasi yapılanmasını, az kişili hücreler şeklinde yapmakta ve Rus idaresi ile ters düşmemeye çalışmaktaydı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile Rusya'da siyasi faaliyetler -özellikle Rus olmayan unsurlar için- sekteye uğramıştır. Bu ortamda bile faaliyetlerini sürdürmeyi başarabilen Müsavatçılar, 1917 ile oluşacak yeni ortamdan faydalanarak Azerbaycan'ın bağımsızlık bayrağını dalgalandırabilecek gücü kendilerinde görecektir. Ancak Müsavat Hareketi'de yoktan ortaya çıkmamış, öncesindeki siyasi partilerin yanı sıra 1905 sonrasında gerçekleşen Rusya Müslümanları Kongreleri ve Duma'daki Azerbaycanlı siyasetçilerin faaliyetleri Müsavat programının ve faaliyetlerinin pusulası niteliğini taşımıştır.

Rusya 20. yüzyıla gelindiğinde, içerisinde çok sayıda Türk ve müslüman unsuru barındırmaktaydı. Bununla birlikte Rus endüstrileşmesi ve ticaret alanında atılan adımlar tıpkı yukarıda Azerbaycan ve Bakü merkezinde anlatıldığı gibi, Kazan, Kırım ve Başkurt bölgelerinde de sosyal ve ekonomik değişimlere yol açmıştır. Bunun neticesinde 1905 Rusya'sında Müslüman Türk Dünyasının azınlık da olsa okuyan, yazan aydınlarıyla birlikte milli bir burjuvasının ortaya çıktığından

¹⁰¹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Yay., Ankara, 1991, s.39.

¹⁰² Alper Alp, *Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.17; Aydın Balayev, *Azerbaydjanskoe Natsionaloe Dvijenie v 1917-1918*, İzdotelstvo ELM, Baku, 1998, s.62.

bahsedilebilir. I.Rus Devrimi'nin başlarında yoğun olan dilekçe kampanyaları sırasında müslüman topluluklar da talep ve isteklerini dilekçeler yoluyla Çar'a iletmeye çalışmaktaydı.

Petersburg'da bir araya gelen Türk Dünyası'nın önde gelen şahsiyetleri olan A.M. Topçubaşı, A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade, İ. Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi Türk aydınları Ninni-Novgorod'da Ağustos ayında yapılan geleneksel panayırda toplanma kararı almıştır.¹⁰³ Toplantının gerçekleşebilmesi için Rus idaresinden izin almak gerekiyordu ve Kont Witte toplantı ile ilgili olumsuz bir tavır takınmıştı, ancak toplantının yine de gerçekleştirilmesine karar verildi.¹⁰⁴ Gösterilen kararlılık neticesinde, Rus idarecilerin Novgorod'daki sıkı yönetimi bahane eden baskılarına rağmen I.Rusya Müslümanları Kongresi, Oka Nehri üzerinde bir gemide müslüman toplumun her kesiminden bireyle toplandı.¹⁰⁵ Kongre'nin amacı genel itibarıyla bir 'parti' ortaya çıkarmaktan ziyade, Rusya Müslümanları'nın sıkıntılarını paylaşmak, yardımlaşmak ve irtibatı kuvvetlendirmek, birlik ve ittifak meydana getirmektir. Ayrıca I.kongrede belirlenecek ve ileri sürülecek istek ve talepler barışçıl, Rus liberallerin istekleriyle örtüşen başlıklardı. Bununla birlikte Rusya'da meydana gelen 1905 Devrimi sonrası alınan kararlarla Duma'nın oluşturulması kararlaştırılmış ve Rusya içerisinde Duma'da etkin olabilmek için birçok parti seçim yarışına girmiştir.¹⁰⁶ Bu sebeple I.kongrede alınan kararlardan önemli bir tanesi de dumada gerçekleştirilecek faaliyetlerin çerçevesini belirlemek amacıyla II.Kongre'nin toplanması kararıydı.

¹⁰³ İmanov, *a.g.e.*, s.37.

¹⁰⁴ Alexandre Beningsen-Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev:Nizah Uzel, Elips Yay., Ankara, 2005, s.50.

¹⁰⁵ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:32, TDV, Ankara, 2009, s.96 ; Alexandre Beningsen-Chantal Quelquejay, *a.g.e.*, s.50.

¹⁰⁶ İmanov, *a.g.e.*, s.40.

Moskova'da yapılması planlanan II.Kongre gerekli izinlerin alınamaması sebebiyle St.Petersburg'da 13-23 Ocak tarihlerinde toplanabilmiştir.¹⁰⁷ Kongrede birçok önemli konu görüşülmüş ve tartışılmıştır. Bunlardan en önemlileri; Yusuf Akçura ve Azerbaycanlı aydınların karşı çıkmalarına rağmen дума seçimlerinde Rus Liberal Partisine katılım yoluyla oy kullanılması olmuştur¹⁰⁸, Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça olarak hazırladığı '*Rusya Müslümanları İttifakı*' nizamnamesi müzakere edilen bir diğer önemli konudur¹⁰⁹, bunlarla birlikte Türk öğrencilerin şikayet dilekçeleri de okunmuştur. Kongrenin sonucunda; İttifak için gerekli bütün çalışmaların yapılması ve merkez komitesinin olması, Rusya'nın 16 bölgeye ayrılarak mahallî meclislerin oluşturulması, bununla birlikte müslümanların sayısına göre dumaya vekil gönderilmesi konularında hemfikirlik sağlanarak kararlar Rus idaresine iletildi.¹¹⁰ Tüm bu kararlara rağmen 'İttifak'ın siyasi bir birlik şeklini alabilecek olması bazı kişilerce eleştirilmiştir. Ayaz İshakî ve Fuat Tuktar gibi sosyalistler, politik birliğin tüm Rusya Müslümanları üzerinde sağlanamayacağı, sağlansa bile devamlı olamayacağı görüşünü ileri sürerek her topluluğun kendi özelinde ortak bir programla çalışmalarını sürdürmelerini belirtiyordu.¹¹¹

11 Aralık 1905 yılında Rusya'da Дума seçimleri Witte'nin hazırlattığı seçim kanunuyla kademeli olarak yapılacaktı.¹¹² Kafkasya'daki seçimler ise Genel Valilik tarafından kontrol edilecekti.¹¹³ Kafkas seçimleri genel seçimlerden daha sonra yapıldığı için, Azerbaycan vekilleri I.Duma'nın açılışından çok daha sonra ancak

¹⁰⁷ Nadir Devlet, *a.g.e.*, s.134.

¹⁰⁸ Alexandre Beningsen-Chantal Quelquejay, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁰⁹ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin.....*, s.135.

¹¹⁰ İsmail Türkoğlu, *a.g.m.*, s.97.

¹¹¹ Alexandre Beningsen-Chantal Quelquejay, *a.g.e.*, s.52.

¹¹² A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s.410.

¹¹³ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.42.

katılım gösterebilecektir.¹¹⁴ I.Duma üyesi vekiller¹¹⁵ 21 Haziran 1906'da Petersburg'da bir araya gelerek müslüman fraksiyonun oluşturulmasını sağlamışlardır. Bazı vekiller ise Kadet Partisi içerisinde kalarak faaliyetlerini burada yürütüyordu, ki Müslüman (Türk) vekillerin sayısı ile ilgili farklı rakamların verilmesinin sebebi bu olabilir. Rusya Müslümanları kongreler toplayarak, kendilerini ve temsil ettikleri insanların hakları için siyasi yol seçerek Duma'da etkin rol oynamak istemişlerdi. Ancak I. Duma tam olarak bir hayal kırıklığı içerisinde geçmiştir. Vekiller I.Duma'nın kapatıldığı tarihe kadar ellerinden gelen etkiyi yaratmaya çalışmış, ancak ya konuşma şansı bulamamışlar, ya da bahsedilecek fasıllar vekillerin konuşmasından önce kapatıldığı için etkili olamamıştır.¹¹⁶ Bu durum yalnızca Rusya Müslümanları için geçerli de değildi. Zaten Duma faaliyetlerinden rahatsız olan ve parlamentoyu zorunluluktan açan Çar idaresinin bu kurum ile irtibatlı, verimli ya da işbirliği çerçevesinde hareket etmesi mümkün görünmüyordu, ki dumanın çıkardığı ilk kanun da bunun en büyük göstergesiydi.¹¹⁷ Bununla birlikte Duma'da faaliyet gösteren fraksiyonlar istek ve faaliyet açısından birbirlerinden çok farklıydı, örneğin; köylü mebusların tek derdi toprak reformları için gereken kanunların çıkmasıydı. Bu durumda Rusya'da yaşayan herkes için faydalı kararların alınabilmesi de mümkün görünmüyordu. 8 Temmuz 1906'da Çar insiyatif kullanarak I.Duma'yı dağıtmıştır.¹¹⁸ Bu durum 1905 ile birlikte ümitlenen herkes için büyük hayalkırıklığı yaratmış ve tepki görmüştür. Bu tepkilerin toplandığı nokta ise Finlandiya'nın Viborg kenti olacaktır ve burada 'Viborg

¹¹⁴ Vügar İmanov, *a.g.e.* ,s.42; Dilarə Seyidzadə, *a.g.e.* s. 98-124.

¹¹⁵ *I.Duma'daki müslüman vekillerin sayısına ilişkin farklı sayılar mevcuttur. İmanov bu sayıyı 22 olarak, Beningsen-Quelquejay ve Kurat 25, Saray 35 (yalnız Azerbaycanlı vekiller için) olarak göstermektedir.*

¹¹⁶ Vügar İmanov, *ag.e.* , s.44.

¹¹⁷ A.N.Kurat, *Rusya Tarihi...*, s.411.

¹¹⁸ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri Milli...* , s.148.

Manifestosu' ¹¹⁹ yayınlanarak, eğer дума tekrar toplanmaz ise vergilerin verilmeyeceği, askere gidilmeyeceği gibi pasif direniş hareketlerinin başlayacağı belirtilmiştir. ¹²⁰ Viborg Manifestosu'nun altında A.M. Topçubaşı ve Adil Han Ziyathanlı gibi isimlerinde imzası bulunmaktadır. ¹²¹

Duma'nın kapatılmasının ardından, Rusya Müslümanlarının istek ve taleplerini yetkili mercilere iletme çabası tükenmemiştir. Abdürreşid İbrahim, Rus İçişleri Bakanlığı'na bir dilekçe yazarak kongre toplanması için izin talep etmiş ve dilekçenin cevabı olumlu olmuştur. Kongrede tartışılacak gündem konuları süregelen sıkıntılardan oluşmaktaydı; İslam karşıtlığı ile ilgili yayınlar, dinî reformlar, eğitimle ilgili sıkıntılar ve reformların finansı konularıdır. Nijni-Novgorod'da 800 delege ile kongre 16 Ağustos 1906'da toplandı. Yukarıda da bahsettiğimiz eğitim konusundaki özel teşebbüslerin gerçekleştirilebilmesinde bu kongrenin etkisi büyük olmuştur.

Kongrede alınan en önemli kararlardan biri "Rusya Müslümanları İttifakı" nın parti hüviyetine kavuşturulmasıdır. Yapılan düzenlemelerle Merkezî Komite seçilmesi ve St.Petersburg'da daimi bir büro açılması kararı verildi. Eğitimle ilgili ise mektep ve medreselerin ayrılması kararlaştırıldı, ki bu önemli karar Türkiye Cumhuriyeti'nin de '*Tevhid-i Tedrisat Kanunları*'nda uygulamaya koyacağı bir karardı. ¹²² Bu kongre, Azerbaycan'da Ermeni faaliyetleri hakkında da bilgilendirme yapılabilmesi açısından da şans olmuştur. Delegeler dinî idarenin "Reis-ül Ulema" başkanlığında tek çatı altında toplanması kararlaştırıldı.

¹¹⁹ *Viborg Manifestos detaylı bilgi için bknz:David M. Gross, **We Don't Pay**; Stephen J. Lee, **Lenin and Revolutionary Russia**, Routledge, 2003; Phillips, Steve Phillips, **Lenin and the Russian Revolution**, Heinemann, 2000.*

¹²⁰ Orlando Figes, ***A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924***, Penguins Book, e-library of Congress, 1996, s.224.

¹²¹ Vügar İmanov, ***a.g.e.***, s.46.

¹²² İmanov, ***a.g.e.***, s.50.

III.Kongre aldığı önemli kararlar bir tarafa, Rusya Müslümanları (Türkleri) açısından işbirliğinin yürütülebilir, müzakere edilebilir olduğunu göstermektedir. Şif-Sunni ayrımı yapılmaksızın herkesin kucaklanması gibi söylemler bütünleştiriciliğin, katılımın çokluğundan ise ciddi bir birikimin ve bu birikimin ifadesi gerçekliğini ortaya koymaktadır. Ancak Rusya'daki devrim havasının tersine dönmesiyle, kongrenin aldığı kararlar sekteye uğramıştır. Rusya'nın stratejik bölgelerinde yaşayan ve büyük bir nüfusu temsil eden Müslüman Türkler'in tek bir çatı altında toplanması ve koordine hareket etmesi, Rus idaresi için büyük bir tehdit demektir. Bu bağlamda kongrede alınan kararların büyük bir çoğunluğu uygulamaya geçmeden Ruslar tarafından reddedildi. Bununla birlikte Rus Çarı'nın idaresi 1905'ten yana geçen süreçte kuvvetini toparlayıp, çıkan hür muhalif sesleri bastırabiliyordu. Bunda Stolipin'in becerikli ve enerjik idaresinin de etkisi büyük olacaktır.¹²³

I.Duma'nın kapatılmasının ardından açılacak yeni дума, daha ılımlı ve kontrol edilebilir olacaktır. Bunun için adımlar Rus idaresince atılmaya başlanmıştır. Viborg Manifestosu'na imza atanların, siyasi haklarının ellerinden alınması bunun ilk adımı oldu. A.M. Topçubaşı da bunlardan biriydi ve Azerbaycan temsiliyetinin önemli bir şahsiyetiydi. Ömrü kısa olan II. Duma'da Kadet Partisi'nin temsiliyeti neredeyse yarı yarıya düşmüştür.¹²⁴ Azerbaycan Türkleri'nin temsiliyetindeki düşüş ise neredeyse 1/4 oranında olmuştur. Bu durum sonraki dumalarda azalarak devam etmiştir. Ancak az sayıda da olsa dumalarda müslüman fraksiyon taleplerini dile getirmeye devam etmiştir.

¹²³ Tadeusz Swietochowski, *a.g.m.*, s.122. (Çevrimiçi) http://www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1978_num_19_1_1309 (Erişim Tarihi:03.04.2017)

¹²⁴ A.N. Kurat, *Rusya Tar...*, s.413.

Rusya Müslümanları İttifakı, II.Duma'nın ardından 1914 ve 1917 yıllarında iki kez daha toplanmıştır.¹²⁵ Ancak bunlar III. toplantı sonuna kadar verilen görüntüden çok uzak görünecektir. Daha 1908 yılında Merkezi Komite kendi isteğiyle ortadan kalmış, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura gibi isimler birlikte ideolojiler ve yaklaşımlardan dolayı birlikten ayrılmıştır, 1914'e gelindiğinde ise tamamen bir dağılma söz konusu gerçekleşmiştir.¹²⁶ Bundan sonraki süreçte ise I.Dünya Savaşı patlak verecek, ortam ve şartlar, taleplerde ısrar edilmesini imkansız kılacaktır.

Rus Dumaları ve Rusya Müslümanları Kongreleri, Azerbaycan Türkleri açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu platformlarda kazanılan politik ve uluslararası prensipler Azerbaycan'ın bağımsızlık yoluna giden temellerin atılmasını sağlayacaktır. Bununla birlikte bir araya gelen Türk aydınları, dünyadaki siyasi akımları ve kendi ortaya attıkları Türkçü, İslamcı fikirleri tartışabildikleri, etkileşebildikleri bir ortam da bulmuş oluyordu. Bu etkileşimler ayrı ayrı Ali Hüseyinzade'den Ziya Gökalp'e, İsmail Gaspıralı'ya ortaya konulan prensiplerle Türkçü akımının tüm Türk Dünyası'na mâl olmasını sağlamıştır.¹²⁷ Ayrıca bu akımlar Azerbaycan'ın geleceğini belirleyecek Müsavat Partisi'nin programını belirlemesinde mühim rol oynayacaktır.

¹²⁵ İsmail Türkoğlu, *a.g.m.* ,s.97-98.

¹²⁶ Alexandre Beningsen-Chantal Quelquejay, *a.g.e.* , s.54.

¹²⁷ Aybeniz Aliyeva Kengerli, *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, Derleyen: Meti Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008, s.101.

Dünya Savaşı ve Azerbaycan

1914 yılında I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte Rusya Temmuz-Ağustos aylarında Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya karşı savaş ilan etmiştir.¹²⁸ Rus toplumu ve Rus idaresindeki milletler bu durumu başlarda birlik mesajları ve destek içerikli açıklamalarla karşılamıştır. Aynı şekilde Azerbaycan burjuvası ve siyasileri tarafından da desteklenmiş, hatta Almanya'ya karşı savaşacak gönüllülerin toplanmasının arkasındaki finans desteğini sağlamışlardır.¹²⁹ Tamamen yabancı bir düşmana karşı bu şekilde tavır alınması gayet normal ve beklendik bir hareketti. Ancak Osmanlı Devleti'nin, Almanya safında savaşa dahil olması Azerbaycan Türkleri'nin içinde bulundukları durumu karmaşık hale getirmiştir. Üstelik Enver ve Talat Paşa'ların Gürcü yetkililerle, Azerbaycan'la doğrudan iletişime geçerek Kafkasya'da etkin rol oynama hedefleri de Azerbaycan Türkleri'nin kaderini tamamiyle değiştirecektir.

İttihad ve Terakki'nin Kafkaslara yapacakları askerî operasyonların temelinde yatan emeller, Kafkasya'da etkin olmak, Müslümanları cihata çağırarak Rusya'yı zor duruma sokmak ve Azerbaycan açısından Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirerek müstakil duruma getirmektir. Doğu'da Ruslara karşı başlatılan harekâtlardan başarılar kazanılması, Enver Paşa'yı bir taaruza girişmeye; Sarıkamış Harekâtı'nın yapılmasına teşvik etmiştir. Rusya'nın asker sayısının bölgedeki azlığı da bu konuda önemli bir veriydi. Ancak 1914 Aralık'ında başlayan Sarıkamış Harekâtı başlarda ufak başarılar elde etmesine rağmen, bu taarruz hareketi, sert kış aylarında yapılması, destek kuvvet ve levâzım alamaması, harekâtı yöneten Enver Paşa'nın o güne kadar Kolordu bile yönetmemiş olması, Rus kuvvetlerinin Ermeni milislerce desteklenmesi gibi ard

¹²⁸ Rifat Üçarol, *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, (4.Baskı), İstanbul, 1995, s.460.

¹²⁹ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.110.

arda gelen birçok sebep dolayısıyla başarısızlık ile sonuçlandı. Askerlerin çoğu düşman kurşunu ile değil soğuk ya da açlıktan hayatlarını kaybetmiştir.¹³⁰ Sarıkamış'ın başarısızlığı Azerbaycan'dan gelen, İstanbul ile de görüşülen Kafkaslar'da Konfederatif bir yapının kurulması fikrinin gerçekleşmesini de imkansız hale getirmiştir. Bununla birlikte Sarıkamış'ı korumak için Tebriz'den çekilen Rus kuvvetleri, Sarıkamış Harekâtı'nın bitmesiyle Tebriz'i de Türk kontrolünden geri almıştır. Ermeniler ise Rus desteğiyle Doğu Anadolu'da büyük bir isyan ve kıyım hareketine girişecektir.

I.Dünya Savaşı'nın Azerbaycan açısından birçok olumlu ve olumsuz sonucu olmuştur. Bunların başında 1908 yılında başlayan ekonomik durgunluğun, savaş şartlarında petrol fiyatlarının inişli çıkışlı oluşu ve üretimdeki Rus kontrolünün artmasıdır.¹³¹ Savaşın ilk yıllarında iyi olan Rus-Azerbaycan ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olmasıyla Müslüman ve Türk aleyhtarı propagandalar Azerbaycan Türkleri'nin baskı görmesine yol açmıştır. Bununla birlikte Kafkas idaresindeki Rusların, Ermeniler lehine takındığı tavır bütünüyle Ermeni taraftarlığına dönüşmüştür. Azerbaycan'da birçok gazete, aydın ve siyasetçi, Osmanlı ajanı olmakla suçlanarak baskıya uğradı. Savaş dünya ekonomisinde petrolün önemini bir daha ortaya çıkarmış ve savaşın sonunda Azerbaycan'ın iç problemleri uluslararası kuruluşlar ve büyük devletlerin müdahil olduğu konular haline gelmiştir.

Savaşın Azerbaycan Milli Hareketi açısından önemli ve olumlu yönleri de olmuştur. 1915 Şubat'ında Erzurum'da Arslan Han Hoyski ve Enver Paşa görüşmüş, burada ilk kez Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkması fikri dile

¹³⁰ A. N. Kurat, *Rusya ve Türkiye*, s.279.

¹³¹ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.159.

getirilebilmiştir. ¹³² Türkiye ve Azerbaycan birbirine siyasi olarak daha da yakınlaşmıştır. İstanbul'da Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Abdürreşit İbrahimov ve M. Beycan gibi isimlerin biraraya gelerek Rusya Türkleri'nin sorunlarını dünya kamuoyuna duyurabilecekleri bir platform olarak müdafa komitesi kurulmuştur.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girerken ayaklanmaya en yakın topluluk olarak gördüğü Acarlar, Rusların Osmanlı'yı püskürtmesinden sonra, Rus ordusu tarafından Acarlar'a karşı geniş çaplı katliamlar gerçekleştirmiştir. Büyük tepki çeken bu faaliyetler Rus parlamentosunda müslümanlar tarafından dile getirilmiş, sonuç olarak Kafkas Valisi Vorontsov görevinden alınarak yerine Prens Nikolai getirilmiştir. Nikolai bölgede sukuneti sağlamak ve Acarlar'a karşı girişilen hareketin izlerini silmek için ılımlı girişimlerde bulunmaya çalışacaktır. Resulzade'ye '*Açık Söz*' gazetesini çıkarma iznini vermesi, Nikolai' nin müslümanlara karşı verdiği tavizlere bir örnektir. ¹³³ Açık Söz gazetesinin kendisini 'Türk Gazetesi' olarak nitelendirmesi, güçlenen Türkçü fikirlerle, kendilerine Tatar, Kafkasyalı ya da Transkafkasya müslümanlı denilmesi tartışmalarına da bir cevap olmaktadır. ¹³⁴

Savaşın son yıllarında Azerbaycan hareketi kendisini muhaceret basını yoluyla ifade etmeye çalışmış, Azerbaycan içerisinde ise; Rusya ile uyumlu görünmeye çalışılmıştır. 1916'da Asya'daki Türk Toplulukları'nın isyan hareketleri ¹³⁵ bile dışa karşı mücadeleyi zayıflatan hareketler olarak görülmüştür. Rusya'nın Anadolu içlerine ilerleyişi de bu işbirliğini mecbur kılıyordu. Düşen petrol fiyatlarının 1916'da yeniden yükselişe geçmesi Azerbaycan ekonomisinde olumlu

¹³² Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.115.

¹³³ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi*, Çev:Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998, s.30.

¹³⁴ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.116.

¹³⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri'nin...*, s.287.

yönde gelişmelerin yaşanmasını da sağlamıştır.¹³⁶ 1917'de patlak verecek Rus Devrimi'ne kadar bu karşılıklı ılımlı yaklaşım kendisini göstermeye devam edecektir.

1917 Bolşevik Devrimi ve Azerbaycan

I.Dünya Savaşı yoğun olarak devam ettiği sırada, Rusya'da 1905'ten bugüne devam eden siyasi sorunlar ve toplumdaki rahatsızlık, savaşın çok uzun sürmesi ve ekonominin iyiden iyiye bozulmasıyla Çar idaresinin elini zayıflatmaktaydı.¹³⁷ Kötü gidişattan doğal olarak suçlu tutulan Çar yönetimine karşı, Şubat 1917'de merkezi St.Petersburg olmak üzere protestolar, grevler ve kolluk kuvvetlerine karşı silahlı çatışmalar baş göstermiştir.¹³⁸ Çarlık yönetimi olayları daha önce yaptığı gibi bir takım önlemlerle engellemeye çalışmış, дума faaliyetleri sonlandırılmış olsa da, olayların önü alınamamıştır. 'Kanlı Pazar' olayının 12.yıldönümünde yine Petersburg'da başlayan savaş karşıtı ve ekonominin vaziyetini gösteren pankartlarla yapılan gösteriler, Romanov Hanedanlığı'nın sonunu getiren hareket olacaktır.¹³⁹

27 Şubat 1917'de devrimci hareket Rusya'da yönetimi ele geçirmişlerdir. Duma'da toplanan bütün siyasi partiler, Kerenski başkanlığında Geçici Komite kurmuştur. Geçici Komite, devrimin kazanımlarını ve yönünü belirleyecek yer olmakla birlikte, 1905'ten beri faaliyet gösteren işçi Sovyetleri, devrim sonrası askerlerin de katılımıyla güçlerini arttırarak siyasi bir otorite haline dönüşecektir. Yönetimdeki bu durum doğal olarak Rusya'da iç savaşı tetikleyecektir¹⁴⁰ Geçici Hükümet, idari kadrolarda önemli değişiklikler yaptıktan sonra, Kafkas özelinde

¹³⁶ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.163.

¹³⁷ Alexander Rabinowitch, *Devrimin Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, Çev:Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s.24.

¹³⁸ Murray Bookchin, *1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri...*, s.184.

¹³⁹ *History of the Communist Party of the Soviet Unions (Bolsheviks)*, Ed by: C.P.S.U. (1939), International Publishers Co., Digital Reprints, 2006, 175-176.

¹⁴⁰ *History of the Communist...*, s.174-180.

Dünya Savaşı'nın ve öncesinin kazanımlarını, politikalarını devam ettirmek istediğini açık eden düzenlemeler yapmıştır.¹⁴¹ Vorontsov'un yerine Kafkas Genel Valiliği'ne atanan Prens Nikolai görevinden alınmış¹⁴², ayrıca Genel Valilik düzenlenerek, *Kafkas Ötesi Özel Komitesi (OZAKOM)* adını almıştır. Bu idarî değişiklik Azerbaycan Türkleri'nin temsiliyetini etkilememiş ve Çarlık dönemindeki yerel temsil oranları devam etmiştir.

OZAKOM'un teşkili ile birlikte bölgede Rus siyasi çıkmazları daha fazla hissedilmeye başlanmıştır. Menşevikler Tiflis'de etkili olurken, Bolşevikler ise Bakü'de kendilerine geniş faaliyet alanları bulacaktır. Bakü'de kurulan Bakü Sovyeti'nde RSDİP'li siyasiler etkili olmuş, Şaumyan Sovyet Başkanı olarak seçilmiştir. Hem Kafkas genelinde hem de Azerbaycan özelinde Rus Devrimi'nin Kafkaslar'da yarattığı otorite boşluğu, Çarlık tarafından kapatılan partilerin siyasi hayata dönmelerini ve faaliyet gösterebilmelerine olanak sağlamıştır. Tüm Kafkasya'daki Türk ve Müslüman temsilciler içinde bulundukları vaziyeti tartışmak ve bir istikamet belirleyebilmek için Kafkas Müslümanları Kongresi'nde bir araya gelmiştir.¹⁴³ Burada faaliyet gösteren bütün siyasi partiler¹⁴⁴ Kafkasya'nın coğrafi muhtariyetine kavuşması gerektiği konusunda hemfikirdi. Bu görüş daha sonra Genel Rusya Müslümanları Toplantısında oylanacak ve kabul edilecektir.¹⁴⁵

¹⁴¹ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul, 2014, s.62.

¹⁴² M. Filips-Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, 1918, s.280.

¹⁴³ Nadir Devlet, *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yay., İstanbul, 2011, s.75.

¹⁴⁴ *Müsavat*'tan M. E. Resulzade, *Âdem-i Merkezîyet'ten Naib Yusufbeyli, Bağımsız Demokratik Grup'tan A.M.Topçubaşı, Sosyalist Grup'tan ise Neriman Nerimanov liderliklerinde başlıklar tartışılarak ortaya ortak bir akıl koymaya çalışılmıştır.*

¹⁴⁵ Nadir Devlet, *Rusya Türkleri...*, s.313-314.

Müsavat Partisi devrim sonrası Bakü'de bir kongre düzenleyerek önlerindeki süreçte, Azerbaycan'ın geleceğine nasıl yön vermek istediklerini belirten programlarını ilan etmiştir. Henüz kuruluşunda milliyetçi ve Türkçü akımların yoğun etkisinde olan Müsavat Partisi, programına; yerel temsiliyetin arttırılması, müstakillik, müstakil yasama ve yürütme organlarının kurulması gibi başlıkları almıştır. Ancak Sosyal Demokrat ve sosyalistlerin yoğun faaliyet alanı haline gelen Bakü'de geniş kitle bulamayan Müsavat, faaliyetlerini Azerbaycan Milli Hareketi'nin merkezi Gence'ye taşıyarak burada çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁴⁶

Devrim sonrası 1918 yılına kadar geçen süreçte siyasi faaliyetlerin, toplantıların, kurultay ve kongrelerin temel konusu, yeni oluşturulacak yönetimde nasıl bir idarî yapının kurulacağıydı. Bazı aydınlar 'mahallî özerklik' isterken bazıları ise 'merkeziyetçi' yönetim tarzını savunmaktaydı. Mahalli özerkliğin savunucularından Resulzade gibi isimlerin savı, merkeziyetçi yönetim altında, oluşan milli şuurun ezileceği ve gelişemeyecek olmasıydı. Sosyalist görüşe yakın diğer görüş ise, mahalli özerklik ile birlikte farklı bölgelerde yaşayan Rusya Türkleri'nin farklılaşacağı ve birlik olmaktan uzaklaşacağıydı. 1917 Devrimi Azerbaycan Türkleri için, kendilerini temsil ve dünya sahnesine kendileri olarak çıkma yolunda büyük olanaklar sunmuş, dünya savaşının sonlarına doğru gönüllerinde yatan milli emelleri gerçekleştirebilecekleri siyasi ortamın oluşmasına da olanak vermiştir.

¹⁴⁶ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.* , s.61-72.

I.BÖLÜM: SOVYET YÖNETİMİ ALTINDA AZERBAYCAN ve SSCB

POLİTİKALARI

1.1. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1918-1920)

1917 yılının sonlarına doğru hem Rusya'da hem de Kafkasya'da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Rusya'da devrim belirli bir temele oturtulmaya çalışılırken, 25 Ekim (7 Kasım) 1917 yılında Bolşevik yönetimi Petrograd'ı da ele geçirerek geçici hükümeti feshetmiştir.¹⁴⁷ *OZAKOM*'un dağılması ve Rus idaresinin etkisiz hale gelmesiyle Kafkasya'da oluşan otorite boşluğunun derhal doldurulması gerekiyordu ve iktidarın Bolşeviklere geçişi, bölgede hoş da karşılanmamıştı. *OZAKOM*'un yerine teşkil edilen *SOVNARKOM* ise Türk, Gürcü ve Ermeni siyasi parti ve liderleri tarafından 1917 Kasım ayında tanınmamıştır. Tiflis'de toplanarak Trans-Kafkasya Komiserliği¹⁴⁸'nin teşkil edilmesi konusunda hemfikir olunmuş, aynı ayın 14'ünde ise resmi ilan gerçekleşmiştir.¹⁴⁹ Osmanlı Devleti tarafından da desteklenen Trans-Kafkasya Komiserliği'nce oluşturulan 'Seym' hükümeti, bölgenin neredeyse tamamı tarafından kabul edilmişken, Bakü Sovyeti Petrograd yönetimini tanıdığını beyan etmekteydi.¹⁵⁰ Azerbaycan'da 'Seym' içerisinde 44 milletvekili ile temsil edilmekteydi.¹⁵¹

1918'e gelindiğinde böylece, Seym Hükümeti, Sovyetler ve Milli Şuralar bölgenin idarî noktalarını oluşturmuştur. Trans-Kafkasya Hükümeti her ne kadar ortak karar mekanizması olarak görülse de, içerisindeki Ermeni ve Gürcü

¹⁴⁷ A.N.Kurat, *Rusya ve Türkiye...*, s.462.

¹⁴⁸ *Maverayi Kafkas Konfederasyonu / Hükümeti Koalisyonu gibi isimlerle de anılmaktadır.*

¹⁴⁹ Nesiman Yaguplu, "Azerbaycan'da Bağımsızlığın İlanı ve Milli Demokratik Devletin Kuruluş Sürecinde M.E. Resulzade", *AZERBAYCAN Türk Kültür Dergisi*, Sayı:374 / 56, 2008, s. 51-63.

(Çevrimiçi) <http://www.azerbaycankulder.org/icerik/pdf/temmuz2008.pdf> (Erişim Tarihi:10.04.2017)

¹⁵⁰ M. E. Resulzade, *a.g.e.*, s.35.

¹⁵¹ Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.79.

temsiliyetin başka fikirleri ve sorunları da mevcuttu. I. Dünya Savaşı sonrası yapılan Brest-Litovsk anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Ancak Rusların bölgeyi terk ederken silahlarını verdikleri Ermeniler, Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u ellerinde tutmakta ve Osmanlı'ya bırakmak istememekteydi.¹⁵² Bunun üzerine Osmanlı Devleti askerî hareketini buralara da kaydırma kararı almıştır, ancak öncelik -Azerbaycan'ın da arabuluculuğuyla- bu problemin masada çözülmesi yönündedir. Bu nedenle toplanan Trabzon (14 Mart-6 Nisan 1918) ve Batum (11 Mayıs - 5 Haziran) 1918 Konferansları'nda bu konular görüşülecektir. Osmanlı Devleti'nin bu toplantılarda beklentisi, Kafkasya'da oluşacak bir tampon devlet oluşturulması ve Brest-Litovsk anlaşması ile kendisine bırakılan toprakları barış içerisinde alabilmektir. İlk girişim olan Trabzon görüşmelerinde bir sonuca varılamamış, tüm taraflar istedikleri hedeflere ulaşamamıştır. Zaten anlaşma sağlansa bile, uluslararası platformda anlaşmanın geçerli olabilmesi için Trans-Kafkasya Hükümetinin müsatakil bir yapı teşkil etmesi gerekmektedir. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Seym'e bir ultimatom vererek, Hükümetin Sovyet Rusya'dan ayrılmasını ve Osmanlı kentlerinden çekilmesini bir kez daha istemiştir.¹⁵³ Ancak tekrar sonuç alınamaması dolayısıyla Osmanlı Devleti, Ermeniler'e karşı Kars ve Ardahan'ı askerî gücü ile ele geçirmiştir.

Batum Konferansı ise Trabzon'dan daha olumlu geçmiştir. Trans-Kafkasya Komiserliği'nin bağımsızlığını ilan etmesi de bu durumu kolaylaştırmıştır. Osmanlı Kuvvetleri Erivan ve Tiflis üzerine doğru ilerlemeye devam ederken üç hafta süren

¹⁵² Batum'un burada farklı bir konumu vardır. Bakü petrolünün de dünyaya açılan kapısı olan önemli liman kenti Batum, Azerbaycan Türkleri tarafından da Trans-Kafkasya'nın yaşayabilmesi için gereken önemli bir yer olduğunu ve Seym'e dahil kalması gerektiğini düşünüyorlardı.

¹⁵³ Elnur H. Mikail, **Atatürk Dönemi Türkiye - Azerbaycan İlişkileri**, Derin Yay., İstanbul, 2013, s.29-31.

görüşmeler sonucu 5 Haziran 1918 yılında Osmanlı Devleti taleplerini kabul ettirmeyi başarmıştır.¹⁵⁴ Henüz Batum görüşmeleri sürerken Trans-Kafkasya Komiserliği'nde çatırdamalar başlamış bulunuyordu. Yeni yüzyıldan beklentileri ve milli çıkarları çok farklı olan üç şuranın ortak hareket etmesi neredeyse imkansızdı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti ile yapılacak anlaşmanın gerçekleştirilmesi de bu şekli ile mümkün görünmüyordu. Ermeniler ise tüm ihtiyat çağrılarına rağmen Azerbaycan'da Türkler'e karşı kötü davranışlarını sürdürmüş, '*Mart Olayları*'¹⁵⁵ nın yaşanmasına sebebiyet vererek Trans-Kafkasya Komiserliği'nin temelini dinamitlemiştir.¹⁵⁶

Batum görüşmelerinde Alman temsilciler de kendi çıkarlarını korumak amacıyla bulunmuş ve Gürcüleri kendilerine yakınlaştırmıştır. Zaten ortada görünmeyen Trans-Kafkasya Birliği, Gürcistan'ın çekilmesi ve bağımsızlığını ilan etmesiyle, 26 Mayıs 1918 tarihinde kendisini feshetmiştir. 28 Mayıs'da ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek milli meclisini teşkil etmiş, o tarihte Bakü Sovyet yönetimi elinde olduğundan cumhuriyetin geçişi başkenti Gence olarak belirlenmiştir.

1.1.1. Bakü'nün Durumu

Azerbaycan'da siyaset zemini oluşmaya başladığı andan itibaren, bütün aydınlar ve siyasîler, görüşü ne olursa olsun temel istek ve talepler etrafında

¹⁵⁴ Elnur H. Mikail, *a.g.e.* , s. 32-33.

¹⁵⁵ ***Mart Olayları yada Mart Katliamı; 30 Mart-3 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakü ve çevresinde meydana gelen hadiselerdir. Bakü Sovyeti ve Ermeni milisleri ile Müsavat Partisi ve Kafkas Süvari Tümeni arasında meydana gelen olaylar sonrasında Bakü'de yaşayan sivil Türklere yöneltilen şiddet ve katliam girişimidir. Olaylar sırasında yüzlerce sivil öldürülmüş, ya da sakat bırakılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay., Ankara, 1988, s.154-162.***

¹⁵⁶ Nesiman Yaguplu, *a.g.m.* , s.52.

birleşmiş, faaliyetlerini bu yönde sürdürmüştür. Ancak 1917'de Rus Devrimi gerçekleşikten sonra, Azerbaycan'da çarlık döneminde kapatılmış partiler gün yüzüne çıkmış, farklı parti programları ilân edilmiş, dolayısıyla Azerbaycan siyaseti de bir yol ayrımına girmiştir. Müsavat Partisi, milliyetçi kanadın görüşlerini savunup, Osmanlı Devleti ile Trabzon ve Batum Görüşmelerinde Azerbaycan'ı temsil ederek A.D.C'nin kuruluşu temel hazırlamıştır. Sosyalist görüşleri benimseyen ve RSDİP ile yakın ilişkilerini devam ettiren Himmet Partisi ise Bakü merkezinde kalarak faaliyetlerini Bakü Sovyetinde devam ettirme yoluna gitmiştir.¹⁵⁷

Petersburg'da Bolşevikler yönetimi ele geçirir geçirmez, Bakü'nün elde tutulması için gereken bütün önlemleri alma kararı almıştır. Zîrâ, iç savaşın patlak vermesi ve Rus ekonomisinin kötüye gittiği bir ortamda Bakü petroleri hayati önem taşımaktadır. Bu şartlar altında Ermenî kökenli Şaumyan ilk olarak Tiflis'e gönderilmiştir, ancak buradaki Menşevik muhalefedinin yoğunluğu nedeniyle Şaumyan Bolşeviklerin yoğun olduğu Bakü'ye geçmiştir. Burada Bolşevik desteğiyle Şaumyan -eski Rus ve Ermeni milislerle- 18 Mart 1918'de Bakü'de yönetimi ele geçirerek Bakü Sovyetini teşkil etmiştir. Böylece Astarhan üzerinden Volga yolu ile petrol aktarımı Rus Sovyetlerine aktarılmaya başlamıştır. Zaten Bakü Sovyeti ve SOVNARKOM'un da başarısız olmasıyla yönetim Bakü ile sınırlı kalmıştır.¹⁵⁸

Bakü Sovyeti¹⁵⁹ yönetimi altında eğitim, adalet, banka sistemi, ticaret ve daha sonrasında petrolerin kamulaştırılması gibi konularda radikal bir takım reformlar gerçekleştirilmiştir. Ancak bu kararlar kolay alınmamıştır. Çünkü Bakü Sovyeti'nde

¹⁵⁷ Tadeusz Swietochowski, *"THE HIMMAT PARTY: Socialism"*, s. 125. (Çevrimiçi) http://www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1978_num_19_1_1309 (Erişim Tarihi:12.04.2017)

¹⁵⁸ A.N. Kurat, *Rusya ve Türkiye...*, s. 479-480.

¹⁵⁹ Ya da Bakü Komünü olarak da geçmektedir.

Bolşevik iktidarı çokta güçlü değildi ve Bakü'nün asıl nüfusunu oluşturan Müslüman Türk kesim Sovyet içerisinde temsil potansiyelinin çok altında görünmektedir. Bolşevikler ise bu durumu sınıf çatışmalarını körüklemekle idare edilebilir kılmaya gayret etmekteydi ve bunu bazı Himmet Partilileri köylere göndererek sağlamak istemekteydi. Bu kişiler arasında sayabileceğimiz Efendiyev, Yusufzade ve İsrailbekov aynı zamanda bu köylerde küçük Sovyetler kurarak, rejimin oturmasını sağlama çalışmaları gerçekleştirmekteydi. Ancak Bakü Sovyeti içerisindeki Ermeni çoğunluğu - Mart Olayları- Bolşeviklere olan inancın Müslüman Türk ahali arasında giderek azalmasına sebep oldu. Bakü Sovyeti'nin durumu, Kafkas İslam Ordusu'nun bölgeye ilerleyişi, ekonomik durumun daha da kötüleşmesi ve İngilizler'in Bakü'ye davetiyle daha da kötüleşecek ve feshedilecektir.¹⁶⁰

Tüm bu süreçte Himmet Partisi'nin rolü Müsavat'tan çok daha farklı olmuştur. Yukarıda da bahsedildiği üzere Bakü'de Bolşevik Partisi'ne eklemlenerek taşrada Sovyete bağlı birimler oluşturmaktan ibaret gibi görünse de, aslında Müsavat'ın Bakü'yü terk etmesiyle bölge halkının tek temsilcisi olma rolünü de üstlenmiştir.¹⁶¹ Bunu ne kadar başarabildiği tabi ki tartışmalıdır, ancak Müslüman Türkler'e karşı gerçekleştirilen Ermeni cinayetleri engellenemese de, Neriman Nerimanov gibi isimler Bolşevikler'in radikal reformlara gittiği süreçte alınan kararların en azından 'ılımlı' yaklaşımlara dönüşmesini sağlamışlardır.¹⁶²

¹⁶⁰ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.183-185.

¹⁶¹ Tadeusz Swietochowski, *"THE HIMMAT PARTY: Socialism"*, s. 128. (Çevrimiçi) http://www.persee.fr/doc/cmr_0008-0160_1978_num_19_1_1309 (Erişim Tarihi:12.04.2017)

¹⁶² Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.175-182.

1.1.2. Kafkas İslam Ordusu ve Bakü'nün Ele Geçirilmesi

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Milli Konsey'i, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilân ederken, 6 maddelik Milli Misak da ilân edilmiştir;

"1- Bağımsız Azerbaycan bir devlet olarak TransKafkasya'nın güney ve doğusundan oluşmaktadır.

2- Hükümet şekli demokratik Cumhuriyettir.

3- Tüm devlet ve milletlerle dostça ilişkiler kurmakta kararlı davranılacaktır.

4- Tüm vatandaşların sivil ve siyasal hakları korunurken dil, din, sınıf, meslek veya cinsiyet gözetilmeyecektir.

5- Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, topraklarında yaşayan bütün milletlerin özgür gelişmesi destelenecektir.

*6- Azerbaycan kurucu meclisi toplanana kadar en yüksek yetkili merci Ulusal Konsey'dir."*¹⁶³

Böylece Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilânı ile doğunun ilk müslüman Türk cumhuriyeti kurulmuş oluyordu. Cumhuriyetin başkanlığını Feth Ali Hoyski üstlenmiş, ülkenin resmî dili Azerice olarak belirlenmiştir. Azerbaycan adı başlarda İran hükümetini tedirgin ettiği için *Kafkas Azerbaycan'*ı terminolojisi tercih edilmiştir.¹⁶⁴ Ancak Azerbaycan'ın hem tarihsel hem de kültürel başkenti Bakü olmadan ayakta kalabilmesi ya da tamamlanmış olması söz konusu olamazdı. Tabi Bakü, I.Dünya Savaşı sonrasında yalnızca Rusya ve Azerbaycan Türkleri arasındaki

¹⁶³ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.177.

¹⁶⁴ Cemil Hasanlı, *a.g.e.* , s.94.

bir mesele olmaktan çıkmıştır. Petrol rezervlerine olan ilginin artmasıyla büyük emperyal güçler de Bakü'nün geleceğine etki etmek istemiştir.

A.D.C. kurulduktan sonra hızlıca devlet amillerinin kurulması için adımlar atılmaya başlandı. Bu konuda en büyük destekçi, Trabzon ve Batum görüşmelerinde Azerbaycan'ı bu yola teşvik eden Osmanlı Devleti'ydi. Buna mukâbil zaten iki devlet arasında 4 Haziran 1918'de Dostluk ve Barış Anlaşması imzalanmıştır.¹⁶⁵ Anlaşmanın temel amacı, Azerbaycan'ın ihtiyacı olduğunda maddî-manevî yardımı Osmanlı Devleti'nden sağlamaktı. A.D.C.'nin devlet kurumlarının kuruluşu kendi imkanlarıyla yapılabilirdi, ancak Azerbaycan milli silahlı kuvvetlerini teşkîl etmede, gerekli malzemeleri bulma konusunda zorluk çekmekteydi. Bölgedeki Gürcistan ve Ermenistan dış yardımlarla silahlı milis kuvvetlerini ülkelerinin kuruluşu sonrası silahlı kuvvetlere dönüştürebilmiştir. Bununla birlikte Bakü'de hala Ermeni milisleri bulunuyordu ve bunlar civar köylerde ve semtlerde Türklere karşı saldırılarda bulunmaktaydı. Birçok yerde onlarca insanın öldüğü, işkence edildiği olaylar yaşanmaktaydı ve A.D.C'nin ne başkenti gördüğü Bakü'yü himaye edebilecek ne de bu insanları savunabilecek askerî gücü bulunmaktaydı. Bununla birlikte yerel ahalinin kabul etmediği Bakü Sovyet yönetimi zor duruma düşünce, Bakü'ye İngiliz güçlerini davet etmekle tehditte bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Tüm bu olaylar akabinde ve içinde bulunulan durumdan dolayı Azerbaycan Milli Şurası ve Hükümeti, M.E.Resulzade

¹⁶⁵ Elnur H. Mikail, *a.g.e.*, s.33.

¹⁶⁶ Musa Gasimov, "Bakü'nün Kurtulması Uğruna", *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, Cilt:7, Sayı:1, s.22.

ve Hacinski'nin Batum'da imzaladığı anlaşmanın 4.maddesi¹⁶⁷ uyarınca Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir.¹⁶⁸

Azerbaycan'ın yardım talebi öncesinde Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk anlaşmasının uygulanabilmesi kapsamında Doğu Anadolu'da askerî yığınak yapmıştı. Enver Paşa'nın başka planları da mevcuttu. O, Batum-Tiflis-Bakü demiryolundan yararlanarak Hazar Denizi'ne ulaşarak petrol bölgelerini ele geçirmek de istiyordu, ki Basra'dan Hazar'a bölgesine bir koridor dünya savaşının seyrini de değiştirebilirdi. Bununla birlikte Azerbaycan'da Osmanlı Devleti'nden yardım isteme tartışmaları 1918 Mart'ından bu yana tartışılmaktaydı. Daha çok demokratik cumhuriyetle haklarından mahrum kalmak istemeyen zengin toprak ağaları Osman ilhakından yana tavır koyarak, bunun için çalışmalar yapmış, Azerbaycan aydınları ise bağımsız Azerbaycan'ı savunmaya devam etmekteydi.¹⁶⁹

Enver Paşa amaçları doğrultusunda 9 Haziran 1918 yılında Doğu Ordular Grubu'nun teşkilât yapısını yeniden düzenleyerek, I.Kafkas Ordusu ile IV.Kolordu'yu birleştirerek IX.Ordu'yu kurmuştur. Bununla birlikte I.Kafkas Kolordusu Nahçıvan ve Güney Azerbaycan istikametine ilerlerken, 5.Kafkas Fırkası Dilican-Gazak istikametine hareket etmiş, 25 Mayıs 1918'den beri Gence'de bulunan Nuri Paşa ise Kafkas İslam Ordusu'nun¹⁷⁰ kuruluşunu temin etmek üzere görevlendirilmişti.¹⁷¹

¹⁶⁷ Huzur ve istikrarı sağlamak, ülkenin güvenliğini temin etmek için gerekirse Osmanlı Devleti Azerbaycan'a askerî yardımda bulunabilir.

¹⁶⁸ Nesiman Yaguplu, *a.g.m.* , s.53.

¹⁶⁹ Bu konuda Azerbaycan'ın ne istediğinden ziyade Osmanlı Devleti'nin amacı da tartışmalıdır. Detaylı bilgi için bkz: Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:29, Kasım 1999-2003, s.563-578. (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/800/10219.pdf> (Erişim Tarihi:11.04.2017)

¹⁷⁰ Azerbaycan'ın kurtuluşu için girişecek ordunun adının bu şekilde seçilmesi Almanya'yı tedirgin etmemektir. Zira daha Batum anlaşmasında Gürcistan üzerinden bölgede etkin rol oynamak isteyen

Harekât başlamadan Azerbaycan yerelinde Çarlık Rusya'sından kalan yalnızca 600 kişilik '*Dikaya Divizya*'¹⁷² bulunmaktaydı. Zaten 5. Kafkas Fırkası'nın bölgeye iştirâkı bu yüzdendir. 5. Kafkas Fırkasının bölgeye ulaşılmasının ardından Haziran ve Temmuz aylarında Gökçay ve Kürdemir, Bolşevik ve Ermeni milislerden kurtarılmıştır.¹⁷³ Bu başarılarla Nuri Paşa Bakü'nün kurtarılması için gereken lojistik desteği talep etmiş, ordu içerisinde bir takım düzenlemelere gitmiştir. Burada Nuri Paşa¹⁷⁴, Azerbaycan'ın teşkil ettiği alaylarla birlikte subay kadrosunda önemli değişiklikler yaparak, personelin Osmanlı üniformalarını giymelerini emretmiştir.¹⁷⁵ Bu esnada Kafkas İslam Ordusu, Bakü için takviye kuvvet beklerken, Almanlar yürütülen faaliyetlerden rahatsız olarak Batum-Tiflis-Bakü demiryolunu kapatmıştır, bu da ordunun yalnızca güneyden takviye alabileceği bir durum yaratmıştır.

Alman hamlesiyle ikmal yolu kesilen Kafkas İslam Ordusu'nu bir gelişme daha bekliyordu. Diplomasi trafiğinde Bakü'nün kurtuluşunun gecikmesine dayalı gerilmeler yaşanırken, Stalin'in katî emrine rağmen Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti İngiliz birliklerini Bakü'ye davet ediyordu. İngilizler zaten Alman ve Osmanlı kuvvetlerinin Bakü petrollerine ulaşması riskini göze alamazdı. Bu sebeble Bakü Sovyeti'nden çıkan kararlarla birlikte, Enzeli/İran üzerinden General

Almanya gözünü Kafkasya'nın yeraltı zenginliklerine çevirmiştir. Bu yüzden Nuri Paşa faaliyetlerini yerel halkın teşkilâtlandırılması olarak gösterilmiştir.

¹⁷¹ Akif Aşırılı, *Cümhuriyyet Dövrü Mətbuatında Qafkaz İslam Ordusu*, Nurlan Neş., Baku, 2007, s.11-12.

¹⁷² *Vahşi Bölük.*

¹⁷³ Halil Bal, *a.g.e.*, s.192-193.

¹⁷⁴ *Nuri Paşa, Gence'ye ulaştığında halk tarafından büyük bir sevinçle ve özlemle karşılanmasına rağmen, oradaki siyasi çekişmeler ve Nuri Paşa'nın taraflı bilgilendirilmesi, Nuri Paşa'yı Milli Şura ve Hükümete itimat etmediği gibi yorumlara sebep olmuştur.* Bknz: "Harizan Krizi", Vügar İmanov, *a.g.e.*, s.93.

¹⁷⁵ Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s.52.

Dunsterville idaresiyle Bakü'ye İngiliz askerleri çıkmıştır. Bu durum Kafkas İslam Ordusu'nun ileri harekâtını artık takviyesiz yapamayacağının işareti olmuştur.¹⁷⁶

Nuri Paşa'nın beklediği yardım ancak Osmanlı kuvvetlerinin Tebriz'e girmesi ve ileri harekâta Ermeni kontrolündeki Hoy'un alınabilmesiyle gerçekleşebilmiştir.

9. Ordudan 15. Piyade Tümeni ve 56. Piyade Alayıyla 106. Kafkas Alayı mühimmatlarıyla Bakü taaruzuna katılmak için Nuri Paşa emrine girmiştir.¹⁷⁷

Böylece Eylül ayına girildiğinde Kafkas İslam Ordusu 7-8 bin, Azeri gönüllüler 6-7 bin kadar olmakla, birlikler ağır makineli tüfekler, top ve havanlarla takviye edilmiştir. Bununla birlikte Bakü'deki İngiliz kuvveti 7-8 bin kadardı.¹⁷⁸

5 Ağustos'tan 14 Eylül'e kadar geçen sürede Osmanlı kuvvetleri çevre bölgeleri ele geçirerek çetin çatışmalara girişmiş ve Bakü Taaruzu'nu başlatmak için gerekli adımlar atılmıştır. 14 Eylül'de ise şartlar uygun görülerek hızlı bir şekilde Bakü üzerine taaruz başlatılmıştır. Taaruzun başlarında yoğun cephe çatışmaları yaşanmasına rağmen, Türk topçularının isabetli atışları ve kritik noktaların ele geçirilmesi ibreyi Osmanlı'ya doğru döndürmüştür. Dunsterville, bu taaruzla karşı koyamayacağını anlayınca askerleriyle birlikte Enzeli'ye geri dönme kararı almıştır.¹⁷⁹ 15 Eylül 1918'de ise Osmanlı kuvvetleri Bakü'nün kontrolünü tamamen ele geçirmiş ve artık Bakü asıl sahiplerinin olmuştur. Halil ve Nuri Paşalar büyük bir sevinç gösterisiyle şehre girmiş ve kurtarıcı ilân edilmiştir. Bu arada Gence'de olan A.D.C. hükümeti de Bakü'ye gelerek, cumhuriyetin artık bir bütün içinde inşa

¹⁷⁶ A.N.Kurat, *Rusya ve Türkiye...*, s.533-535.

¹⁷⁷ Halil Bal, *a.g.e.*, s.211.

¹⁷⁸ Halil Bal, *a.g.e.*, s.538.

¹⁷⁹ *Osmanlı'nın şehre girmesiyle kendilerine karşı kötü davranacağını ve yaşanan olaylardan (Mart Katliamı gibi) dolayı kendilerinin sorumlu tutulacağını düşünerek birçok Ermeni, İngilizlerle birlikte şehri terk etmiştir.*

edilebileceğini duyurmuştur.¹⁸⁰ Bununla birlikte Osmanlı artık Azerbaycan'ın hem Kuzey hem de Güney'ini elinde tutuyordu, bu da Turancı ideallerin somut olarak zirve yaptığı bir anı ifade etmekteydi.¹⁸¹

Osmanlı ordusunun Bakü'de bulunduğu süre boyunca birçok tartışma da meydana gelmiştir. Türk Ordusu'nun Bakü'de bulunması her ne kadar yerel ahali açısından güven veren bir durum olsa da, bazı kesimler Osmanlı Devleti'nin Nuri Paşa vasıtasıyla A.D.C'nin iç işlerine karıştığı ve bununla birlikte Azerbaycan'a bir sömürge gibi yaklaştığını savunanlar olmuştur. Her ne kadar ortada böyle düşünmeyi gerektiren elle tutulur bir sebep olmasa da, Osmanlı Devleti ve Almanya arasında Bakü yeraltı zenginliklerinin kullanım hakkı üzerine yapılan görüşmeler bazı kesimleri böyle düşünmeye sevk etmiş olabilir.¹⁸²

Türk Ordusu Bakü'de bulunduğu süre içerisinde Azerbaycan Türkleri'nin tüm haklarını korumaya büyük gayret sarfetmekle birlikte, Hristiyan ahaliye ve Türk Ordusu'ndan çok çekinen Ermeniler'e karşı adilâne yaklaşımlarda bulunmuştur. Bu durum Bakü'nün uzun süredir aradığı huzur ortamının da temini demektir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir. I. Dünya Savaşı'nın İtilaf Devletleri lehine sonuçlanması ile Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde imzalamak zorunda kaldığı Mondros Mütarekesi ile Türk Ordusu, Bakü'den çıkarılarak buradaki haklarını İtilaf Devletlerine devretmek zorunda bırakılmıştır. Buna rağmen Nuri Paşa ve beraberindeki subaylar Osmanlı Ordusunu bırakarak, Azerbaycan'da kalmak ve

¹⁸⁰ A.N. Kurat, *Türkiye ve...* , s. 540-541.

¹⁸¹ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.188.

¹⁸² Elnur Hasan Mikail, *a.g.e.* , s.45.

buradaki Türklere yardım etmek üzere talepte bulunarak fedakarlık örneği göstermişlerdir.¹⁸³

Bakü'de Biçerahov önderliğinde tekrar başa dönmüş bir görüntü izlenmekteydi. Müslüman ve Türkler üzerine taşkınlıklar artmış, Türkçe tabelalar dahi sökülüp ayaklar altına alınmıştır. Bu vaziyetle Bakü ahalisi tekrar endişe ve bilinmezlik içerisine düşmüştür.¹⁸⁴ Bu şartlar altında A.D.C'nin tüm Azerbaycan'ın geleceği için faaliyetlerini yine de sürdürmüştür.

1.1.3. Bakü'nün Ele Geçirilmesi Sonrası Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ndeki Gelişmeler

Bakü'nün ele geçirilmesi sonrasında A.D.C'i bağımsızlığı başka bir boyut kazanmıştır. Siyasî bütünlüğünü tamamlamış olan Azerbaycan, Dağlık Karabağ üzerinde de hak iddasında bulunmuştur. Ancak Mondros sonrası bu hak iddası sonuç vermemiştir. 17 Kasım'da 2,000'e yakın askeriyle İtilaf Devletlerini temsilen M. Thomson, Bakü'ye varmış, hemen bunun bir gün öncesinde Müsavat hükümetinin delegelerinden Nasib Yusufbeyli, Ali Ekber Rafibeyli ve Ahmet Ağaoğlu, Enzeli'ye giderek Thomson'ın niyetini öğrenmek istemişlerdir.¹⁸⁵

Thomson, Mondros Mütarekesi'nin şartlarını uygulamaktan başka, bölgeden Osmanlı izlerini tamamen silmek için de faaliyetlerde bulunmuştur. Bütün subayların Bakü'yü terk etmesi üzerine gidilirken, Ermeni milislerinin de Bakü'ye girişi temîn altına alınmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte A.D.C'nin meşruluğu da Thomson tarafından tanınmayarak bayrağının indirilmesini emretmiş, ve Kafkasya'dan

¹⁸³ Mehman Ağaev, *a.g.e.*, s.90.

¹⁸⁴ M.E.Resulzade, *a.g.e.*, s.56.

¹⁸⁵ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.192.

Rusya'nın bir parçası gibi bahsetmiştir. Bu gelişmeler üzerine General Thomson hükümetle geçici olarak anlaşarak Bakü milisleri de dahil olmakla beraber A.D.C'nin işlerini üstlenmiştir. Ancak bu durum da Müsavat ve kolisyon hükümetini, muhalifler ve Türk Ordusu tarafından İngiliz yanlısı tavır takınmakla suçlanmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Thomson'ın Bakü'de çok partili düzenin temini çabaları, Himmet Partisi'nin yeni bir programla -dolayısıyla Bolşevikler'in- Bakü'de tekrar etkin olmasını da sağlamıştır.¹⁸⁶

A.D.C. hükümeti, bağımsızlığını uluslararası arenada da savunmaya ve duyurma çabalarını bırakmamıştır. I. Dünya Savaşı'nın katî barış anlaşmasının maddelerini tartışmak üzere toplanan Paris Barış Konferansına A.D.C'nin önemli şahısları giderek A.B.D. Başkanı Wilson ile bağımsızlıklarının tanınması üzerine görüşmüşler, ancak Wilson teklifi redetmiştir. 12 maddelik Wilson Prensiplerini ilan etmiş bir kişinin Azerbaycan bağımsızlığını redetmesi, politik ya da siyasî nedenlerle açıklanmasa gerektir.¹⁸⁷

A.D.C. hem içte hem de dışarıda sürekli aktif bir politika gütmüştür. Uluslararası konferans ve görüşmelerin yakın takipçisi olan siyasiler, içeride de çıkardıkları yasalar ve düzenlemelerle, âdeta milli demokrasilerini güçlendirmiştir. A.D.C. yaşadığı zaman dilimi içerisinde 5 hükümet görmüştür. İlk 3 hükümet Fethali Han Hoyski başkanlığında kurulmuş, son 2 hükümete ise Nesib Yusufbekov başkanlık yapmış, hükümet ise başkanlığını önce Resulzade'nin, sonra da Topçubaşı'nın yaptığı A.D.C. parlamentosuna bağlı olmuştur.¹⁸⁸ M.E. Resulzade

¹⁸⁶ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s. 195-196.

¹⁸⁷ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: V, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008, s.351.

¹⁸⁸ Seriyə Təmr Gəncəliyeva, "Tarihteki İlk Milli, Demokratik və Çağdaş Türk Cümhuriyyəti Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti", *AZƏRBAYCAN Türk Kültür Dergisi*, Sayı:374 / 56, 2008, s.14-

parlamento demokrasisi ve kazanımları ile ilgili şunları söylemektedir; " *Devletin kaderi tamamiyle kendisine bağlı olan Milli Meclis, ülkenin bütün sınıflarını ve milletlerini temsil etmiştir. Millet Meclisi'nin onayı alınmadan kararlar alınmıyor, masarîf yapılamıyor, savaş başlamıyor, barış anlaşması imzalanmıyordu. Meclisin güvenini kaybeden hükümet dağılıyordu. Görev tahakküm aracı değildi. Parlamento mutlak hükümrandı.*". Bununla birlikte yine Resulzade, hukuk devletinin temelini yasama, yürütme ve yargının erklerinin taksîmi ile mümkün olabileceğini söylemektedir.¹⁸⁹ Bu söylem Türk demokrasisinin yüzyıl önce geldiği noktayı göstermesi açısından büyük önem taşımakta, ayrıca Azerbaycan Parlamentosunun da görev ve yetkilerini açıklamaktadır.

A.D.C. yaşadığı tecrübelerden ders çıkararak milli devletin olmazsa olmazı olan milli ordunun kuruluşu için de adımlar atmıştır. 26 Haziran 1918'de ilk Azerbaycan Askerî Komutanlığı oluşturulmuş, bir gün sonra ise Türkçe (Azerbaycanca) devletin resmî dili olarak kabul edilmiştir. Bunun uygulanabilmesi için okullar kamulaştırılmış ve bu amaçta yetişecek öğretmenlerin çıkacağı okullar tesis edilmiştir. Yine kurulacak milli ordunun personel ihtiyacını karşılamak üzere askerî okullar açılmış, askerî sağlık memuru yetiştirecek okullar kurulmuştur. 11 Ocak 1919 tarihinde ise ordunun üniforması belirlenmiştir.

Eğitim alanında A.D.C'nin yaptığı çalışmalar askerî okullarla sınırlı kalmamıştır. 1 Eylül 1919 tarihinde Bakü Üniversitesi'nin açılışına dair kanun A.D.C. Parlamentosunda kabul edilmiştir. Üniversitenin yanında Tarım Enstitüsü ve

18. (Çevrimiçi) <http://www.azerbaycankulder.org/icerik/pdf/temmuz2008.pdf> (Erişim Tarihi:13.04.2017)

¹⁸⁹ Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler*, Cilt:19, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.232.

Devlet Konservatuvarı açmak ideali de bulunmaktadır, ki bu durum tarımın ihya olması için büyük bir adım olacaktır, konservatuar ise bilimin yanında sanata verilen değerin bir göstergesidir. M.E. Resulzade üniversite kanunu kabul edilmeden önce, A.D.C. Parlamentosu'nun 68. oturumunda üniversitenin kazanılmasının gerekliliğiyle ilgili bir konuşma da yapmıştır.¹⁹⁰

A.D.C'nin bağımsızlığının tanınması yönündeki mücadeleleri yılmadan devam etmiştir. 11 Ağustos 1919 yılında çıkarılan vatandaşlık kanunu ile birlikte, Azerbaycanlı olmak artık yasalarda tanımlı bir hal almıştır. Ancak A.D.C.'nin uluslararası düzeyde tanınması ancak 10 Ocak 1920 yılında Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinde Lord Curzon önerisiyle gerçekleşebilmiştir. Tanınmanın hemen ardından A.D.C. Avrupa'nın birçok büyük kentinde konsolosluklar açarak, İstiklal Beyannamesi'nde yazdığı gibi iyi ilişkileri geliştirme iradesini devam ettirmiştir.¹⁹¹

23 ay faaliyetlerini sürdürebilen A.D.C.'nin faaliyetleri, Nisan 1920 yılında Sovyet Rusya'nın askerî müdahalesi sonucunda son bulmuştur. Ancak geçen bu süre boyunca Azerbaycan aydınları, siyasileri ve toplumu çok önemli bir tecrübe yaşamıştır. Bununla birlikte, Doğu toplumları arasında demokratik yönetime geçen ve milleti yönetime dahil eden A.D.C., kadın hakları ve kadınların seçme-seçilme hakkı gibi kanunları oylayarak dünya genelinde de birçok ilke imza atarak örnek teşkil etmiştir.

¹⁹⁰ Nesiman Yagublu, *Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 2015, s.139.

¹⁹¹ Cemil Hasanlı, *a.g.e.*, s.353-375.

1.2. Azerbaycan'ın SSCB Tarafından İşgali

Paris Barış Konferansında A.D.C.'nin bağımsızlığının tanınmasının ardından 1920 yılı, Azerbaycan siyaseti açısından sıkıntılı bir sürecin başlangıcı olmuştur. Osmanlı Devleti yıkılmakla beraber Anadolu, düşman kuvvetlerini topraklarından kovmak için yeni bir mücadele içerisine girmiştir. Rusya'da ise devrim sonrasında devam eden iç savaş Kızıl Ordu'nun başarılı sonuçlar almasıyla Bolşevikler lehine devam etmiş ve Bolşevikler Kafkasya'daki çıkarlarını yüksek sesle dile getirmeye yeniden başlamıştır. İngiltere ise Kızıl Ordu'nun ilerleyişine engel olmak için Kafkasya'da bir savunma hattı kurulması fikrini benimsemiştir.¹⁹² Bolşevikler daha 1919 yılı Komünist Parti'nin 8.Kongresi'nde milli örgütlerin hepsinin Komünist Parti'ye eklenmesi kararını almıştır.¹⁹³ Azerbaycan'da parlamenter sistemin tesîsi ile birlikte siyasî yaşama dönen Himmet ve Adalet Partisi üyeleri Bolşeviklerle ittifaklarını arttırarak Azerbaycan Komünist Partisi'ni kurmuştur. Az.K.P.'si kuruluşunun ardından yayınladığı bildiri ile Kafkasya'daki tüm işçi ve köylüleri mevcut yönetime karşı mücadeleye davet ederek, proleteryanın yönetimi ele alması gerektiğini belirtmiştir.¹⁹⁴ Bu yönü ile bildiri, mevcut Azerbaycan hükümetini tenkid ve hatta tehdit eder bir söylem içerisindeydi.

Rusya'da tek hakim olmak için Bakü merkezli Kafkasya'nın zenginliklerine ihtiyaç duyan Bolşevikler, SSCB Dışişleri Komiseri Çiçerin aracılığıyla Bakü

¹⁹² İngiltere Bolşevik tehdidine karşı Baltık'tan Hazar'a Antanta'ya bağlı savunma hattı oluşturmak istiyordu. Bunun için hem Kafkas ülkelerinin askeri açıdan birleşerek bir savunma hattı oluşturmasını istiyor hem de bu hattın başarısız olması ihtimaline karşı Anadolu'daki Kuvâ-yi Milliye liderleriyle anlaşma çabası içerisindeydi. Anadolu'nun direnişinin Bolşevikler lehine tavır alması ve A.D.C.'li parlamenterlerin İngiliz planından yana tavır alması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde sancılı bir dönemden geçilmesine sebep olmuştur.

¹⁹³ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.230.

¹⁹⁴ Firuz Kazemzade, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Templar Press, New York, 1951, s.276.

hükümetine nota vererek bir an önce Gürcistan ve Azerbaycan'ın, Rusya ile müşterek hareket etmesi gerektiğini bildirmiştir. Hükümetin başındaki Fethali Han Hoyski ise SSCB'ye ve yerel komünist faaliyetlere soğuk yaklaşmakla birlikte, iç savaşın tarafı olmak istemediklerini ısrarla diretmektedir. Çiçerin'in direktmeleri ve Fethali Han Hoyski'ye suçlamalar da yönelttiği 2.notası ile birlikte, hükümet önceliklerinin ve şartlarının kesin olarak Azerbaycan'ın tam bağımsızlığının kabul edilmesinden geçtiğini bildirmiştir.¹⁹⁵

Sovyet baskıları zaten görüş ayrılıklarının keskinleştiği Azerbaycan siyasetinde yeni çatlakların doğmasına yol açmıştır. Türkiye ile anlaşmazlık yüzünden yalnızlaşan Müsavatçıları birde İçişleri Bakanı Hacinski gibi isimlerin Sovyet teklifini kabul etmeleri yönündeki beyanatlari, iyiden iyiye köşeye sıkıştırmıştır.¹⁹⁶ Hacinski, Bolşevikler'in eğer ihtiyaçları karşılanırsa Azerbaycan'ın bağımsızlığı konusunda ılımlı davranacağı görüşündeydi. Ancak Müsavat Partisi bu durumu kabullenmeyip, Hacinski'nin görevini değiştirmiş ve İçişlerine Bakanlığı'na güvendikleri Rüstembekov'u tayin etmiştir.¹⁹⁷ Ancak bu hamle İngilizler'in planladığı '*Kafkas Savunma Hattı*' nı savunan Hoyski'nin görüşlerini güçlendirmemiş, aksine zayıflatmıştır.

Bolşevikler, Kafkas coğrafyasında 1914 sınırlarına geri dönebilmek için birden fazla plan yapmıştı. Komünist liderler Bakü'ye gönderilerek Bolşevik faaliyetlerin aktifleştirilmesi ve merkezle irtibatın artması, Ermeniler'in Türklere karşı ayaklandırılarak Azerbaycan Hükümeti'nin zor duruma düşürülmesi ve son olarak Kızıl Ordu'nun bölgeye intikâl etmesi, bu planları oluşturuyordu. Bu planlar

¹⁹⁵ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.234.

¹⁹⁶ Cemil Hasanlı, *a.g.e.* , s.407.

¹⁹⁷ Firuz Kazemzadeh, *a.g.e.* , s.277.

doğrultusunda Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır problemleri biçilmez kaftandı, dolayısıyla Bolşevikler Karabağ'da 23 Mart tarihinde Ermenileri isyana teşvîk ederek Azerbaycan Ordusu'nun buraya sevk edilerek merkezden uzaklaşmasını sağlamışlardır. Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken, Bolşevikler 11.Kızıl Ordu ile Kuzey Kafkasya'da Dağıstan'ı işgal etmekle meşguldü.¹⁹⁸ Lenin'in 17 Mart'ta 11.Kızıl Ordu'ya gönderdiği telgrafta, Bakü'nün alınmasının gerekliliğini belirtirken, Az.K.P.'nin Bolşevik ideallerini gerçekleştiremeyeceğini de ortaya koyuyordu. Aynı görüşte olan 11.Kızıl Ordu Politik Komiseri Sergei M. Kirov, orduyu Azerbaycan sınırına doğru sürmüştür.¹⁹⁹

Kızıl Ordu'nun Azerbaycan topraklarına girmesi sonucu siyasi kriz iyiden iyiye patlak vermiştir ve Yusufbekov hükümeti, krizin aşılması için yeni bir hükümetin kurulması gerektiğini düşünerek görevinden istifa etmiştir. Yeni hükümeti kurma görevi tabiki SSCB ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğini savunan Hacinski'ye verilmiştir.²⁰⁰

Bolşevikler amaçlarını açıkca belli etse de, 26 Nisan'da 4 zırhlı trenle Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırından içeri girmesi şaşkınlık yaratmıştır. Ancak Anadolu'daki direniş hareketinin Azerbaycan'daki temsilcilerinden Halil Paşa, Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya yardım için geldiğini telkin ederek telaşa gerek olmadığını belirtmiştir. Fakat, Halil Paşa yanılıyordu; Kızıl Ordu böyle bir emir almadığını söyleyerek, harekâtını doğrudan Azerbaycan üzerine yöneltmiştir. Bu durumdan güç alan Az.K.P. hükümete ultimatom vererek, yönetimi kendilerine verilmesini

¹⁹⁸ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.235.

¹⁹⁹ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s. 202-203.

²⁰⁰ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.*, s.237.

istemekle, Azerbaycan yönetiminin SSCB'ye devredilmeyeceğini söylemiştir.²⁰¹ Bunun üzerine komünist parti temsilcileri ve istifa etmiş olan hükümet arasında şu şartlar belirlenmiştir:

"1-Bolşevik Ordusu Bakü'ye giriş yapmadan Anadolu'ya yardıma gidecek.

2-Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve hakimiyet hakkı her türlü saldırıya karşı korunacak.

3-Bütün siyasi partiler faaliyetlerini sürdürebilecek.

4-Azerbaycan Ordusu silah bırakmayacak.

5-Kimseye siyasi suç ithâmında bulunulmayacak.

*6-Tam özgürlükle toplanacak Azerbaycan Sovyeti idare şeklini belirleyecektir."*²⁰²

Her ne kadar anlaşmanın şartları uygun görünse de, Resulzade gibi isimler Azerbaycan sınırlarını bu şekilde geçen tam teşekküllü bir ordunun dostları olamayacağını belirtmekteydi. Anadolu'ya gidecek her yardımı desteklediğini belirten Resulzade, bu yardımın bu şekilde olamayacağını söylerken, Kızıl Ordu'nun katî amacının Azerbaycan bağımsızlığını gasp olarak değerlendirmektedir.²⁰³ Ultimatom için verilen süre 12 saattir, ve sürenin dolmasına kısa bir süre kala Kızıl Ordu kilit noktaları ele geçirerek çoktan Bakü'ye yönelmiştir. Bunun üzerine parlamento Bakü'nün yönetimini Komünistlere bırakmak zorunda kalmıştır. Böylece

²⁰¹ Alex Marshall, *The Caucasus Under Soviet Rule*, Taylor&Francis e-Library, 2010, s.140-141.

²⁰² M.E.Resulzade, *a.g.e.* , s.85.

²⁰³ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.* , s.133-134.

A.D.C. bağımsızlığı resmi olarak işgale uğramış, kısa bir süre sonra da SSCB'nin parçası haline gelmiştir.²⁰⁴

1.3.Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Faaliyetleri

Azerbaycan Milli Hükümetinin Az.K.P.'nin²⁰⁵ verdiği ultimatomu kabul etmesi sonucu, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti son bulmuş, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin temeli atılmıştır. Sovyetin ilk işi ise, Az.K.P. ile yapılan anlaşmaya rağmen Müsavatçıları halk düşmanı ilân etmek ve Sovyet Rusya ile irtibata geçmek olmuştur.²⁰⁶ Bakü'den Lenin'e bir telgraf gönderilerek, Sovyetin her türlü iç ve dış tehdidlere karşı korunabilmesi için Kızıl Ordu Azerbaycan'a davet edilmiştir. Davetten önce Kızıl Ordu zaten Azerbaycan sınırını geçmişti, burada gönderilen telgrafın amacı Azerbaycan'daki yönetim değişikliğini askerî müdahale değil Bolşevik mücadelesinin bir sonucu olarak gösterme çabasıdır.²⁰⁷

Azrevkom²⁰⁸ yeni hükümeti şöyle açıklamıştır; Başkan ve Dışişleri Komiseri Neriman Nerimanov, Savaş Komiseri Ç.Yıldırım, İçişleri Komiseri G.G.Sultanov, Tarım,Ticaret ve Sanayi Komiseri G.M.Musabekov, İş ve Hukuk Komiseri A.G.Karayev, Kültür ve Devlet Kontrol Komiseri D.H.Bunyatzade, Ulaştırma C. Vezirov, Sağlık Komiseri A.Alimov ve Finans Komiseri ise M.D.Hüseynov olmuştur.²⁰⁹ Azerbaycan'daki yeni hükümetin teşkili, Rusya için büyük önem arz eden

²⁰⁴ Firuz Kazemzadeh, *a.g.e.* , s.284.

²⁰⁵ *Geçiş sürecinde Azerbaycan Devrim Komitesi /Azrevkom olarak anılmıştır.*

²⁰⁶ Audrey L. Altstadt,*a.g.e.*, s.220.

²⁰⁷ Firuz Kazemzadeh, *a.g.e.* , s.285.

²⁰⁸ *Azerbaycan Devrim Komitesi.*

²⁰⁹ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: VI, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008, s.7-8.

petrol ihtiyacının karşılanabilmesi ve devrimin ekonomik hedeflerine ulaşabilmesi demektir.

Bolşevikler yönetimi ele geçirir geçirmez, otoritesini sağlamlaştırmak üzere harekete geçti. Bakü merkezinden çıkılarak, taşrada merkeze bağlı küçük Sovyetler oluşturulması için komitenin belirlediği kişiler görevlendirilerek buralara gönderildi. Bununla birlikte Bolşevik yönetimine muhalafet yaratabilecek kişiler ve siyasi partilerinde ortadan kaldırılması, ya da siyasetten uzaklaştırılması gerekiyordu. Himmet ve Adalet gibi sosyalist partiler zaten Bolşevik Partisi içerisine eklemlenmişti, geri kalanlar ise kapatılmıştı. Az.K.P. 6 maddelik anlaşmada belirtilen hususları hiçe sayarak, hem partileri kapatmış hem de Azerbaycan'ın milli duruşunun sembolü haline gelmiş Fethali Han Hoyski gibi, A. Ziyadhanov, Yusufbekov ve N. Agayev gibi isimleri Azerbaycan siyasetinden uzaklaştırarak çeşitli cezalara mahkum etmiştir.²¹⁰ Böylece büyük aşamalar kaydetmiş Azerbaycan siyaseti ölümcül darbe olarak bir kez daha derin bir sessizliğe gömülüyordu. Bundan sonra Sosyalist fikirleri benimseyen Himmet Partili isimler Azerbaycan siyasetinde öne çıkmıştır. Fethali Han Hoyski ve N.Ağayev Tiflis'e gönderilerek burada ÇEKA tarafından canice katledilirken, M.E. Resulzade ve A.M.Topçubaşı gibi isimler ise farklı ülkelere giderek basın faaliyetleri yoluyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunmaya, mücadeleye devam etmiştir.²¹¹ Bununla birlikte halktan birçok kişi devrim karşıtı ya da halk düşmanı olmakla suçlanmış ve cezalandırılmıştır. Şevket Süreyya Şeki'den aktardığı hatırasında bir kadın öğretmenin kendi emekleriyle biriktirdiği 21 altının haciz komitesince tespit edilmesi sonucu nasıl yargılandığını ve

²¹⁰ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.223.

²¹¹ Belkıs Ulusoy, "Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Faaliyetleri", *İstanbul Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, 2003, s.147-175. (Çevrimiçi)
<http://www.journals.istanbul.edu.tr/iuifd/article/view/1019013772> (Erişim Tarihi: 15.04.2017)

yargılama sonucunda halk düşmanı ilan edilerek nasıl cezalandırıldığını detaylıca anlatmaktadır.²¹²

Tıpkı Rusya'da olduğu gibi Az.K.P. de Azerbaycan'da toprak reformu gerçekleştirmek için bir kararname hazırlama işine girişmiştir. Sovyet Merkezî Hükümeti Rusya'da, sosyalist toprak reformunu gerçekleştirebilmek için bir kararname ile, büyük toprak sahiplerinin mülkiyet haklarını hiçbir ücret ödmeden kaldırmış ve manastır, kilise toprakları envanterleriyle birlikte yerel toprak komitelerine devretmiştir. Komite ise topraksız köylüleri tespitle bunların toprak sahibi yapılmasını sağlamış ve kiracılığı da kaldırmıştır.²¹³ Buna dayanarak Azerbaycan'da da 5 Mayıs 1920 yılında toprak reformunu uygulamaya koymuştur. Sosyalist uygulamalar toprak reformuyla sınırlı da kalmamıştır. Limanlar, fabrikalar, tüm sanayi kuruluşları ve banka gibi özel teşebbüslerin hepsi devlet bünyesine katılmıştır.

Ekonomik değişikliklerin yanında idarî değişiklikler de gerçekleştirilmiştir. Gubernialara bölünen idare kaldırılmış, kolluk teşkilatı yeniden düzenlenmiş ve mahkemeler fesh edilerek halk mahkemeleri tesîs edilmiştir. Ancak genelde cezaî uygulamalar ÇEKA'nın tespit ve takipleri sonucunda gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte tüm sosyalizm karşıtları ve yeni rejime karşı gelebilecek tehditlere karşı ÇEKA'nın topladığı bilgilerin aktarıldığı Olağanüstü Komisyon²¹⁴ kurulmuştur.

²¹² Şevket S. Aydemir, *a.g.e.*, s.152-153.

²¹³ İlhan Uludağ-Vildan Serin, *SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1990-22, İstanbul, 1990, s.44.

²¹⁴ Bolşevikler, Rusya'da devrimi gerçekleştirdikten sonra polis ve haberalma sistemini tamamen değiştirmiştir. Yeni sistem Çar döneminden çok daha etkili bir teşkilât olacak olan " Bütün Rusya Olağanüstü Komisyonu" SSCB'nin bütün istihbarat ve polis teşkilâtlarının temelini oluşturacaktır. detaylı bilgi için Bknz: Raymond E. Zickel (ed.), *Soviet Union: A Country St...*, s.757-756.

Böylece tüm Azerbaycan'da sıkı bir yönetim biçimi oluşmuş ve Sovyet Rusya'ya entegrasyonu sağlanmaya çalışılmıştır.

Sovyet iktidarının Azerbaycan'ı sovyetleştirebilmesi noktasında yerli komünistlerle yaptığı işbirliği de önem arz etmektedir. Kafkas bürosunun Azrevkom'u seçmesi Az.K.P.'ye, A.D.C.'nin tasfiyesinde verilen rol yanında önemli şahsiyetlerin duruma dahil edilmesi konusunda da büyük kademe atlatmıştır. Tabi ki bunlar eski Himmetçiler olacaktır. Büyük saygı duyulan Neriman Nerimanov'un Azrevkom'daki önemli görevi dışında yukarıda belirttiğimiz farklı görevlere getirilen eski Himmetçiler ve yerel komünistler, Azerbaycan'ın Sovyet sistemine entegrasyonunu sağlamaya yardımcı olmuşlardır.²¹⁵ Ancak kilit idareler ya da kilit pozisyonlar, Azerbaycan siyasetçilerinden kimseye verilmemiş, verilse bile kalabalık komisyonlar içerisinde kararlara müdahale edememişlerdir. Devlet aygıtlarında Azerbaycan Türkleri söz sahibi olsa da, Bolşevik Partisi içerisinde daima azınlık olarak kalmışlardır. 1925'e kadar geçen sürede ve sonrasında, yerel organları yerlileştirmek için büyük bir çaba harcansa da bu 'yerel' hareket Rus ve Ermeni azınlık etrafında dönmüş, Türkler bu organlarda yarı temsiliyetin üzerine çıkamamıştır.²¹⁶ Tüm bu müdahalelere ve taşra teşkilatlanmasına verilen öneme rağmen, Bakü dışına çıkıldığında Bolşevik Parti ve komünizm sempatizanları, etraflarına çok fazla insan toplayamamaktaydı. Bunun yanında Gence gibi önemli bir birikime ve milli bağımsızlık duyguları barındıran merkezler bulunmaktaydı,

²¹⁵ Özellikle Neriman Nerimanov'u burada ayırmak gerekmektedir, daha Bakü'ye gelmeden Astarhan'da komünist faaliyetler içerisinde bulunuyordu ve çevresinde büyük saygı gören bir kimseydi. Bir dönem Stalin'in komiser yardımcılığı görevini de üstlenmiştir. Moskova'da Lenin ve Stalin'le görüşmeler yapmıştır. Ancak sonrasında Neriman Nerimanov'un da Azerbaycan'da bir istila hareketine girişilmesine karşı olduğu anlaşılmaktadır. Azrevkom'un başına geçmek için 16 Mayıs'ta geldiği Bakü'de yönetim Sergei Kirov ve Ordzhonikidze'deydi ve Kızıl Ordu'yu davet edenler de onlar olacaktı. Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.222.

²¹⁶ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.223.

buralara fikrî temaslarda bulunmak mümkün görünmüyordu. Burada Bolşevik Partisi çözümü askerî müdahalelere girişerek arayacaktır ve bu tutum yeni rejime karşı birçok isyan ve protesto hareketlerini tetikleyecektir.

Bakü merkezinin ele geçirilmesi sonrası Bolşevik Partisi birçok uygulamayı yürürlüğe koymuştur. Bu uygulamalar Rusya ölçeğinde bakıldığında âdilâne görülebilir düzeydedir. Bir devrim gerçekleştirilmiş ve buna uygun kurumlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Azerbaycan özelinde, bağımsızlık tecrübesi de yaşamışken, yalnız Bakü merkezini ele geçirerek komünist uygulamaları tesîs etmek ya da bu duruma tepki olmamasını beklemek olası görünmemektedir.

Azerbaycan Ordusu'nun Kızıl Ordu'ya dahil edilmesi kapsamında Gence Garnizonu Komutanı Albay M.Kaçar'ın ve kurmaylarının yerini, Kızıl Ordu subaylarının alması talebi Bolşevikler'in uygulamalarına karşı olanlar için bir kırılma noktası olacaktır.²¹⁷ Önceden beri Azerbaycan milli hareketinin karargahı haline gelen Gence, Müsavatçı ve diğer Bolşevik karşıtı kesimlerin birleşmesiyle Mayıs ayı sonunda bir isyan hareketine girişmiştir.²¹⁸ Ancak bu girişim Kızıl Ordu'nun şehri kuşatması ve taşrayla bağlantısını kesmesiyle kısa sürmüştür. İsyân bastırıldıktan sonra da birçok kişi idâm ve sürgün gibi ağır cezalara çarptırılmıştır. Azerbaycan'da Bolşevizme karşı ayaklanmalar ve yüksek sesli itirazlar 1924'e kadar kendisini büyük/küçük 54 isyanla göstermiş, ancak bu isyanlar başarıya ulaşamamıştır. Bu tarihten sonra Bolşevik iktidarını tüm Kafkasya'da pekiştirince baskı artmış, bolşevik otoritesi güçlenerek bu tarz kalkışmalar neredeyse imkansız hale getirmiştir.²¹⁹

²¹⁷ Tadeusz Swietochowski, *a.g.e.* , s.247.

²¹⁸ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.* , s.225.

²¹⁹ Mirza Bala Mehmetzade, *a.g.e.* , s.143.

1.4. Stalin İktidarı ve SSCB Politikaları

1917 Nisan devrimiyle Rusya'da monarşi yıkılmış, Ekim Devrimi ile de Lenin ve Bolşevikler iktidara gelmiştir. Lenin iktidarının ilk yılları kolay geçmemiştir. Devrimden kısa bir süre sonra muhalefet ortaya çıkarak ülke bir iç savaşa sürüklenmiş, bununla birlikte I. Dünya Savaşı'nın galip ülkeleri Rusya'nın içişlerine karışma eğilimi göstermiştir.²²⁰ İç savaşın yıpratıcı ortamında bozulan ekonomik ve sosyal yapı, bu süreçte 'Savaş Komünizmi' ile aşılmaya çalışılmıştır. 1918-1921 yılları arasında uygulanan Savaş Komünizmi, temel olarak Kızıl Ordu'nun ihtiyaçlarını ve sanayî şehirlerinin kıtlık ortamındaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere devletin gerekli mallara el koyması politikasıdır.²²¹ Tabi el koyma işlemleri, komünist sistem karşıtı ilan edilenler, zenginler, büyük toprak sahipleri ve burjuva kesim üzerinde yoğunlaşmıştır. El koyma işlemi gerçekleştirilirken binlerce insan öldürülmüştür. Devrim karşıtı ilan edilen burjuva ve aristokrasi sınıfından iç savaş ve savaş komünizmi döneminde yaklaşık 350,000 kişi öldürülmüştür.²²²

Lenin döneminde genel itibariyle Leninist düşüncenin, yeni kurulan devletin bütün kurumlara sirâyet etmesi çabası gözlenmektedir. İşçi ve Asker Sovyetleri güçlendirilirken, Sovyet Gizli Polisi'nin temelleri de yine Lenin döneminde atılmıştır. İç Savaşın sonlanması ve normalleşme süreci içerisinde Lenin, yine köklü ve uzun tartışmalar yaratan, ekonomide NEP²²³'i uygulamaya koymuştur. Yeni Ekonomi Politikası, ilk olarak fazla ürüne el koymak yerine vergi olarak alınması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte NEP, devlet eliyle sanayileşmeyi

²²⁰ Christopher Read, *Lenin A Revolutionary Life*, Taylor&Francis e-Library, 2005, s.205-206.

²²¹ Arthur Rosenberg, *Bolşevizm Tarihi, Türkçesi; Aydın Emeç*, E yay., İstanbul, 1969, s.135-155.

²²² Marcel Liebman, *Rus İhtilâli*, Çeviren; Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul, 1968, s.424-425.

²²³ *Yeni Ekonomi Politikası, Rusça: Новая экономическая политика.*

öngörmekle, köylünün kooperatif üretim yapmasını da teşvik ediyordu.²²⁴ NEP'e karşı çıkan isimler, bu uygulamanın serbest piyasanın önünü açacağı ve yeni burjuvanın oluşacağını vurgulayarak eleştirilerde bulunmuştur.²²⁵ Ancak görüldüğü üzere Ukrayna'da bile devrimin gerilemesi ve büyük kitlelerin çektiği açlık sonucunda Lenin NEP ile bir takım imtiyazları vermek zorunda kalmıştır.²²⁶

Lenin bir lider olarak, üstün ikna ve hitâb kabiliyetiyle öldüğü 1924'e kadar ideallerini ona muhalefet edebilecek isimler olmasına rağmen gerçekleştirebilmiştir. Lenin ve Stalin'in ilişkisi çoğu zaman bir çekişme halinde geçmiştir. Bazı Tarihçiler Lenin'den Staline giden yolu tamamiyle bir dikta yönetimi olarak görerek, Lenin'in acımasız ve agresif bir diktatör olduğunu savunmaktadır. Başka bir görüş ise Lenin'i, Stalin'den ayırarak onun yönetimini kurduğu kurumlar ve politikaları itibariyle daha işlevsel bulmaktadır.²²⁷

Stalin, daha Lenin zamanında Parti Genel Sekreterliğini üstlenmekteydi. Lenin ile Stalin arasındaki anlaşmazlıklar, Leninist uygulamalar bir kenara, daha Stalin'in Genel Sekreterliği döneminde Politbüro'nun da desteğini alarak önemli yetkileri etrafında topladığı zamanlara kadar gitmektedir. Stalin'in bu tavrını tehlikeli bulan Lenin, 4 Ocak 1923'de vasiyetnamesine Stalin'in uzaklaştırılması anlamı çıkan bir ekleme yaptırmıştır. Ancak 21 Ocak 1924'te yaşamını yitiren V.İ. Lenin, sonrası gelişmelere müdahale edemeyecektir.²²⁸ Lenin, siyasî yaşamının son 2 yılında hastalığı dolayısıyla Troçki üzerinden kanaatlerini ve isteklerini yollamıştır. Ancak

²²⁴ Robert V. Daniels, *A Documentary History of Communism in Russia*, University of Vermont Press, Vermont, 1993, s.114.

²²⁵ Edward H. Carr, *Bolşevik Tarihi*, Cilt:2, Çeviren; Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 1998, s.254.

²²⁶ Şevket S. Aydemir, *a.g.e.*, s.193.

²²⁷ Philip Boobbyer, *The Stalin Era*, Taylor&Francis e-Library, New York, 2001, s.13.

²²⁸ Mehmet İnanç Turan, *Yıkıntının Tarihi ve Teorisi*, Etki Yay., İzmir, 2001, s.27-28.

Stalin'in Politbüro'daki gücüne Troçki'de gerekli önemi vermemiştir. Halbuki Stalin, daha 1923'de Politbüro içerisinde Zinovyev ve Kamenev'i kendi tarafına çekmiştir bile.

Lenin'in ölümü sonrasında, iktidar için Stalin ve Troçki arasında mücadele ortaya çıkmıştır. Zinovyev ve Kamenev, Stalin'le yürümeyeceğini anlayınca Troçki tarafına geçmiş, Stalin ise bunun üzerine Buharin ile ittifakın peşine gitmiştir. 7 üyesi olan Politbüro'da Zinovyev, Kamenev ve Troçki Stalin'e karşı iken, Buharin, Rikov ve Tomski Stalin'i desteklemekteydi.²²⁹ Ancak Stalin Politbüro'da tek hakim olmak istiyordu ve bu yüzden Ocak 1926'da, Kamenev'in üyeliğini düşürerek yerine kendi safından Molotov'u almıştır. 1927 Ekim devriminin yıldönümünde muhaliflerin iktidarı ele geçirmek için harekete geçeceğini ortaya atarak, ki böyle bir güçleri yoktu, Stalin karşıtlarını iktidardan tamamen uzaklaştırarak muhalefeti ezmiştir. Ancak Stalin bununla da kalmayarak Buharin-Rikov ve Tomski üçlüsüne karşı da mücadele yürütecektir. Bu esnada tüm dünyayı saran 'Büyük Buhran' sanayî ülkelerini vurmaya başlamış ve Buharin'in eli zayıflamaya başlamıştır. 1929 yılına gelindiğinde ise Stalin hem Troçki'yi ülke dışına göndermiş, hem de Buharin ve ekibini Troçkist söylemlerle birlikte sağa sapma ile suçlayarak Politbüro'dan uzaklaştırmıştır. Böylece Stalin'e muhalafet yapabilecek kimse bırakmayarak tüm yetkiyi kendi elinde toplamıştır.²³⁰

Stalin'in SSCB'nin başına geçmesiyle Sovyet Komünizmi başka bir aşamaya geçmiştir. Stalin hızlı sanayileşme, ekonomik kalkınma ve güçlü bir Sovyet gücü oluşturmak söylemleriyle giriştiği idaresini, iktidara gelirken uyguladığı tasfiyeleri

²²⁹ Mehmet İnanç Turan, *a.g.e.* , s. 41-42.

²³⁰ Mehmet İnanç Turan, *a.g.e.* , s. 51-52.

tüm ülke geneline yayarak devam etmiştir. Bununla birlikte ulusal sınırları belirleme ve kolektifleştirme politikaları sonucunda birçok bölgede açlık ve sürgünler de yaşanmıştır.²³¹ Ortaya atılan 'Homo Sovietus'²³² idealinin gerçekleştirilmesi için sert reformlar devam ettirilmiştir. Stalin dönemi, içte otoriterliğin yükseldiği dışta ise daha sert söylemlerle yükselen, kimileri tarafından Rus emperyalizminin tekrar tesîs edildiği bir dönem olarak tarihe kayıt edilecektir.²³³

1.4.1. Rus Olmayan Unsurlara Karşı Sovyet Politikaları

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar geçen sürede büyük bir hızla çok uluslu bir imparatorluğa dönüşen Rus Çarlığı, bünyesinde barındırdığı Rus olmayan unsurları kendi sistemine dahil etmek için büyük çaba sarfetmiştir. Avrupa ve Asya kıtasında genişleyen Çarlık, Rus olmayanlara karşı iki bölgede farklı yöntemlerle, ancak aynı amaca hizmet eden yegane bir amaca yönelmiştir; Ruslaştırma Politikası. Avrupa kıtasında bu politikanın uygulanması kısaca din üzerinden 'Ortodoksi' nin yayılmaya çalışılması, Slav unsurları kendi etrafında toplama ve Katolik (Lehler gibi) kesimleri ise idarî olarak tahakküm altında tutulması olarak gerçekleşmiştir. Ancak Rusya'nın Asya ve Kafkasya'da özellikle Türk İlleri diyebileceğimiz coğrafyada politikaları farklı olmuştur. Bu bölgelerde Ruslaştırma politikası yoğun baskılar, yıldırma politikaları dilde ve kültürde Ruslaştırmanın dikte edildiği yerler olacaktır.

20. yüzyıl ise dünya için büyük değişimlerin söz konusu olacağı, hızlı etkileşimlerin gerçekleşeceği bir dönem olacaktır. Önce I. Dünya Savaşı sırasında

²³¹ Güljanat Ercilasun, "Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi", *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed: Emine Gürsoy Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yay., İstanbul, 2007.

²³² *Sovyet İnsanı*.

²³³ Ülker Gürkan, "SSCB'nin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:21, Sayı:1-4, 1964, s.174. (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/338/3464.pdf> (Erişim Tarihi:16.04.2017)

Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi, Lenin'in 'Ulusların Kendi Kaderini Tayin Hakkı' makalesi, Wilson'ın 'self-determination' kavramı çerçevesinde prensipleri yayınlaması tüm ulusları derinden etkilemiştir. Rusya özelinde bakılacak olursa Lenin'in ilan ettiği kendi kaderini tayin hakkı Rus olmayan unsurlar açısından sevinçle karşılanmış olsa da, bu söylem de kısa sürede kendisini farklı bir asimilasyon politikasına bırakmıştır.²³⁴

Devrimin gerçekleşmesinden 1920'ye kadar geçen süre, yıllarca Çarist Ruslaştırma Politikaları altında ezilen toplumlar için nefes alma süreci olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere Azerbaycan'ın bağımsızlığı da bu yıllarda gerçekleşebilmiştir. Ancak 1920 yılında Bolşevikler tüm iktidarı kendi ellerinde topladıktan sonra, Lenin önderliğinde Marksist ve Leninist ideolojiyi uygulamaya koymak üzere harekete geçmiş, 1914 yılı sınırları temel alınarak Rus olmayan unsurlar Bolşevik iktidarı altına alınmıştır. 1920-1930 arası Sovyet Rusya'nın uygulamaya koyacağı Yerelleşme/*Korenizatsiya*²³⁵, SSCB içerisindeki unsurlara uygulanan politikada farklı bir süreç olacaktır.²³⁶ Yerelleşme/*Korenizatsiya* süreci kısa ve uzun vadede önemli sonuçlar doğurmuştur. Kısa vadede bu süreç, Türk Dünyası açısından kültürel serbestliğe yol açarak dilde alfabe reformunun gerçekleşmesine, Bakü'de bir Türkoloji Kurultayı yapılabilmesini sağlamıştır. Uzun vadede ise ileride bahsedeceğimiz üzere olumlu sonuçlar doğurduğunu söylemek mümkün değildir.

²³⁴ Jeremy Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and After", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.495-521.

²³⁵ Rusça; *Коренизация*, İngilizce; *Indigenization*, Türkçe; *Yerelleşme*, *Yerlileşme*.

²³⁶ Jeremy Smith, " *a.g.a.m.*", s.499.

1920-30 süreci politikaları içerisinde, Türk aydınlarının yıllardır tartıştığı Türklerin Latin Alfabesine geçişi süreci, Lenin tarafından da Doğu Halkları arasında devrimin gerçekleşmesi için elzem görülmekteydi. Yoğun müzakereler ve toplantılar sonrası 22 Temmuz 1922 yılında '*Yeni Alfabe Komitesi*' çatısı altında Latin Alfabesine geçişlerin temelleri atılmıştır. Azerbaycan'da da 20 Ekim 1923'de Latin alfabesini resmî olarak kabul etmiş, ancak 1 yıl sonra uygulamaya koyabilmiştir. Doğal olarak Azerbaycan'da basın-yayın faaliyetleri de bu süreçte Latin Alfabesi ile sürdürülmüştür.²³⁷ Bunun akabinde toplanacak olan 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, tüm Türk Dünyası'ndan aydınların, Türkolojinin önde gelen isimlerinin toplanarak hem dilde gerçekleşen gelişmeleri, hem de kültürel birikimleri ortak bir dille ifade edilebilmesi yönünde büyük bir adım olacaktır. Mustafa Kemal Atatürk, bu gelişmeleri yakından takip etmekte ve kayıtsız kalmamaktadır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti de 1 Kasım 1928 yılında Latin Alfabesi'ne geçmiştir.²³⁸ Böylece Türk Dünyası ortak bir alfabeye kavuşmuştur. Ancak bu durumun Pan-Türkist fikirleri körüklediği gerekçesiyle Stalin tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Zaten Stalin daha iktidar kendisinde değilken dâhi bu faaliyetleri izlemekte ve istihbarat raporları hazırlatmaktaydı. Bununla birlikte daha devrimin gerçekleşmesiyle ortaya çıkan '*Milliyetler Sorunu*' tartışmaları da Türk Dünyası'nın kültürel birlik çabalarını sekteye uğratacak önlemlerin alınmasına sebep olacaktır.

²³⁷ Abdullah Gündoğdu, "Türk Dil Birliği'nin Sonbaharı (1926-1941)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:54, Sayı:2, 2014, s.9. (Çevrimiçi)
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1973/20618.pdf> (Erişim Tarihi:16.04.2017)

²³⁸ Neriman Tongul, "Türk Harf İnkılâbı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:33, 2004, s.103-130. (Çevrimiçi)
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ankuayd/article/viewFile/5000003259/5000003779> (Erişim Tarihi:16.04.2017)

Stalin'in iktidarı tek elde toplaması ve 1930 sonrası süreçte Rus olmayan unsurlara karşı politikada ciddi değişim gözlenmiştir. Türk Dünyası'ndaki gelişmelerin akabinde 1930'lu yıllar, Rusya'nın yanı başında Ukrayna ve Kırım'da da milli faaliyetlerin canlandığı dönemler olarak kaydedilmiştir.²³⁹ J.Stalin, Lenin döneminde göz yumduğu bu gelişmeleri '*Burjuva Milliyetçiliği*' olarak ilân etmiş ve Rus Şovenizminden daha büyük bir tehdit olduğunu belirtmiştir. Dil konusunda Stalin, Lenin'e göre çok daha sert dil politikaları uygulamaya koymuştur. Rusça 1938'de tüm Sovyet okullarında temel dil olarak yerini aldı. 1939'da ise Rus olmayan unsurlara sağlanan Latince tabanlı dil, tekrar Kiril Alfabetiyle uygulanmaya başlandı. Alınan bu karar, Stalin'in Ruslaştırma politikasının yanında, yaklaşan dünya savaşında sahaya sürmek istediği Rus olmayan unsurların emirleri doğru uygulayabilmesi olarak da duyurmuştur.²⁴⁰ Dünya Savaşı'nın yanında, Doğu'da Japonya'nın agresif siyaseti, İspanyol İç Savaşı'nda Stalin'in paranoyalarını arttırıp, içeride muhalif gördüğü ya da ortadan kaldırmak istediği, siyasîlerin temizlenmesi için bir fırsat görecektir.²⁴¹

Tüm bu gelişmeler ışığında Stalin döneminde Rus olmayan unsurlar, çarlık döneminde dahi görmediği baskılara maruz kalmıştır. Stalin, ülkeyi tam bir baskı rejimi ile yönetmiş, toparlanan ya da uydurulan istihbarat raporları ile yüzbinlerce insan Stalin'in gazabına uğramıştır. 1937 ve 1938 yıllarına gelindiğinde J.Stalin, acıları bugün dahi hissedilen '*Büyük Terör*'ünü devreye sokmuş, Avrupa'da yükselen faşizm tehdidini, içeride kendi faşist politikalarının bir bahanesi olarak kullanmıştır.

²³⁹ H. B. Paksoy, "Crimean Tatars", *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Academic International Press, Vol: VI, 1995, s. 135–142.

²⁴⁰ Oleg V. Khlevniuk, "Stalin As Dictator: The Personalisation of Power", *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies & James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.108-120.

²⁴¹ Norman M. Naimark, *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, Princeton, 2010, s.83.

1.4.2.Milliyetler Sorunu

Milliyetler sorunu Fransız Devrimi ile ortaya çıkan 'Ulus' kavramı ile birlikte, üzerinde yoğunca görüşlerin belirtildiği ve tartışmaların yaşandığı bir konu olma özelliği taşımaktadır. 20.yüzyıl çok uluslu büyük imparatorlukların yıkılarak ulus devletlerin ortaya çıktığı bir döneme işaret ederken, Rusya'da Bolşevik Devrimi gerçekleştiğinde kurulacak sosyalist devlet, içerisinde birçok farklı milleti barındırmaktaydı. Birlik Baltık'tan Pasifik'e hristiyan ve müslüman farklı etnik gruplardan onlarca millet bu yapının içerisinde bulundurmaktaydı.²⁴² Ayrıca bu milletler birbirinden linguistik, kültürel, sosyo-ekonomik ve coğrafi açıdan tamamen farklıydı. Tam bu noktada da Bolşevik Devrimi 'Milliyetler Sorunu' ile yüzleşecek, Marksist fikirlerin temellerinin atıldığı zamanlardan beri tartışma konusu olan bu sorunu çözüme kavuşturmaya çalışacak, bunu yaparken de ortaya çıkan yorumlamalar Sovyet politikalarının Rus olmayan unsurlara karşı yukarıda da bahsedildiği gibi dönem dönem farklılıklar göstermesine yol açacaktır. Bununla birlikte sorunun çözümü üzerinden belirlenmeye çalışılan konulardan biri de, yeni kurulan devletin idarî yapısının (Federasyon, Konfederasyon ya da otonomiler) tespit edilmesidir.²⁴³

Marks ve Engels'in sosyalizmi sınıf mücadelesi üzerinden etnik fark gözetmeden ele almaları, ulus ve millet kavramları üzerine tanımlamalarını açık ve net olarak ortaya koymamalarına sebep olmuştur.²⁴⁴ Marks ve Engels toplumun sorunlarını sınıf çatışması temeline oturtmuş, dolayısıyla ulus kavramının altı sınıf

²⁴² Jeremy Smith, **The Bolshevics and the National Question**, 1917-23, St.Martin's Press, New York, 1999, s.1-2.

²⁴³ *Lenin'in ortaya çıkan yeni devletin idaresi hakkında görüşleri için bknz: V.İ.Lenin, Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Eriş Yay., 2007, s.41-44.

²⁴⁴ Michael Löwy, "Marksist and The National Question", **New Left Review**, I/96, March-April 1976, s.82.

çatışması ile doldurulamamıştır.²⁴⁵ Bu nedenle Bolşevik Devrimi'nin öncü isimlerinden V.Lenin, J.Stalin ve L.Troçki milliyetler sorununa farklı yorumlar getirmiştir. Lenin henüz 1917'de Ulusların kendi kaderini tayin hakkı ile ilgili bir tez yayınlarak büyük ilgi toplamış, hatta bu yaklaşımı ile iç savaşta birçok müttefik de kazanmıştır. Ancak Leninist görüş bu tez ile devrimin doğuda yayılmasını sağlamak, herkesin farklılık gözetmeksizin eşit olabileceği kaynaşmış bir toplum yaratma arkaplanı ile ortaya çıktığını söylemek mümkündür.²⁴⁶ Bununla birlikte Leninist görüşe göre kendi kaderin tayin hakkı tüm dünyaya, bu uluslar ile kendi rızalarıyla uzlaşma içinde birleşme ve kaynaşmanın mümkün olduğunu gösterecekti.²⁴⁷

Lenin ile Troçki'nin milliyetler sorununa yaklaşımları birbirine benzese de, bazı farklılıklar içermekteydi. Lenin, Troçki'yi eklektik bulmakla birlikte, Troçki'nin konuya yaklaşımı kültürel ya da ekonomik çerçevede sınırlı kalmaktaydı. Ancak 1917 sonrasında Dış İşleri Halk Komiseri olarak Brest-Litovks'da Troçki, Leninist görüşün önemli bir savunucusu haline gelmiştir.²⁴⁸ Tüm bu görüşlerle birlikte Sovyetler Birliği'nin milliyetler sorununun asıl belirleyicisi J.Stalin olmuştur.

J.Stalin'in milliyetler sorunu ile ilgili fikirleri başlarda Leninist ve Troçkist yaklaşımlara yakın gözüktü de, Lenin'in ölümünden sonra Stalin, Leninist görüşe uzak, kısıtlı, katı ve dogmatik ideallerini gerçekleştirme fırsatı yakalayacaktır. Stalin, çok uluslu yapının içerisinde özgürlüklerin gönüllü olarak birleşmeye ve tek bir amaçta uzlaşma içerisinde gerçekleşebileceğine dair görüşlere karşı çıkmıştır. Stalin

²⁴⁵ *Milliyetler Sorunu'nda 'Sınıf Çatışması Teorisi' için bkz: James M. Blaut, The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism, Zed Books, New Jersey, 1987, s.23-24.*

²⁴⁶ Gulam Muradov, "The USSR Experience in Solving the National Question and the Liberated Countries of the East", *Asian Survey*, Vol:14, No:3, 1974, s.292. (Çevrimiçi) http://www.jstor.org/stable/2643017?seq=4#page_scan_tab_contents (Erişim Tarihi:17.04.2017)

²⁴⁷ Christopher Read, *a.g.e.*, s.40-41.

²⁴⁸ Michael Löwy, *a.g.m.*, s.90-91.

bununla birlikte, Çarlık Rusyası'nın otoriter milliyetçiliği ile ulusal milliyetçilik hareketlerini aynı kefeye koymaktadır.²⁴⁹ Stalin 1918-1920 yılları arasında yaptığı Milletler Halk Komiserliği göreviyle, daha bu yıllarda fikirlerini uygulama ve uygulamalarının sonuçlarını görme konusunda büyük tecrübe sahibi olmuştur.²⁵⁰

Sovyetler Birliği ve Stalin'in milliyetler sorunu ve milliyetler politikası üzerine değerlendirme yaparken, uygulamaları ve bu uygulamalara tepkileri bölgesel incelemek daha doğru olacaktır. Çünkü, Sovyet Coğrafyası'ndaki Rus olmayan unsurların sosyo-ekonomik ve kültürel seviyeleri aynı durumda değildi. Bu durum ve Bolşevik Devrimi'nin değişen aşamaları milletler politikasının belirleyicisi olmuştur.²⁵¹ Doğu Avrupa'daki ülkeler ve Ukrayna, kendi ekonomik dinamikleri olan sosyo-ekonomik yapı itibari ile Rusya'ya daha yakın ve Avrupa'daki akımlara âşinâdır. Orta Asya'daki Türk Coğrafyası ise, Çarlık döneminden beri toprakları tarumar edildiğinden, idarî açıdan dağınık, sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından devrimin yarattığı ortamdan yararlanabilecek durumda değildir. Ancak Milliyetler Politikasını Kafkasya ve Azerbaycan özelinde incelediğimizde karşımıza tamamen farklı bir tablo çıkmaktadır. Azerbaycan coğrafyasında petrolün çıkarılmaya başlaması ve dünya ekonomisi için büyük önem kazanması, burayı büyük sermayenin/kapitalin gözde merkezi haline gelmiştir. Petrol ve ham madde ekonomisi, Azerbaycan'da ulusal burjuvaziye ve onun desteklediği aydın sınıfıyla siyasi hareketleri tetiklemiştir. Bu aydınlar, Rusya ve Türkiye üzerinden fikir

²⁴⁹ Michael Löwy, *a.g.m.*, s.95-96.

²⁵⁰ Jeremy Smith, "Stalin as Commissar for Nationality Affairs, 1918–1922", *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies & James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.45.

²⁵¹ J. Stalin, *The National Question and Leninism*, International Publishers, New York, s.18-19.

(Çevrimiçi)

http://ciml.250x.com/archive/stalin/english/stalin_1929_the_national_question_and_leninism.pdf

(Erişim Tarihi: 17.04.2017)

akımlarına ve dünya siyasetindeki gelişmelerden haberdardır. Bu bağlamda 1917'de Lenin'in ulusların kendi kaderini tayin hakkını Azerbaycan iyi okuyarak bağımsızlıklarını elde edebilmiştir. Ancak Leninist görüşün aksine Azerbaycan'ın Sovyetlere dahil edilmesinde bağımsız Azerbaycan'ın gönüllülüğü yalnızca şekli olmuştur. Aynı şekli destek Finler'in bağımsızlığı ile ilgili de dile getirilmiştir, ancak Finlandiya'nın geleceği Azerbaycan'dan çok daha farklı gelişecektir.²⁵²

Bolşevikler, Bakü merkezinde sosyalistler ve eski Himmetçilerle ittifak içine girip, ulusal burjuvazinin sesi olmakla suçladıkları milliyetçi Müsavatçıları Azerbaycan siyasetinden uzaklaştırıp, askerî müdahale ile yönetimi ele geçirmiştir. Bu pratik, Stalin'in milliyetler sorununu Kafkasya'da çözme şeklidir. Kezâ, Troçki'de Azerbaycan gibi ülkelerde burjuvazi ve onun ürünü aydınların taleplerini öğretmen ihtiyacı, dil üzerine talepler ve din adamlarının tayini gibi konular etrafında kaldığını, bu sebeble ezilen halk kitleleri ve sosyalist gençlerin hak arayışını Bolşevikler'de bulduğunu belirtmiştir.²⁵³ Tatbîk ve söyleme bakıldığında ulusların kendi kaderini tayin hakkı Stalin, Lenin ve Troçki'nin dünya devrimi için kullandıkları bir siyasi manevra olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵⁴

Lenin ölümü ve 1924 sonrası '*Korenizatsiya*' dönemi içerisinde Stalin, milliyetler politikasını bölgede muhaliflerin temizlenmesi, temizlenmiyorsa tespit edilmesi noktasında değerlendirmiştir. Kültürel özerklik kılıfı altında dil ve kültürde birlik kurma yolunda Türk Dünya'sının attığı adımlar, Bakü kurultayında olduğu gibi

²⁵² J.V. Stalin, *Eserler*, Marks-Engels-Lenin Enstitüsü, Cilt:3, Çev:İsmail Yarkın, İnter Yay., İstanbul, 1989, s.62-63.

²⁵³ Lev Troçki, *Rus Devriminin Tarihi: Ekim Devrimi Sovyetlerin Zaferi*, Cilt:III, Çev:Bülent Tanatar, Yazın Yay., İstanbul, 1999, s.50-51.

²⁵⁴ Anna V.Uryadova, "The Decision of the National Question in Soviet Russia in 1920's in the Perception of Russian Emigration", *Journal of Siberian Federal University Humanities&Social Sciences*, 4, 2011, s.494-495.

Stalin tarafından adım adım takip edilmiş, 1930'lu yıllarda ise bu gelişmelerin sorumluları Stalin'in gazabına uğradı.

1930'lu yıllara gelindiğinde Stalin, yerelleşme/korenizatsiya sürecinde milliyetler politikasının kendince ortaya çıkardığı tehlikelere karşı önlemler almıştır. Bu bağlamda Stalin, İlminski'nin görüşlerini uygulamaya koyarak milliyetler politikasını Kafkasya ve Orta Asya'da çeşitli sunî toplumlara bölerek, siyasal ve planlı bir şekilde yönetilebilir hale gelmesini sağlamak amacıyla kullanmıştır.²⁵⁵ Tabi bu uygulamanın en önemli sonucu Özbek, Kırgız, Kazak, Tatar, Azerbaycanlı olarak kültürel bir bağı yokmuş gibi birbirinden ayrılan Türk Dünyası'nın, II.Dünya Savaşı'na doğru gidilirken Stalin'in milliyetler politikasının nihaî hali elinde asimilasyona uğraması olmuştur. Stalin bununla da kalmayarak milliyetler politikasını icrasında binlerce insanın sürülmesinin ya da öldürülmesinin de emrini vermiştir.²⁵⁶

1.4.3.1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Önemi

Türkoloji, geniş anlamda Türklerle ilgili araştırmaları, dar anlamıyla Türk dili üzerine yapılan çalışmaların konu alan ve oryantalizmin bir kolu olarak ortaya çıkan bir bilim dalıdır. Türkoloji XVII.yüzyılda Cizvit Papazları'nın Sinoloji çalışmaları ile gelişmiş, daha sonrasında bağımsız bir inceleme haline gelerek Avrupa'nın farklı bölgelerinde gelişmeye devam etmiştir.²⁵⁷ Bununla birlikte Türkoloji tarihsel süreç boyunca, üzerine birçok toplantı ve konferansın yapıldığı bir alan olmakla beraber,

²⁵⁵ Hasan Aksakal, "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt:6, Sayı:21, Bahar 2009, s.24.

²⁵⁶ Hasan Aksakal, *a.g.m.*, s.23-30.

²⁵⁷ Mustafa Oral, "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:17, 2004, s.109. (Çevrimiçi) <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/136014> (Erişim Tarihi:18.04.2017)

hiçbiri sebepleri ve sonuçları itibarıyla 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı kadar yankı uyandıramamıştır. Dönemin en önemli Türkologlarının²⁵⁸ katıldığı Bakü Türkoloji Kurultayı, Türk Dili üzerine alfabe (Latin Alfabesine Geçiş), imla, terim, metot, dillerin etkileşimi, Türk dilinin tarihi²⁵⁹ gibi geçmişten gelen ve bugün dahi Türk Dünyası'nda tartışıla gelen meselelerin tartışılarak, önemli kararların alındığı tarihi bir olay haline gelmiştir.

İlk olarak 1925'te toplanması planlanan kurultay, farklı nedenlerle birkaç kez ertelenmiş ve sonrasında Şubat 1926'da yapılması kararlaştırılmıştır.²⁶⁰ 26 Şubat 1926 - 6 Mart 1926 tarihleri arasında gerçekleştirilen Bakü Türkoloji Kurultayı, Alman ve Türk heyetlerinin teşvikiyle W.Radloff ve İ.Gaspıralı'ya armağan edilerek, Tarih, Etnografya, Dillerin Akrabalığı, Türk Dilleri, Yazım Kuralları, Bilim Terminolojisi, Edebiyat Dili, Derslerin Metodu, Memleket Tanıtımı, Edebiyat Tarihi ve Kültürel Kazanım gibi 12 seksiyonda 17 oturum halinde yapılarak, 38 bildiri sunulmuştur.²⁶¹

Bakü Türkoloji Kurultayı üzerine fazlasıyla araştırma ve değerlendirme çalışması yapılmıştır. Ancak kurultayı Azerbaycan'da Repressiya (Kırgın) açısından değerlendirecek olursak, kurultayın taraflarının her birinin beklentilerini ve amaçlarını iyi saptamak gerekmekte, bununla birlikte kurultayın öncesi, sırası ve sonrası gelişmeleri bir arada değerlendirmek zorundalığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü,

²⁵⁸ V.V.Barthold, S.F. Oldenburg, A.A. Müller, F. Köprülüzade, A.N.Samoyloviç, B.S.Çobanzade, H.Zeynallı, A.R.Zilfeld-Simomyagi, S.Y.Malov, F.Ağazade, N.F.Yakovlev, C.Memmedzade, T.Menzel ve daha niceleri Türkoloji Kurultayında bildirilerini sunmuştur.

²⁵⁹ Seyran Qayıbov, "İ.Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerinin Satır Aralarında Halk Bilimi Meseleleri", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 19,2013, s.209-210.

²⁶⁰ Ömer Faruk Demirel, "1.Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", **1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70.Yıldönümü Toplantısı**, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, s.31.

²⁶¹ **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar (26 Şubat – 6 Mart 1926)**, Çeviren: Prof. Dr. Kâmil Veli Nerimanoğlu, Aktaran: Prof. Dr. Mustafa Öner, TDK Yay., Ankara 2008, s. 13-14.

kurultay öncesi siyasî ortam, kurultaya hazırlanış ve kurultay yapıldıktan sonra SSCB'nin ortaya koymuş olduğu politikalar, arka planda kurultay ile ilgili farklı tasarruflar olduğunu göstermektedir.

SSCB'nin, Türk Dünyası'nın Latin Alfabesi'ne geçişini ve Bakü'de SSCB çatısı altında bir Türkoloji Kurultayı toplanmasını desteklemesinin farklı sebepleri bulunmaktadır. Öncelikle 1920 sonrası Azerbaycan'da Bolşevik iktidarı sağlandıktan sonra, Türklerin basın ve yayın faaliyetleri Arap alfabesiyle yapılmaktaydı. Bu durum yöneticileri ve denetçileri arasında çokça Türkçe bilmeyen (Rus, Ermeni, Gürcü) yöneticileri barındıran Bolşevik idaresinin, basın-yayında denetimini arttırabilmesi, ayrıca sosyalist ideaları basın yolu ile kalabalık kitlelere ulaştırabilmek amacıyla Latin Alfabesi Bolşeviklerce desteklenmiştir. Bununla birlikte Bolşevikler arasında alfabe değişikliğinin, kültürel geçmişle bağı koparmasa da zayıflatacağı görüşü bulunmaktaydı.²⁶² Bununla birlikte yerelleşme/*korenizatsiya* sürecinde dil politikaları, kültürel gelişim üzerinde de Sovyet denetimini arttıran bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil üzerindeki SSCB denetimi, İlminski'nin savlarını destekler nitelikte devam ettirilmiştir. Türkoloji'nin kurucularından Radloff, Türk dilinin kolları için '*nareçie=lehçe*' terimini kullanarak Türk dilinin ortak kökenini işaret ederken, Sovyet Türkolojisi '*yazık=dil*' terminolojisini kullanarak -Kazak Dili, Kırgız Dili, Özbek Dili...vb gibi- birbirinden farklı diller yaratmak, dolayısıyla dille birlikte farklı milletler oluşturmaya gayret etmiştir.²⁶³

Sovyet Türkolojisi'nin tesîsi ve Latin alfabesinin desteklenmesinin arka planında, Türkiye ve Almanya'daki Türkoloji çalışmalarının önüne geçerek,

²⁶² Audrey L. Altstadt, *The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40*, Taylor&Francis, New York, 2016, s.64-69.

²⁶³ Ahmet Buran, *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara, 2010, s.288.

Türkoloji'ye yön vermek de vardır.²⁶⁴ Bununla birlikte Latin Alfabesi'ne geçiş ve kültürel yerleşme politikaları, Stalin'in uluslararası arenada, bünyelerinde barındırdıkları milletlerin serbestçe kültürlerini yaşayabildikleri bir ortam görüntüsü vermekle, önce Latin sonra Kiril Alfabesi'ne geçerek Ruslaştırma ve asimilasyonun uygulanabilir kılınması amacı taşıyordu.²⁶⁵

Azerbaycan ve Türk Dünyası açısından değerlendirilecek olunursa, Türkoloji Kurultayı'nın toplanması ve Latin Alfabesi'ne geçiş için yapılan tartışmalar çok daha geriye gitmekteydi. Azerbaycan'da Türkçe'nin Farsça ve Arapça'dan arındırılması tartışmalarıyla başlayan dil üzerine yapılan çalışmalar, Türk aydınlarının süregelen çabalarıyla Türkoloji'nin geliştirilmesi, alfabe, fonetik, kültür ve tarih üzerine tartışmalarla derinleşmiştir.

Azerbaycan aydınları ve siyasilere Latin Alfabesi üzerine Bolşevikler ile birlikte çalışmalar yaparken, Bolşeviklerin yukarıda bahsettiğimiz amaçlarını bilme ya da tahmin etme imkanları yoktu.²⁶⁶ Latin Alfabesi'ne geçiş onlar tarafından modern dünyayı kolaylıkla takip edebilme, Türk dilini fonetik olarak daha uygun ve ortak ifade edebilmesi, bilim terminolojisi oluşturulmasının önemi gibi anlamlar taşıırken, kısaca modernleşmeyi ifade ediyordu.²⁶⁷ H.Zeynallı kurultayda; *"Çeşitli Türk halklarının diğer halklarla yakın ilişkilerinin bu kavimlerin diyalektiklerinde bıraktığı derin izler sonucunda ayrı ayrı elemanlarının kendi dillerinin gereklerinin tersine şimdi de uygun olmayan yolu takip etmelerine neden olmaktadır. (Güney*

²⁶⁴ Ahmet Buran, "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring 2009, s.441. (Çevrimiçi) <http://www.turkishstudies.net/sayilar/sayi16/buranahmet1212.pdf> (Erişim Tarihi:18.04.2017)

²⁶⁵ Ahmet Buran, *a.g.e.*, s.296.

²⁶⁶ Azerbaycan'da bu çalışmalar Az.K.P. üzerinden ilerlemekteydi. Resulzade ve Mehmetzade gibi isimler Sovyet çatısı altında böyle bir kurultayın toplanmasına karşı tavır almaktaydı.

²⁶⁷ Audrey L. Altstadt, *a.g.e.*, s.64-69.

*Türklerinde Arap-Fars, Kuzey Türklerinde bir yandan Azerbaycan ve Türkiye'de; diğer yandan ise Tataristan'da Rus). Bu anormallik, aynı zamanda ömrünü tamamlamış kelimelere 'dönüş' ortadan kaldırılmalıdır, çünkü hem birincisi, hem de ikincisi oldukça yapaydır. Biz yabancı dillerin etkisi ile kendi dilini terk eden kelimelerden bahsetmiyoruz. Bu tür yöntemler bu tür yapaylık bizi, birincisi dünya teknolojisi ve ekonomisinden ayırabilir, ikincisi, kavramlar dünyamızı karıştırır. Bu sebeble de Türk lehçelerinin amaca uygun tasnifatını daha doğru belirlemek ve sabit terminolojiyi yerleştirmek için yegâne prensipler sistemini kurmamız gerekir."*²⁶⁸

diyerek aslında modernleşmenin bilim açısından nasıl yakalanacağını da işaret etmektedir. Bakü Kurultayı'ndan ise, Türk aydınlarının beklentisi, alfabe konusunda ortak bir yol haritası belirlemek ve Türkoloji alanında ortak bir dil oluşturmaktır. Bu bakımdan da Türk aydınlarının beklentileri karşılanmıştır. Kurultayın sonunda alınan kararlarla Türk Toplulukları Latin Alfabesine hızlı bir şekilde geçiş yapmış, ortak alfabe, ortak yazı dili, bilim dilinin belirlenmesi gibi konularda önemli ilerleme kaydedilmiş ve tüm dünyada büyük yankı uyandırmıştır.²⁶⁹

Bakü kurultayı sonunda alınan kararlar ile birlikte, Türkoloji ve Türk dilinin ilerlemesinin en önemli mihenk taşlarından birini temsil etmektedir. Kurultayda sunulan bildiriler ve gerçekleşen tartışmalar, bütün Türk toplulukları için kılavuz görevi görmüş ve geleceğe dair adımlar atmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, kurultayı yakından takip etmiş, kurultayın kararlarını ve sonuçlarını iyi okuyarak Türkoloji adına Türkiye Cumhuriyeti'nde ileriye dönük adımlar atmıştır.²⁷⁰

²⁶⁸ 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar..., s.246-247.

²⁶⁹ 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar..., s.18.

²⁷⁰ 1928 Harf Devriminin gerçekleştirilmesi, 15 Nisan 1931 Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti'nin kurulması, 12 Temmuz 1932 Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin kurulması bu adımların somut hale getirilmiş halidir.

Türk toplulukları tarafından kurultayın başarıyla tamamlandığı düşünülürken, Türkiye'nin latin alfabesine geçmesi sonrası, SSCB'nin de tavrı değişmiştir. 1930'lu yılların sonlarında Stalin, Türk Toplulukları için fonetik imlaya dayalı 18 değişik Kiril Alfabesi uygulamaya koyarak, Latin alfabesi uygulamasına büyük bir darbe vurmuş ve asimilasyon politikalarının icrasına başlamıştır.²⁷¹

Bakü kurultayının toplanmasındaki SSCB desteğinin bir gizli amacı daha bulunmaktaydı. Bu amaç ancak 1937-1938 yıllarında Stalin'in Repressiya politikasını devreye sokmasıyla anlaşılabilecektir. Stalin, Bakü Kurultayı'nda belirlenmeye çalışılan amaçları, prensipleri, çalışmalara katılan Türkologları ve fikrî dünyayı yakından takip ettirmiş, istihbarat raporları tutturmuştur.²⁷² Böylece, Kamil V. Nerimanoğlu'nun kanlı bir *Shakespeare Trajedisi*'ne benzettiği kurultay, Stalin'in Repressiya'sına kurban gidecek olan Türkologların tespiti platformuna dönüşmüştür. Kurultaya katılan Türkologlar ve hatta Latin alfabesine geçiş aşamasında Bolşeviklerle birlikte çalışmalar yürütmüş isimler bile ya sürgün edilmiş, ya da kurşunlanarak öldürülmüştür. Bu bakımdan Bakü Türkoloji Kurultayı'nın en önemli sonuçlarından birisi de Türkoloji'nin aldığı darbe ve katliam olmuştur. Stalin her ne kadar bu katliam girişimiyle millî düşünsel hayatı ortadan kaldıracağını düşünse de başarılı olamamış, Türkologların ortaya koyduğu tespitler, hedefler ve gelecek nesillere yükledikleri misyonlar güncelliğini sürekli korumuş, genç beyinleri etki alanına alma özelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir.

²⁷¹ Abdullah Gündoğdu, *a.g.m.*, s.14; Z.V.Togan, *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yay., İstanbul, 1977, s.73-93.

²⁷² *1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar...*, s.11-19

II.BÖLÜM: STALİN DÖNEMİ REPRESSİYA POLİTİKASINA

HAZIRLIKLAR

2.1.Repressiya (Kırgın), Sürgün ve Zorunlu Göç Kavramları

SSCB yönetimi altında yaşanan ve milyonlarca insanı etkileyen repressiya politikası, toplumun her kademesinden insanın cezalandırıldığı, sürgün edildiği, zaman zaman bazı toplulukların zorunlu göç ettirildiği acılarla dolu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Toplumun her kademesinden olabileceği gibi, özellikle bilim insanları, şairler ve yazarlar SSCB'nin her yerinde 'devrim karşıtı ve örgüt üyesi olmak' suçlamasıyla repressiyaya kurban gitmiştir.²⁷³ Her ne kadar repressiya politikasının 1937-1938 yılları arasında vukû bulduğu kabul görse de, farklı coğrafyalarda daha geniş tarih aralıklarını kapsayan bir takım baskı uygulamalarına rastlamak mümkündür. Örneğin, Azerbaycan özelinde SSCB'nin baskı politikalarını daha Bolşevik iktidarının ilk yıllarından başlatıp, II.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar götürmek mümkündür.²⁷⁴

Sözlük anlamı itibariyle; '*Baskı, Baskılama, zaptetme, zorla önleme, psikolojik baskı,*' anlamlarına gelen Repressiya²⁷⁵, dünyanın farklı bölgelerinden birçok bilim insanının üzerinde çalıştığı bir konu olmuştur. Dönem itibariyle farklı yıllar arasına sıkıştırılan repressiya belirttiğimiz üzere en uzun şekliyle 1920-1945

²⁷³ Tüm SSCB genelinde repressiya kurbanlarının sayısının 30-40 milyon olduğu düşünülmektedir. Rafail Mostafin-Reis Davutov, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:3, 1997, s.135. (Çevrimiçi) <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/tdded/article/view/5000132803/5000121653> (Erişim Tarihi:19.04.2017)

²⁷⁴ Azerbaycan'da Korenizatsiya dönemini dışarıda bırakacak olursak, Bolşevik İktidarı kendisine muhalif çıkan ya da çıkabilecek grupları saf dışı bırakarak, yalnızca kendi amaçları ile ortak işbirliği yapabilecekleri grup ve kişilerle çalışmıştır. Bunların dışında kalanlar ise, siyasal repressiyanın kurbanları olmaktan kurtulamamıştır. Hatta Neriman Nerimanov ve Sultan Galiyev gibi Bolşevikler ile yakın ilişkileri olan yerel komünistlerin, kendi ulusal çıkarlarını bir an öne çıkardıklarında saf dışı bırakılmıştır. bkz: Audrey L. Altstadt, *The Politics of Culture...*, s.64-69.

²⁷⁵ Rusça;Репрессия, İngilizce; Repression, Fransızca; Répression, Azerbaycan Türkçesi; Repressiya...

yılları arasını kapsamaktadır. Ancak, repressiya çalışmaları politika uygulandıktan çok sonra araştırılmaya başlanmıştır. Bunun sebebi ise repressiya tutanaklarının KGB arşivlerinde saklı tutulması ve yine bu konuyla ilgili araştırma yapanların gözlem altında tutulmasıdır. Repressiya politikaları üzerine çalışmalar ancak 'Perestroyka' yıllarında -1987 sonrası- arşivlerin açılması ile mümkün olabilmıştır.²⁷⁶ Azerbaycan özelinde ise konuya ilişkin yoğun çalışmalar neredeyse SSCB'nin dağılmasından sonraya kalmıştır.

Repressiya ile ilgili yapılan çalışmalarda, çalışmanın yapıldığı yer ve kişiye göre farklı adlar da verilmiştir. Rusça kaynakların hemen hemen hepsinde bu dönem 'Репрессия' olarak geçmekteyken, Batılı araştırmacılarca yapılan çalışmalarda '*The Great Terror, The Great Purge, The Great Fear*' adlandırmaları görmekteyiz. Azerbaycan ve Türk Dünyası özelinde ise yine farklı adlandırmalara rastlamak mümkündür. '*Kızıl Terör, Kızıl Kırın, Kırmızı Terrör*' bu adlandırmalardan yalnızca birkaçıdır. Bununla birlikte Türkiye'de 2016 yılında basılan 'Mahvedilmiş Türkoloji'²⁷⁷ ve Prof.Dr. Ahmet Buran'ın 'Kurşunlanan Türkoloji' kitapları konu ile ilgili literatürümüze katılmış adlandırmalar olarak işaret edilebilir. Bizde çalışmamızı adlandırırken politikanın uygulanış adı olduğu için '*Repressiya*'yı ve 1920-1945 arasındaki yalnız aydın katliamlarını değil, tüm uygulamaları ele alacağımız için Türkçe 'Kırın' kelimesini birlikte kullanmış bulunuyoruz.

Sürgün; Bir kişinin veya bir topluluğun ceza yahut güvenlik tedbiri olarak yaşadığı yerden başka bir yere belli bir süre ya da ömür boyu kalmak üzere isteği

²⁷⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, ***Mahvedilmiş Türkoloji***, Çev: Gaffar Ç. Mehdiyev, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016, s.XI.

²⁷⁷ 2016 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından basılan *Mahvedilmiş Türkoloji, 'Repressirovannaya Türkologiya'* adlı çalışmanın Türkiye Türkçesine çevirilmiş halidir.

dışında gönderilmesi ve orada ikamet etmeye mecbur tutulmasıdır.²⁷⁸ Sürgün uygulamaları tarihsel süreçte büyük kitle uygulamalarından ziyade, genelde kişiler üzerinden gerçekleştirilmiş, sürgüne gönderilen insanlar vatanlarına, kültürlerine, ailelerine büyük özlem içerisinde yaşamlarını sürdürmüştür. Repressiya politikaları kapsamında da Azerbaycan'da birçok önemli şahsiyet sürgüne gönderilmiştir. Çarlık döneminden beri Rusya'nın Kafkasya'da sürgün yaptırımı, Bolşevik Devrimi gerçekleşikten sonra da devam etmiş, Bolşevikler ile ittifak içerisine girmeyen çok sayıda aydın ve siyasî daha 1920 yılında sürgüne gönderilmiştir, ya da doğrudan sürgün edilmeyerek göç etmeye zorlanmıştır. Göç etmeye mecbur kalan Azerbaycan milli hareketinin bu önemli şahsiyetleri, özellikle Türkiye'ye gelerek burada milli hareketi sıcak tutmak amacıyla basın ve yayın faaliyetlerine girişmiş, önemli çalışmalar ortaya koymuştur.²⁷⁹

Zorunlu göç/Deportasyon kavramına bakacak olursak, sürgünden çok da kapsamlı ve geniş kitlelere uygulandığını görmekteyiz. Zorunlu göç, özellikle devlet eliyle, devletin resmî politika ve söylemlerine ters düşen toplulukların seçilerek, bir yerden başka bir yere iskân edilmesi, ya da yalnızca mevcut yerleşimlerini terk ettirme uygulamasıdır.²⁸⁰ Bununla birlikte ceza amacı gütmeyen, bir bölgenin etnik ve kültürel yapısını değiştirmeye yönelik uygulamalar olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tarihse süreç boyunca birçok topluluk zorunlu göçe maruz kalmış, büyük halk kitleleri mallarını ve topraklarını gerilerinde bırakarak yollarda perişan

²⁷⁸ Talip Türkan, "Sürgün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:38, TDV, Ankara, 2010, s.164.

²⁷⁹ Bknz: Sebahattin Şimşir - Aygün Attar, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yay., Ankara, 2013.; Ayrıca; Saime Selenga Gökgöz, "Sovyet Karşısı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında 'Türk İnkılabı': Yeni Kafkasya ve Mehmet E. Resulzade", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, 2008.

²⁸⁰ Seda Zadeoğlu, "Zorunlu Göçler, Sürgünler ve Yol Hikayeleri: Ulupamir Kırgızları Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 2013, s.210. (Çevrimiçi) <http://www.itobiad.com/download/article-file/92703> (Erişim Tarihi:19.04.2017)

olmuştur. SSCB' de repressiya politikaları kapsamında binlerce insanı yurdundan ederek çeşitli bahanelerle zorunlu göçe tabî tutmuştur. Bunun en acı halini Kafkas halkları II.Dünya Savaşı sırasında yaşamıştır. Stalin 'Sınır Güvenliği' ve 'Nazi İşbirlikçiliği' iddaaları altında Çerkes, Ahıska, İnguş, Çeçen demeden binlerce insanı göçe zorlamıştır.²⁸¹

Sonuç olarak Azerbaycan'da, Sovyet iktidarının başlangıcı olan 1920 yılından II.Dünya Savaşı'nın sonuna kadar repressiya politikaları kapsamında bütün bu kavramların çok sert biçimde uygulandığını görmekteyiz. Özgürlükleri ve hayatları ellerinden alınan, topraklarına el konulup göç ettirilen insan kitleleri, sürgün hayatına mahkum aydınlar repressiya kapsamında yaşanan büyük dramın yalnızca bir cümleye sığdırılabilmiş halidir.

2.2.Azerbaycan'da Repressiya Politikasına Doğru

Azerbaycan'da repressiya politikaları doğal olarak birden ortaya çıkan ve uygulanan bir durum değildir. Derin bir altyapısı ve geniş bir arkaplanı bulunmaktadır. Repressiya uygulamalarını yalnızca anti-milliyetçi faaliyetlere bağlamak, ya da etnik temelli tarihsel bir nefretin sonucu olarak göstermek doğru değildir. Bununla birlikte uygulamaların 1937 ve 1938 yılları arasında zirve yapması da tesadüfi değildir.

Bolşevik iktidarının yerelleşme politikaları ve Türk Dünyası aydınlarıyla işbirliği içerisinde olduğu bir dönemin sonunda, Sovyet politikası ani ve sert şekilde tersine esmeye başlamış ve büyük kırgın devreye sokulmuştur. Bu durumu doğal olarak tek bir nedenle açıklamak mümkün değildir. Öncelikle sebebler arasında,

^{281 281} Jeremy Smith, "Non-Russians in the Soviet Union and After", *Cambridge History Of Russia...*, s.502.

Bakü Kurultayı esnasında olduğu gibi Stalin'in tutturduğu raporlar ve iç-dış politikaya bakış açısı, onun kişiliği ile birlikte önemli bir yer tutmaktadır. Bu yönü ile Stalinizm'e genel bir bakış bizlere uygulamaların nedeni hususunda önemli ipuçları verecektir. Bununla birlikte uluslararası siyasi arenada yükselmekte olan *'Nasyonalist ve Faşist'* hareketler, Stalin'in bir büyük tehdit algısı yaratarak politikalarını içeride rahatça uygulama ortamı sağlayacaktır. Tüm bu nedenler, Azerbaycan siyasetinin aldığı pozisyon ve yerelleşme/korenizatsiya dönemiyle birlikte gelen gelişmelerin devam ettirilmesi ile birleştirilince karşımıza repressiya politikaları çıkacaktır.

2.2.1.Stalin Öncesi Baskı Uygulamaları

Baskı politikası, idam, sürgün ve deportasyon politikaları her ne kadar Stalin dönemi ile özleştirilmiş olsa da, Azerbaycan'da Sovyet rejiminin tesisinin hemen başlangıcında göz altıların, sürgünlerin ve kurşuna dizilme cezalarının sıkça rastlanan olaylar olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir. Bolşevik iktidarının devrimi Rusya'da gerçekleştirirken tecrübe ettiği ve başarı kazandığı uygulamalar, daha sonrasında Azerbaycan gibi ülkelerde kendini daha acımasız yöntemlerle gösterecektir.

Sovyet rejimi Azerbaycan'da kurulurken, Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısı ve kültürel geçmişi bakımından devrimin gerçekleştiği Rusya'dan ayrılmaktaydı. Örneğin; Azerbaycan'da toprak ağası olarak görülen şahıslara karşı toplumun yaklaşımı Rusya ve Azerbaycan'da farklıdır, bununla birlikte Bolşeviklerce kökünden kurutulması gerektiği düşünülen Burjuva sınıfı Rusya'daki emek sömürücü faaliyetlerinde bulunurken, Azerbaycan milli burjuvazisi; toplumun modernleşmesi

için gerekli finansmanı sağlamakta, kurulan cemiyetlerle geçim sıkıntısı yaşayanlara yardım etmekte ve Azerbaycan'da gençlerin eğitim alabilmesi için yardımlar toplamaktadır. Ancak gerçekleşen devrimin karakteri ve uygulamaları bu tarz ayrımların, istisnaların yapılabilmesine olanak vermemiştir. Hatta özellikle Azerbaycan gibi devrimin devamlılığının sağlanması için kilit ekonomik olanak sağlayacak coğrafyalarda yeni rejim, toplumsal farklılıkları ve devrimin başında farklı halk kitlelerine verilen sözleri tutması beklenemezdi, ki öyle de olmuştur.

Bolşevik devrimini Azerbaycan'da tatbik etmek Geçici Devrim Komitesi (Azrevkom) ve onun yöneticileri, 15 Mayıs 1920'de bir emir yayınlayarak A.D.C. döneminde kamuda görev yapmış bütün çalışanların, 20 kişi ve üzerinde işçi çalıştıran işverenlerin-yani sermayedar denilebilecek kimseleri- ve tapular üzerinden büyük toprak sahiplerinin listelemiştir.²⁸² Bununla birlikte listelerde yer alan kişilerin geçmişleri, neler yaptığı dosyalararak Olağanüstü Hal Komisyonuna iletilmesi kesin olarak belirtiliyordu. Sovyet iktidarı Azerbaycan'da aslında fişleme de denebilecek bu yöntemi sürekli hale getirmiş ve cezaî yaptırımlarını oluşturulan bu dosyalar üzerinden gerçekleştirmiştir.

Azerbaycan'da gerçekleşen ilk tutuklamalar sonucunda 1308 kişi gözaltına alınmış, bunlardan 461'i gizli polisin sorgusuna, 2'si savaşa, 10'u idama, 122'si ceza kamplarına, 240'ı diğer birim hizmetlerine gönderilirken, 450 kişi ise soruşturmanın ardından serbest bırakılmıştır.²⁸³ Bu hadisenin Sovyet rejiminin Azerbaycan'daki ilk geniş kapsamlı yasal tabanda gerçekleştirilen uygulaması olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bu tarihten itibaren gerçekleşecek uygulamalara kıyasla en ılımlı

²⁸² Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945*, Türkçesi:Ekber N. Necef, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006, s.175.

²⁸³ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.176.

yaptırım olduğunu da söylemek mümkündür. Çünkü Mayıs 1920 sonrasında neredeyse her ay toplu tutuklamaların gerçekleştirildiği ve bunların çoğunluğunun ya kurşuna dizildiği ya da hapishanelere gönderildiği görülmektedir.

Dönem itibarıyla Azerbaycan'da devrim karşıtlarıyla mücadelede üç kişi öne çıkmaktaydı; M.C. Bağirov (Azerbaycan Olağanüstü Komisyon Sorumlusu), Neriman Nerimanov (Geçici Devrim Komitesi Baş.) ve Aliyev (Azerbaycan ÇEKA Baş.).²⁸⁴ N. Nerimanov tutuklamalar sonrasında yaptığı açıklamalarda, devrim karşıtlarına karşı mücadelenin devam edeceğini ve cezalandırmalar sayesinde üstesinden gelinebileceğini dile getirmiştir. Ancak Müsavatçılara karşı mücadeleyi genel olarak M.C. Bağirov ve Aliyev birlikte götürmüştür. Aliyev, Olağanüstü Komisyon'a 'gizli' bir mektup göndererek Müsavat'ın önde gelen isimlerinin (Murtaza Ahundov, Abuzer İrzayev...) kurşuna dizilmesi emrini vererek²⁸⁵, A.D.C. döneminde bağımsızlık mücadelesi veren şahsiyetlerin tasfiyesini başlatmış oluyordu.

Yoğun olarak başlayan tutuklamalar ve gözaltılar, hem Azerbaycan'ın hem de Rusya'da mevcut cezaevi ve sorgu dairelerinin karşılayabileceği fizikî şartlardan çok daha fazlaydı. Bu sebeble tutukluların gıda, yatacak yer, ilaç ve hijyen gibi ihtiyaçları karşılanamamaktadır. Tutukluların tamamına yemek verilememesi, hastaların bakımının yapılamaması bir kenara, bazı cezaevi ve koğuşlarda ayak uzatacak yer dahi bulunmamaktadır.²⁸⁶ Bu nedenle çoğu kez Neriman Nerimanov tarafından

²⁸⁴ Fazil Məmmədov, *Mir Cəfər Abbas Oğlu Bağirov*, Nurlan Neş., Bakı, 2007, s.10.

²⁸⁵ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.177.

²⁸⁶ David Hosford-Pamela Kachurin-Thomas Lamont, "GULAG: Soviet Prison Camps and Their Legacy", *A Project of the National Park Service and the National Resource Center for Russian, East European and Central Asian Studies*, Harvard University, 1990.

cezaevlerinde af ilan edilmiş, ancak bu af hiçbir zaman Sovyet karşıtı eylemlere katılan tutukluları kapsamamıştır.

1920-1925 yılları arasında ÇEKA, Azerbaycan'da her yıl yaklaşık 2-3 bin tutuklu dosyasına bakar hale gelmiştir.²⁸⁷ Bu dosya kalabalığına rağmen, askerî yönetim bu durumdan rahatsız görünmemekte ve dosyalarla ilgili kararları alırken soyvete danışmayarak bürokrasiyi es geçmekle hızlı karar alacaklarını düşünmektedir. Bununla birlikte sivil vatandaşlar üzerinden yapılan tutuklama ve gözaltılar, ancak 1925'lere gelindiğinde aydınlara ulaşmıştır. Bu tarihlerde tutuklanan 200 aydın, Müsavatçılara destek verdiği, ulusalçı olduğu ve özellikle Bağırov'un söylemiyle yurtdışı yeraltı örgütleri ve istihbarat ağlarıyla iletişim halinde casusluk, sabotaj yaptıkları gerekçesiyle suçlanmıştır.²⁸⁸ Bununla birlikte Komünist aydınlar ise yoğun takip altında hayatlarına güvensizlik içerisinde devam etmiştir.

Her ne kadar genel nüfusa oranla Stalin öncesi dönemde gerçekleşen tutuklamalar ve dosyalamalar az gibi görünse de ÇEKA, Olağanüstü Devrim Mahkemeleri'nde²⁸⁹ gerçekleştirdiği hızlı yargılamalar ve Sovyet hükümetinin müesseseler üzerindeki baskısı sonucu, bolşevik devriminin Azerbaycan'da tesis edilmesi önünde durabilecek ne bir kişi ne de A.D.C. döneminden kalma milli müessese kalmıştır.²⁹⁰

²⁸⁷ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.178.

²⁸⁸ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.179.

²⁸⁹ *Çrezviçayka/Чрезвычайка*.

²⁹⁰ Stalin öncesi dönemde Azerbaycan ÇEKA Teşkilâtı'nın toplantı materyallerine göre 1920-1921-1922-1923-1924-1925 yıllarında Azerbaycan'da kurşuna dizilen insanların listesi Ek-1 de verilmiştir.

2.2.2. Repressiyanın İdeolojik Temeli: Stalinizm

Represiya Politikasının uygulayıcısı olarak Stalin'in ve Stalinist düşüncenin anlaşılması gereklidir. Stalin dönemi iç ve dış gelişmeleri, SSCB içerisinde yaşayan herkesi etkileyen önemli sonuçlar doğurmuştur. Stalin iktidarı tek başına ele geçirdiği dönemden ölümüne kadar geçen süre zarfı içerisinde, 'Sovyet İnsanı' yaratma ideasının ve Stalinist düşüncenin gerekleri çerçevesinde kültür, eğitim ve yaşam tarzlarını da kapsayan bir politik sistem olarak görülmelidir.²⁹¹ Bu sebeble onun dönemi, hem ölümünden sonra SSCB içerisinde hem de dünya genelinde oldukça tartışılan, otoriterliğin, denetim ve baskının - Çoğu zaman Nazi Almanyası ile kıyaslanacak derecede- zirve yaptığı bir dönem olarak değerlendirilmiştir.²⁹²

Stalinizm bir ideolojiden çok, Marksist ve Leninist ideolojinin idarî açıdan yorumlanması ve uygulanması şeklinde ele alınmalıdır. Bunun da temelini Lenin'in ölümü sonrası ortaya çıkan Troçki-Stalin mücadelesinde, ülkenin geleceğinin belirlenmesi konusundaki tartışmalar oluşturacaktır. Stalin'in iktidara gelişi sırasında Troçki'yi nasıl saf dışı bıraktığını yukarıda işledik. Ancak Stalin-Troçki görüş ayrılığının temeli dış siyaset zemininde gerçekleşmekteydi.

Troçki, Lenin'in de ortaya koyduğu dünya devriminin gerçekleşmesi için mücadelenin verilmesi gerektiğini, bunun için de devrimi yaşamamış ülkelerde aktif rol oynanmasını yani 'Sürekli Devrim'in gerekliliğini savunuyordu. Stalin ise; daha sonra Buharin tarafından geliştirilecek olan 'Tek Ülkede Devrim'²⁹³ görüşünü

²⁹¹ Philip Boobbyer, *a.g.e.* , s.11

²⁹² Sarah Davies-James Harris, "Joseph Stalin: Power and Ideas", *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies & James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.1-17.

²⁹³ *Stalin'in elinde şekillenen bu görüş, Komintern'in 1928 yılında toplanan 6.Kongresinde gündeme gelmiş ve kongrenin en önemli gündemi halini almıştır. Bknz: III.Enternasyonal Belgeler 1919-1943, Der:Hermann Weber, Çev:Ümit Kıvanç, Belge Yay., İstanbul, 1979, s.150.*

savunurken, bunun için gerekli bütün adımların, ekonomik-siyasi-kültürel açıdan, atılmasını zarûrî görmekteydi.²⁹⁴ Bu sebeble Troçki, Stalin'i köylü ve proleteryanın sorunlarına yeterince eğilmediği hususunda eleştirirken, ülkenin bürokrasiye boğulduğunu belirtiyordu.²⁹⁵ Stalin ise Troçki'yi devrim karşıtı hareketler içerisinde bulunmakla ithâm ediyordu. Sonuçta Stalin, Troçki'ye karşı üstün gelecek ve Stalinist idare SSCB'nin geleceğini belirlerken, dünyada gelişecek olan sosyalist hareketlerin de kaderi tayîn edilmiş olacaktır. Stalin'in 'Tek Ülkede Devrim'i kendisini hem İspanya İç Savaşı'nda²⁹⁶ hem de Yunan İç Savaşı'nda²⁹⁷ gösterecektir. Bununla birlikte Stalin'in tavrı dolaylı olarak Avrupa'da faşizmin-Nazi Partisi'nin 1933'de güç kazanması gibi- yükselmesine neden olacaktır.²⁹⁸ Dış siyasetteki bu etkiden başka, sosyalizmin ülkede yerleşmesi için Stalin idaresinin sacayaklarını; ordunun güçlendirilmesi, hızlı bir endüstrileşmenin gerekliliği, eğitimde teklik (dil politikası üzerinden) ve devamlı denetimin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Devrim gerçekleştiğinden bu yana SSCB'de önce '*Savaş Komünizmi (1917-1920)*', sonrasında ise '*NEP*' dönemi ile ekonomik kalkınma sağlanmaya çalışmıştır. Stalin iktidarı ele geçirdiğinde, kapitalist dünya büyük bir ekonomik kriz içerisindeydi. NEP'e sıcak bakmadığı bilinen Stalin'in ise nasıl bir ekonomik yol

²⁹⁴ Ronald Grigor Suny, "Stalin and his Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930-1953", *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Ed by:Ian Kershaw-Moshe Lewin, Cambridge University Press, New York, 1997, s.36

²⁹⁵ Robert V. Daniels, *a.g.e.* , s.125-127.

²⁹⁶ 1936-1939 tarihleri arasında gerçekleşen İspanya İç Savaşı'nda yeterli destek alamayan sosyalistler burada mücadelelerini kaybederek, ülke yönetimini milliyetçilere bırakmak zorunda kalmıştır. Detaylı bilgi için Bknz: Alun Kenwood, *The Spanish Civil War: A Cultural and Historical Reader*, Berg Publishers, Rhode Island, 1993; Julian Casanova, İspanya İç Savaşı'nın Kısa Tarihi, Çev:Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2013; SSCB'nin İspanya iç Savaşı ile ilgili hedefleri için Bknz: E.H. Carr, *Komintern ve İspanya İç Savaşı*, Çev: Ali Selman, İletişim Yay., İstanbul, 2010.

²⁹⁷ Yunan İç Savaşı için detaylı bilgi için bknz: C.M.Woodhouse, *The Struggle for Greece 1941-1949*, Int By: Richard Clogg, Hurts&Company, London, 2002.

²⁹⁸ William J. Chase, *Enemies within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939*, Yale University Press, 2001, s.13-14.

izleyeceği ise merak konusu olmuştur. Bunun cevabı ise '*Endüstrileşme*' ve '*Kolektifleşme*'dir.²⁹⁹ Stalin, NEP ve neredeyse tüm özel üretim ve ticaret araçlarını sona erdirerek, merkezî otoritelerin iradesine rakip güç ve direniş güçlerini eşzamanlı olarak ortadan kaldıran ilk modern pazar dışı devlet ekonomisini yarattı.³⁰⁰ Burada amaç tarımda sanayileşmeyi öngören ve köylülerin topraklarını birleştirerek büyük çiftliklerin oluşturarak üretime yönelik arzı arttırmaktı.³⁰¹ Her ne kadar kapitalizm en büyük düşman olarak görülse de, sanayi de Amerika'yı yakalamak ve ötesine geçmek fikri Lenin döneminden bu yana dile getirilen hedeflerden biri olmuştur. Ancak buradaki Amerika'yı yakalamak ve Amerikalaşmak Aydemir'in de aktardığı üzere makinalaşmak üzerinden olmalıdır.³⁰²

Kolhozların oluşturulması ve sanayileşme, uzun vadede SSCB ekonomisinin büyük bir ilerleme kaydetmesi ile sonuçlansa da, NEP'in sonlandırılması sonrasında gerçekleşen olaylar Stalin'in cezalandırma konusunda neler yapabileceğini gösterir gibiydi. Lenin'in NEP politikası sonucunda köylerde '*Kulak*' adı verilen tarımın çoğunu gerçekleştiren ve bu dönemde kısmen zenginleşen bir sınıf meydana gelmiştir. Stalin, Kulagları yeni burjuvalar olarak nitelendirmiş, emek sömürsü yaparak köylüyü ezdiklerini belirtmiştir. Bu açıdan Stalin yeni ekonomik sistemini oturturken, Kulagların topraklarına el koymuş, Kulag sahiplerini ise 'Gulag' zorunlu çalışma kamplarına göndermiştir.³⁰³ Emek ile yoğurulma, emek ile yeni bir birey olma felsefesi adı altında pohpohlanan bu kamplar, aslında bedava işgücünden

²⁹⁹ Mark Harrison, "Soviet Agriculture and Industrialisation", *Agriculture and Economic Growth from the Eighteenth Century to the Present*, Ed:John A. Davis&Peter Mathias, Oxford:Blackwell, 1996, s.192-208. (Çevrimiçi)
<https://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/public/agriculture1996.pdf>
(Erişim Tarihi: 19.04.2017).

³⁰⁰ Ronald Grigor Suny, *a.g.m.*, s.17.

³⁰¹ *Stalin dönemi oluşturulan bu kolektif çiftliklere Kolhoz/Konxoz adı verilmektedir.*

³⁰² Şevket S. Aydemir, *a.g.e.*, s.249.

³⁰³ Norman M. Naimark, *a.g.e.*, s.51-68.

fazlası değildir. Kötü şartları ve neredeyse ölünceye kadar çalıştırılan insanlar için bu kamplar, 'Ölüm Kampları' olarak adlandırılmıştır.³⁰⁴ Hem 1930-32 kolektifleştirme dönemi hem de 1937-38 yılları arasında Azerbaycan'dan da binlerce kişi Gulag kamplarına gönderilecektir.

Stalin'in yeni ekonomi politikası büyük bir ilerlemeye sebebiyet vermişse de, sosyo-ekonomik yapıyı derinden etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Gelişen sanayi ile birlikte büyük bir işgücü ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeble sanayileşmenin olduğu merkezlere kırsaldan büyük göçler yaşanmış, yoğun göç ise şehirlerde konut, içilebilir su, temel besin ihtiyacı gibi hususlarda kıtlık yaşanmasına neden olmuştur.³⁰⁵

Stalin, yerelleşme/*korenizatsiya* döneminin sonuna gelindiğinde, Stalinizme uygun bir toplum yaratmak üzere harekete geçti. Bunun için ilk önce toplumun çekirdeğini oluşturan '*aile*' nin yeniden düzenlenmesi gerekiyordu. Stalin aile olmanın önüne, 'birey' olma ya da '*Sovyet Bireyi*' olmayı koymuştur. Bu durum aslında milliyetler politikasının da Stalinizm çerçevesinde yeni hali sayılabilirdi. Çünkü, etnik kökeni ne olursa olsun çocuklar, henüz küçük yaşta ailelerinden koparılıp Sovyet eğitime tabi tutuluyor ve buralarda da toplum tarafından kabul görülmenin neredeyse tek kriteri 'Komsomol'³⁰⁶ tarafından kabul almak olarak görülüyordu.³⁰⁷ Komsomol tarafından himaye edilen ve partinin, yani sistemin bir parçası olan çocuklar, ailelerinden ve kendilerinden öne partiyi koyuyordu. Bunun

³⁰⁴ Gulag kamplarıyla ilgili detaylı bilgi için Bknz: Anne Applebaum, **GULAG**, Arkadaş Yay., Çev:Ufuk Demirbaş, Ankara, 2008.

³⁰⁵ David R. Shearer, "Stalinism, 1928-1940", **Cambridge History Of Russia**, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.200.

³⁰⁶ *Komsomol/ Комсомол: Sovyetler Birliği Komünist Parti Gençlik Yapılanması*, bknz: Raymond E. Zickel (ed.), **Soviet Union: A Coun...**, s.229-230.

³⁰⁷ Robert V. Daniels, **a.g.e.**, s.187-188.

örneklerini, babalarını ya da annelerini şikayet edip, cezalandırılmasını sağlayan ve Sovyet basınında bolca yer alan çocuklardan görmekteyiz.³⁰⁸

Stalinizm, 1929 sonrası uygulanmaya başlayan kolektifleşme ve endüstrileşme ile birlikte Azerbaycan özelinde de değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. 20.yüzyılın başından beri petrol ve hammadde üretiminin gelişmesi ile birlikte değişen Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik yapısı, Stalinist ekonomi ile birlikte uzun bir aradan sonra tekrar şekillenmeye başlamıştır. Bununla birlikte Stalinist idare, 1930'lara gelindiğinde uyum içinde çalıştığı Azerbaycan siyaseti ile ters düşmeye başlayacaktır. Stalin'in 'Sovyet İnsanı' idealinin gereği olarak eğitim konusunda attığı adımlar, Sovyetlerce desteklenen dil politikalarında geri adım atılması ve dilde yerelleşme politikaları adına çalışanların ise cezalandırılmasına neden olmuştur. Bu yönden bakınca Repressiya politikalarının uygulanmasının arka planında Stalinizmin ne kadar önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Stalinizm, çoğu tarihçi tarafından diktatörlükle eşleştirilmiş ve milyonlarca insanın ölümüne neden olan bir idare şekli olarak tasfir edilmiştir. Stalinizmin uygulamaları, özellikle ekonomik alanda, henüz Stalin idaredeyken eleştirilmiş, St.Petersburg gibi aktivistlerin yoğun olduğu şehirlerde protest hareketler bile gerçekleştirilmiştir. Bunun dışında Stalinizm dönemi, denetim mekanizmasının hem kamuda hem de özel yaşamda inanılmaz yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Sovyet Gizli Polisi (NKVD) Stalin adına istihbarat raporları oluşturup, infazlar gerçekleştirirken, Stalinizm altında değişen toplum birbirlerini şikayet edip, 'Troçkist' ya da 'İnsanlık Düşmanı' gibi ithâmlarla suçlar hale gelmiştir.

³⁰⁸ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Çev:Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s.185-263. (3.Bölüm:Mutluluk Arayışı 1932-36).

Bu denetim ve cezalandırmalar, Orlando Figes'in betimlemesiyle evlerinde dahi fısıldaşarak konuşan insanlar yaratmıştır. Stalin, Avrupa'da faşizmin yükselmesi ve yaklaşan II.Dünya Savaşı ile birlikte *"Büyük Düşman Geliyor"* söylemini destekleyebilmiş ve kendi toplumunu daha izole hale getirerek 'Stalinizm' anlayışını başka bir boyuta taşımıştır.

2.2.3. Uluslararası Durumun Sovyet Politikalarına ve Repressiyaya Etkileri

Rusya'da Bolşevik Devrimi gerçekleşikten ve iktidarı ele geçirdikten sonra, dış politikanın belirlenmesi Rus Devrimi'nin bir başka önemli meselesi haline gelmiştir. Devrimin ilk yılları iç meseleler ve devrimin ülkede tesîsi çalışmalarıyla geçmişse de, sonrasında Komintern'in ilanı devrimin karakterini belirlemiştir. Komintern ise Sovyet politikalarında iç siyaset uygulamalarının, uluslararası gelişmelerden etkilenir, duruma göre pozisyon alır bir hale sokmuştur. Bu bakımdan Repressiya Politikalarının uygulanmasına kadar geçen sürede Sovyet dış politikası, özellikle Stalin dönemi, dış gelişmelerden oldukça etkilenmiş, Stalinist uygulamaların çerçevesini belirlemiştir.

Savaşa katılan tüm ülkeler için I.Dünya Savaşı sonrası, haritaların yeniden çizildiği, büyük sosyo-ekonomik değişikliklerin gözlemlendiği, maddi ve manevi yıpranmışlığın uç noktalarda yaşandığı bir döneme girilmiştir.³⁰⁹ Bununla birlikte Dünya Savaşı sonuna doğru, Rusya'da Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ve

³⁰⁹ Burada Amerika Birleşik Devletleri'ni ayrı bir yere koymak lazım, zîrâ Dünya Savaşı sırasında Avrupa ülkelerine verilen borçlar ve yardımlarla birlikte, A.B.D. başkanı Thomas W. Wilson'ın savaş sonrası diplomasisinde etkin rol oynaması A.B.D.'yi süper güç olma yoluna sokan gelişmelerin başlangıcını teşkîl edecektir.

Osmanlı Devleti'nin küllerinden Türkiye Cumhuriyeti'nin doğması beklenmedik iyi büyük gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.

Savaş sonrası İngiltere'de ekonomik sıkıntılar baş göstermiş, her ne kadar savaş öncesi refah seviyesine erişilmeye çalışılmışsa da, bu pek mümkün olmamıştır, işsizlik ve ekonomik buhran çözülememiştir. Fransa I.Dünya Savaşı'nın savaş alanlarından biri olmuş ve ülkenin büyük bir çoğunluğu yakılıp yıkılmıştır. Bu sebeble Fransa ekonomik alanda harcamalarının büyük bir çoğunluğunu kamu alanında yaparken yaralarını sarmakla meşguldür. Başta Almanya olmak üzere Doğu Avrupa ülkeleri ve savaştan yenik çıkan ülkelerin normale dönmesi pek kolay olmayacaktır.³¹⁰ İtalya'nın ise Dünya Savaşı sırasında takındığı siyasî tutum, toplumun büyük bir kesiminde huzursuzluğa yol açmıştır. Bu ortamda Benito Mussolini önderliğinde İtalya'da faşist yönetim iktidara gelmiş, askerî erdemler ön plana çıkarılmış ve ülkenin tüm kaynakları ulusal çıkarlar doğrultusunda yönlendirileceği bir idare kurulmuştur.³¹¹ Bununla birlikte B. Mussolini İtalyan kamuoyu tarafından da sıkça dile getirilen Müttefikler ile yakın ilişkiler içerisinde olunması konusuna büyük önem vermiş ve sürekli dile getirmiştir.³¹²

Dünya Savaşı sonrası en önemli gelişmelerden biri de Bolşevik Devrimiydi. Bolşevik Devrimi'nin dünya siyasetinde yaratacağı ekonomik, siyasi ve kültürel dalgalanmalar, uluslararası dinamiklerin belirleyicisi olacaktır. Devrimin öncü ismi olan Lenin, Sosyalist Devrime yakınlık duyanları 'Enternasyonal' çatısı altında birleşmeye ve birlikte hareket etmeye davet etti. Ancak bu çağrı sosyalistler

³¹⁰ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev:Alâeddin Şenel, İmge Yay., Ankara, 2002, s.775.

³¹¹ Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge Pub., New York, 2016, s.122-124.

³¹² Ramazan Erhan Güllü, "Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişinin Türk Kamuoyuna Yansımaları", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:22, 2015, s.313. (Çevrimiçi) http://www.ctad.hacettepe.edu.tr/11_22/3.pdf (Erişim tarihi:21.04.2017)

tarafından sevinçle karşılaştı da, Bolşevikler ve Komünistlerin ters düşmesiyle hareketin ikiye bölünmesine neden oldu. Bu bölünme özellikle Almanya'da Sosyalist Devrimin körelmesine ve faşizmin yükselişine neden olacaktır.³¹³ Devrim sonrası ekonomik durum ise Sovyetler'de değişken olmuştur. Patlak veren iç Savaş Döneminde 'Savaş Ekonomisi' ihtiyaçların karşılanmasında bir geçici çözüm olmuştur. Ancak iç savaşın uzaması, savaş ekonomisinden bunalan köylünün talepleri göz önüne alındığında yeni politikaların gerekliliği göz önüne koyuyordu.³¹⁴ Avrupa proleteryasından gelecek yardım beklentisi de günden güne azalmaktaydı, ki bu açıdan Bolşevik Rusya'nın kapitalist dünya ile uzlaşmaya dayalı NEP politikasını devreye sokması kaçınılmaz bir durum olmuştur.³¹⁵ Stalin Dönemi ise ekonomide NEP'in terkedildiği, kolektif çiftliklerin ve sanayileşmenin ön plana çıkarılmıştır. Kolhozların kurulması dönem itibarıyla sancılarla dolu olmasına rağmen, bu politika sayesinde dünya kapitalizmi '1929 Buhranı'nın sancılarını çekerken, Sovyetler ekonomisini büyüten ve buhrandan etkilenmemiş bir imaj vermiştir.³¹⁶ Bununla birlikte Alman devrimi sonrasında Lenin'in hayalini süsleyen dünya devrimi ve sosyalistlerin dayanışması amacıyla oluşturulan, Sovyet Komünist Partisi'ne bağlı küresel bir mekanizma olan Komintern, Stalin'in elinde dış politikada bir araç olarak, içeride de muhalafetin ezildiği bir denetim mekanizması halini almıştır.³¹⁷

Lenin ve Stalin'in, içte yerleşen (ki Sovyet idaresinin oturtulması olarak geçti), dışarıda ise komintern üzerinden Sovyet yayılmacılığının sağlanmaya

³¹³ William H. McNeill, *a.g.e.* , s.776.

³¹⁴ Umut Bekcan, "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu İç Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:68, No:4, 2013, s.81. (Çevrimiçi) <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/1884/19759.pdf> (Erişim Tarihi: 21.04.2017)

³¹⁵ Edward H. Carr, *Bolşevik Devrimi*, Cilt: III, Çev:Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2004, s.255-256.

³¹⁶ William H. McNeill, *a.g.e.* , s.779.

³¹⁷ Jonathan Haslam, "Comintern and Soviet Foreign Policy", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.637.

çalışıldığı dönem 1930'lara kadar sürmüştür. Ancak Bolşevik yayılcılığı ümitleri çok önce tükenmiş olsa da, Stalin ile birlikte bu durum daha katî bir hal almıştır. Bu yüzden Stalin iç siyasete dönerek, dışarıda ise yükselen bloklaşma eğilimlerini de bir süre görmezden gelen bir politika izlemeye başlamıştır.³¹⁸ Hatta sosyalist hareketlerin desteklenmesi masraflı bulunmuş - Almanya örneğinde olduğu gibi-, 1933 sonrası faşist Hitler Almanya'sı ile bir anlaşma dahi yapılmıştır.³¹⁹

1930'lu yıllara kadar genel hatları ile bu şekilde gelişme gösteren uluslararası siyaset arenası, bu tarihten sonra peşisıra önemli gelişmelerle hızlanmıştır. Bu dönemin en mühim hadisesi tabiki Almanya'da Nazi Partisi'nin iktidara gelişi olmuştur. I.Dünya Savaşı'nın kaybedeni ve savaş sonrasında imzaladığı Barış anlaşması ile yaşam şansı verilmeyen Almanya, büyük bir sosyal-siyasal bunalım geçirmekteydi. Böyle bir halde iken 1919'da kabul edilen Weimar Anayasası, ve tesis edilen Almanya Cumhuriyeti'nde sol akımlar güçlüdür. Ancak, sol akımın iç ve dış siyasette başarısız hamleleri, işsizlik ve ekonomik düzelmenin sağlanamaması³²⁰, Versailles Anlaşması'nın toplumda yaratmış olduğu rahatsızlıklar, sağ akımın güçlenmesine neden olmuştur.³²¹ 1918'de Münih'te Alman İşçi Partisi olarak kurulan, 1920'de Adolf Hitler'in partiyi ele geçirmesiyle Nasyonal-Sosyalist Alman İşçi Partisi olmuştur.³²² Hitler farklı kişiliği ile kendisini Alman halkının içine düştüğü durumdan kurtaracak kişi olarak ilan etmiş, reel politik planlardan çok toplumun manevi değerlerini okşayarak iktidarı hedeflemiştir. Hitler'in Partisi 1930'da 107

³¹⁸ Alfred J. Rieber, "Stalin as Foreign Policy-Maker: Avoiding War, 1927-1953, *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies & James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.140-158.

³¹⁹ Paktın içeriği için Bknz: Philip Boobbyer, *a.g.e.*, s.118.

³²⁰ *Amerikan desteği ile 1920'li yıllarda bazı düzeltilmeler olsa da, ekonomi Amerikan desteğinin geçici düzeltilmesinden sıyrılınca tekrar tepetaklak olmuştur.*

³²¹ Rifat Üçarol, *a.g.e.*, s.530.

³²² William L. Shirer, *The Rise and Fall of The Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon & Schuster Pub., New York, 2011, s.29-40

milletvekili, 1932'de de 230 milletvekili çıkararak Almanya'nın en büyük partisi haline gelmiş, 1933'de de Hitler'in başbakanlığa atanması Nazi Partisi'ni iktidar yapmıştır.³²³ Mussolini'nin ardından Hitler'in de iktidara gelmesi, Avrupa'da Nasyonal Sosyalizmin yükselişinin ete kemiğe bürünmüş halini yansıtmaktaydı. Bundan sonraki süreç ise Avrupa'da derin siyasi bloklaşmaların yaşandığı bir dönem olacaktır.

I.Dünya Savaşı sonrası ekonomik toparlanma çalışmaları artmış, ancak savaşın yarattığı toplumsal sorunlar ve siyasi krizler çözülememiştir. Bununla birlikte kapitalist dünyanın 1929 sonrası girdiği buhran, ekonomide nasyonalist görüşlerin artmasına ve bu mentalitede hareket eden iktidarların yönetime gelmesine yol açmıştır. Uluslararası siyasetten katı ittifakların terk edilmeye başlanması, bir yanda savaş sonrası statükoyu koruma girişiminde olan İngiltere, Fransa, ABD ve -kısmen- SSCB ve yeni iktidarıyla Almanya, İtalya ve Pasifik'te etkili olmaya çalışan Japonya arasında derinleşen bir bloklaşmaya doğru gidildiği süreci hızlandırmıştır.³²⁴

Ekonomide milliyetçi politikaların doğal bir sonucu olarak, siyasi ve askeri hamleler peşisıra gerçekleşmeye başlamıştır. Japonya bir ada ülkesi olarak, yeraltı ve yerüstü zenginliklerden mahrumdu, bu yüzden Pasifik'te ve Kıta dünyasındaki zenginliklere ulaşmak Japonya için bekâ sorunu haline gelmiştir. Bu nedenle daha 1931'da Japonya, Mançurya'ya çıkmış, bir yıl sonra ise kendisine bağlı bir hükümet kurmuştur. Bununla da kalmayan Japonya güneye inerek Singapur'a müdahale de

³²³ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s.531.

³²⁴ Hüseyin Emiroğlu, "İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Küresel ve Bölgesel Aktör-Devlet Davranışlarının Çözümlemesi", *Abant İzzet Baysal Üni. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, Cilt: 2007-1, Sayı14, s.66 (Çevrimiçi) <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/154715> (Erişim Tarihi:22.04.2017)

bulunmuştur.³²⁵ Almanya ve İtalya'da topraklarını genişletme siyasetine girişmiştir. Büyük bir silahlanma yarışına girişen Almanya, askerden arındırılmış Ren Bölgesi'ne girmiş, İtalya ise Kuzey Afrika'daki çıkar alanlarını genişletmek üzere Etiyopya ve Libya'da geniş faaliyetlere girişmiştir.³²⁶ Bununla birlikte 1936'da Almanya, İtalya ve Japonya arasında '*Anti-Komintern*' paktı imzalanarak, aralarında işbirliği ve müzakere yapılacağına dair mütabakat sağlanmasıyla bloklardan biri kendisini göstermiş oluyordu.³²⁷ İngiltere'nin başını çektiği statükocu blok ise Almanya'nın bu girişimlerini yakından takip etmekle birlikte askerî bir müdahalede bulabilecek durumda değildi. Bu sebeble yeni bir savaşın patlak vermemesi adına İngiltere, siyasi ve ekonomik önlemler alma kararı aldı ya da almak zorunda kaldı. 'Yatıştırma Politikası'³²⁸ ile İngiltere, Avrupa'daki bu gelişmeleri siyasi açıdan engelleyebileceğini zannediyordu, ancak bu politika ne Almanya'nın Cermen bölgelerini topraklarına katmasını ne de İtalya'nın faaliyetlerine engel olabilmıştır.³²⁹

Avrupa'da faşizmin yükselişi ve bloklaşma süreci devam ederken, Stalin durumu yakından takip etmekteydi. Bununla birlikte Stalin, yaklaşan savaş dışı siyasette bir süreliğine görmezden gelirken, bu durumu kamuoyunda muhalif sesleri ortadan kaldırmak için kullanacaktır. Ayrıca Stalin, oluşabilecek bir tehlike karşısında Romanya ve Polonya'nın sıkıntı yaratabileceği konusunda, OGPU'ya raporlar hazırlatmış ve bu konuda batıyı ikna etmiştir. Stalin'in asıl korkusu, Polonya'daki iç rahatsızlıkların bir dış müdahale ile tekrar canlanmasıydı, ki bunu önlemek için

³²⁵ Veli Yılmaz, *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998, s.220

³²⁶ Veli Yılmaz, *a.g.e.* , s.220.

³²⁷ *Aynı yer.*

³²⁸ *British Appeasement.*

³²⁹ Peter Trubowitz&Peter Harris, "When States Appear: British Appeasement in the 1930s", *Review of International Studies*, 41 (02), 2015, s.289-311. (Çevrimiçi)
http://eprints.lse.ac.uk/61659/1/Trubowitz_Harris_When-state-appease-British-appeasement-in-the-1930s.pdf (Erişim Tarihi: 22.04.2017)

Stalin, sınır köylüleri boşaltarak ve 'şovenizm'e savaş açarak karşılık vermiştir. Batıda ise teknolojik uçuruma bakılarak Sovyet ülkesi yapay bulunmakta ve kısa sürede dağılacak bir yapıda olduğu görüşü bulunmaktadır.³³⁰ Bu yüzden olacak ki Stalin, ülkedeki sanayileşme ve ordunun modernleşmesi konularına hız verilmesini başlıca planlarından biri haline getirmiştir.³³¹ Ancak Stalin, Faşist Almanya'nın faaliyetlerine ve Japonya'nın Mançurya'da etkin rol oynamasına acilen bir tepki vermek zorundaydı. 1934'te Stalin Partisinin 17. Kongresi'nde yükselmekte olan tansiyon ve olası bir savaşı için şunu demekle yetindi; 'Emparyalist Savaş' ve 'En Aşırı Milliyetçilik'.³³² Tabiki Stalin'in bu söylemleri kolektif bir güvenlik anlayışı oluşturma ve Komintern'in bu amaçla harekete geçirilmesi konusundaki beklentileri karşılamadı. Stalin'in bu tavrı ancak -bilinçli yapıp yapılmadığı tartışmalıdır- Nazi Partisi ile bir pakt imzaladığında anlaşılabilir bir durum halini almıştır. Stalin'in, Hitler'in faaliyetlerine göz yumması ya da müdahale etmemesinde başka bir etken daha vardı: Berlin Büyükelçisi Nikolai Krestintinsky. Nazi Almanya'sının faaliyetleri konusunda Molotov ve Stalin'in tavrına Litvinov ciddi eleştirilerde bulunarak, Hitler'in tehlikeli bir düşman olduğunu belirtmesine rağmen, Nikolai Krestintinsky'nin Molotov ve Stalin'i destekler söylemleri yükselen bu tehlikeye karşı bir rehâvet yaratmıştır.³³³

Stalin'in yaklaşan savaşı görmezden gelen tavrı ancak 1934 sonrası Komintern politikasının değişmesiyle farklı bir boyut kazanabilecektir. Litvinov'un samimiyetle savunduğu yükselen tehdite kulak verme çağrısı sonunda sonuç vermiş

³³⁰ Cristian Sandache, "The USSR Druing The Interwar Period: Political-Diplomatic Aspects", *Codrul Cosminului*, XVIII, No:1, 2012, s.81. (Çevrimiçi)
http://atlas.usv.ro/www/codru_net/CC18/1/sandache.pdf (Erişim Tarihi:22.04.2017)

³³¹ Alfred J. Rieber, "Stalin as Foreign...", *a.g.e.*, s.142.

³³² Alfred J. Rieber, *a.g.e.*, 143.

³³³ Jonathan Haslam, "Comintern and...", *a.g.e.*, s.648.

ve komintern üzerinden faşizme karşı ortak bir Halk Cephesi oluşturma fikri yaygınlık kazanmaya başlamıştı.³³⁴ Ancak Komintern'in bu şekilde evrilmesi her ne kadar ortak savunma hattı, ortak istihbarat, ortak direniş gibi anlamlar içerse de, Stalin'in bakış açısıyla Komintern son hali bundan çok farklı yerlere gitmiştir. Stalin'in kafasında Komintern'in işlevselliğiyle ilgili ciddi sorular vardı, bununla birlikte denetçi ve şüpheli Stalinist bakış açısı süregelmekteydi. Durum böyle olunca Komintern Stalin'in elinde, Sovyetler Birliği içerisindeki bütün Sovyet ülkelerinin mahremine giren ve güvenlik bahaneleriyle gizli polisin faaliyetlerini rahatça sürdürebildiği bir hal aldı. Stalin bu sayede Repressiya öncesinde bütün faaliyetler dahil olmak üzere, muhalif seslerin hepsinden haberdar olabileceği bir haberalma sistemi de yaratmış oluyordu. Bu süreç Stalin'in Repressiya Politikalarını devreye sokması ve sonrasında Hitler ile 1939'da yapılan anlaşmaya kadar devam etmiştir.

2.2.4. Azerbaycan Komünist Partisi-SSCB ilişkileri; İttifaklar, İhtilaflar

Azerbaycan siyasî hareketi ortaya çıktığı ilk andan itibaren Osmanlı ve Rus siyaseti ile yoğun ilişkiler içerisinde olmuş, bölgede hakimiyet alanı oluşturmaya çalışan bu iki büyük güçte meydana gelen siyasi gelişmelerden oldukça etkilenmiştir. Ancak Azerbaycan'ın Rus hakimiyetine girmesinin ardından Osmanlı Devleti'nin etkisi siyasi ve fikrî konularda olurken, Azerbaycan kendisini Rus siyasetinde göstermek zorunda kalmıştır. Azerbaycan aydınları ve siyasi liderleri, özellikle Rus Dumaları'nda gösterdikleri özverili çalışmalarla Azerbaycan'ın ihtiyaçlarını dile getirirken, Duma'daki diğer Rus Partileri ile iyi ilişkiler kurularak Çarlık otokrasisine karşı birlikte mücadele vermişlerdir.

³³⁴ Jonathan Haslam, *a.g.m.*, s.650.

1917 yılında Bolşevik Devrimi gerçekleştiğinde Lenin'in 'Kendi Kaderini Tayin Hakkı' söylemi ile Azerbaycan Siyaseti'nde coşku ile karşılanmıştır.³³⁵ Rusya'nın içine girdiği iç savaş ortamı ve Kafkasya'daki otorite boşluğundan faydalanarak Azerbaycan 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'i (1918-1920) varlığını sürdürdüğü süre içerisinde tüm dış ülkeler ile iyi ilişkiler kurmuş, siyaset bu misyona göre şekillenmiştir. Azerbaycan'da siyasi faaliyetler, ortaya ilk çıktığı andan, Kızıl Ordu'nun 1920'deki işgaline kadar geçen süre zarfında siyasi akımların farklı fraksiyonlarını benimsemiş, farklı ideolojiler ve dünya algıları ile kendilerine misyonlar belirlemiştir. Ancak içeride her ne kadar tartışmalar yaşansa da, dışarıya karşı ideolojiler ve farklılıklar unutulurak Azerbaycan'ın geleceği gözetilerek hareket edilmiştir.

Devrim sonrası Bolşevikler, iktidarı ele geçirip iç savaş sonlanınca, gözlerini Azerbaycan'a dikmiş ve 1920 yılında Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerek işgal etmiştir. Bolşevikler'in Azerbaycan'ı ele geçişi Azerbaycan siyasetinde büyük bir kırılma yaratmış, neredeyse 15 yıldır aktif rol oynayan Azerbaycan'ın milli siyasî faaliyetlerinin büyük bir darbe almasına yol açmıştır.³³⁶ Bolşevikler, Müsavatçı ve bağımsızlık yanlısı olan Azerbaycan aydın ve siyasetçilerini yönetimden uzaklaştırmış, eski Himmetçiler Azerbaycan Komünist Partisi'ni (Az.K.P.) kurarak Bolşevikler ile işbirliği içerisine girmiştir. Böylece Azerbaycan siyasî hayatı yeni bir döneme girmiş ve tek yönlü bir temsiliyetle birlikte Az.K.P-Bolşevikler ittifak içerisinde ülke yönetimini devralmıştır.

³³⁵ Həsən Həsənov, *Nəriman Nərimanovun Milli Dövlətçilik Baxışları və Fəaliyyəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2005, s.16.

³³⁶ *Burada kastımız Bolşevikler ile ittifak gerçekleştiren eski Himmetçi Sosyalistlerin milli olmadığını belirtmek değildir. Azerbaycan'ın geleceği için çalışmış bütün girişimler Azerbaycan Milli Siyaseti olarak anılabilir, ancak Bolşeviklerin işgali siyasi hareketin bir kolunu tamamen dışarıda bıraktığı için büyük bir darbe almıştır.*

Az.K.P.-Bolşevik ittifakının yaşanan büyük sıkıntılara rağmen 1930'lara kadar sıkıntısız -Bolşevikler açısından- olarak devam ettirildiğini söylemek mümkündür. Ancak bu süreçte Azerbaycan açısından daha çarlık döneminden bu yana çözilememiş sorunlar bulunmakla beraber, yeni idarenin uygulamalarının, daha doğrusu Azerbaycan'ın sovyetleştirilmesi, meydana gelen yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Sınır sorunları (Karadağ ve Nahçıvan), Ermenistan ile bitmeyen anlaşmazlıklar, Azerbaycan'ın idare şekli bakımından ortaya çıkan ve siyasi ortamda çözümlenmesi gerek sorunlar bunlardan yalnızca birkaçıydı. Bu sorunların aşılması ise uzlaşma yolu ile değil, 1930'a kadar yine tasfiye uygulamalarıyla olmuştur.

Sovyet yönetimi Kafkasya'da Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'da yönetimi ele geçirdikten sonra bölgenin idaresini yeniden düzenlenmiştir. Bu amaçla 12 Mart 1922'de eski uygulamalara da benzeyen ve Kafkasya'nın 3 ülkesinden teşekkül olmakla Transkafkasya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti'nin (T.S.F.S.C.) kurulması için karar alınmıştır.³³⁷ Stalin'in bu idarî yapılanma ile üç ayrı cumhuriyet üzerinde çatı bir yapılanma kurarak denetlenebilirliği sağlama amacındaydı.³³⁸ Ancak Az.K.P.'si içerisinde bu durumun tehlikesini gören ve Azerbaycan'ın sosyal ve siyasal her alanda kendi kararlarını alabilmesini savunanlar itiraz seslerini yükseltmişlerdir. Bu seslerin başında da 1922 yılından beri Az.K.P.'si I.Sekreterliği görevini üstlenen Eyüb Hanbudakov olmuştur. E.Hanbudakov bu konudaki fikirlerini 1924'te gerçekleşen Az.K.P.'nin VI.Kongresi'nde "Moskova'nın Azerbaycan işlerine karışmaması gerektiğini, Azerbaycan'ın kendi kendini idare edebilme kabiliyetine sahip olduğunu, işçi birliklerinin, kolektiflerin ve devlet

³³⁷ İsa Kayacan, *Azerbaycan Azerbaycan Can Azerbaycan*, Ece Yayınları, Ankara, 2003, s.11.

³³⁸ Ronald Grigor Suny, *The Soviet Experiment: Russia, The USSR, and The Successor States*, Oxford University Press, New York, 2006, s.142.

kurumlarının Türkleştirilmesi gerektiğini" ³³⁹ belirtmiştir, ancak bu söylemleri yüzünden başta S.M. Efendiyev olmak üzere birçok partili tarafından 'Hizipçilik' ve 'Milliyetçi' söylemler içinde bulunmakla suçlanmıştır. Daha sonrasında ise Hanbudakov'un siyasetten uzaklaştırılması sürpriz olmamıştır. Neriman Nerimanov'da hem Azerbaycan'da hem de Rusya'da büyük saygı duyulan bir şahsiyetti. Nerimanov Komünist Parti içerisinde birçok önemli görevde yer almasına rağmen Hanbudakov'a yapılan suçlamaların hedefi oldu ve milli tavır almakla ithâm edildi. ³⁴⁰ Nerimanov'un milli bir duruş sergilediği, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sıkça bahsettiği ve birçok sorunu Lenin ile dostluğu sayesinde çözebileceğini düşünse de, bu durum onun sonunu geciktirmemiştir. ³⁴¹ 19 Mart 1925'de Moskova'ya çağrılan Neriman Nerimanov burada şüpheli bir şekilde öldü ve büyük bir törenle Lenin'in mezarı yanına gömüldü. ³⁴²

Azerbaycan'da A.D.C. zamanından beri çözölmeyi bekleyen sorunlardan biri Kafkasya'daki üç cumhuriyet arasındaki sınırların belirlenmesi konusuydu. Bu sorun A.D.C. zamanında Azerbaycan lehine, Bolşevik iktidarının ilk zamanlarında da Gürcistan ve Ermenistan'da Menşevikler'e karşı yine Azerbaycan lehine sonuçlandırmaya çalışılmıştır. Ancak Azerbaycan lehine alınan bu tavır kısa sürmüş, Bolşevikler Kafkasya'da yeni idarî yapılanma ve milliyetler politikasının yeniden

³³⁹ Mehmet E. Resulzade, *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1951, s.11-12.

³⁴⁰ Akif Aşırılı, *Nerimanov'un Kremlde Qatli*, Nurlan Neş., Bakı, 2006.

³⁴¹ Şevket S. Aydemir, *a.g.e.*, s.180-181.

³⁴² Neriman Nerimanov, *Azerbaycan Komünist Partisi'nin kurulmasında, T.S.F.S.C.'nin oluşturulmasında çok önemli roller oynadığı gibi, tüm Kafkasya'yı temsil eden bir siyasi karakter olmuştur. Bununla da kalmayan N. Nerimanov Sovyetlerin Birleştirilmesi konusunda da büyük rol oynamıştır. Hanbudakov'da olduğu gibi Efendiyev'in yaptığı eleştirilerin arkasında olduğu düşünülen Karayev-Hüseynov ikilisinin, N. Nerimanov'un Moskova'ya 1922'de çağırılmasının ve Azerbaycan siyasetinden uzaklaştırılmasının da arkasında olduğu görüşü bulunmaktadır. Neriman Nerimanov'un 19 Mart 1925'de kalp krizinden öldüğü söylenmiş, ancak aksini kanıtlayacak bir durum olmamasına rağmen Azerbaycan toplumu tarafından bu ölüm şüpheli karşılanmıştır. bkz: Nesrin Karaahmetoğlu Karagür, *Mücadeleye Adanan Hayat:Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2012.*

yorumlanmasına girişince, sınır sorunu çözülmeyecek ve hatta derinleştirecek uygulamalara girişildi.³⁴³

Bolşevikler Azerbaycan'da idaresini kurmaya çalışırken, Bolşevikler'in de göz yummasıyla Taşnak milisleri Nahçıvan'a tacizlerde bulunuyordu. Ancak bu girişimler Azerbaycan tarafından püskürtülmekteydi. Nahçıvan bununla birlikte 1920'de N. Nerimanov ve Q.K.Orconikidze'ye gönderdiği mektupla müracat ederek Kızıl Ordu aracılığıyla müstakil olmayı ve Azerbaycan'a dahil olmak istediklerini bildiriyordu.³⁴⁴ 1921'e gelindiğinde bunun üzerine Kızıl Ordu Nahçıvan'ı Azerbaycan'a bağlı bir Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân etti ve aynı yıl Nahçıvan'da yapılan referandum bu olayı tasdiklemiş oldu.³⁴⁵ T.S.F.S.C.'nin kurulmasının ardından SSCB Kafkasya'daki cumhuriyetler üzerinde mutlak hakimiyet sağlamıştır.

Dağlık Karabağ meselesi'nin temelleri de bu günlerde atılmıştır. Sovyet idaresi altında Dağlık Karabağ'ın vilayet haline getirilmesi ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlanması konusunda da büyük anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Dağlık Karabağ sosyal, kültürel, tarihi ve ekonomik olarak Azerbaycan'a bağlıydı, ancak alınmak istenen bu karar elbette siyasîydi. Tiflis'de Kafkas Bürosu'nda 8 üyeden biri olan Neriman Nerimanov ise Dağlık Karabağ'ın siyasî-jeopolitik öneminin Azerbaycan için ne kadar önemli olduğunu iyi kavramış, bu yüzden büyük bir bürokratik mücadeleye girişmiştir.³⁴⁶ N. Nerimanov'un

³⁴³ Svante E. Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Taylor&Francis e-Library, 2001, s.28.

³⁴⁴ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: V, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Baku, 2008, s.159.

³⁴⁵ *Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies*, Ed:Glenn E. Curtis, Library of Congress, Washington, 1995, s.92.

³⁴⁶ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: V, s.171.

mücadelesinde önündeki en büyük engel Stalin'in Karabağ konusunda Ermenistan S.S.C. lehine taraf almasıydı. Stalin'in tavrı Dağlık Karabağ konusunda belirleyici oldu ve 1923'te Dağlık Karabağ'ın Ermeniler'in yoğun yaşadığı kesimler Hankendi merkez olmakla birlikte muhtar vilayet olarak kabul edildi.³⁴⁷ Böylece Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bağlamasının rövanşı da bir bakıma alınmış oluyordu.

Nahçıvan ve Dağlık Karabağ konularıyla ilgili kararlar alındıktan kısa bir süre sonra 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması SSCB'nin bölge sınırlarında yeni kararlar ve önlemler almasını gerektirdi. Lenin ve Stalin, sınır sorununu ortadan kaldırılması söylemi ile 1924'te Kafkasya Rus Komünist Parti Bürosu'na yeni bir çalışma yaptırdı.³⁴⁸ Yapılan çalışma sonrasında çizilen yeni haritalarla 1924'te Nahçıvan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, günümüzde de hala bu yapısını koruyan, Azerbaycan'ın bütün itirazlarına ve muhalefetine rağmen otonom bir yapı kazandırılarak Azerbaycan'dan koparılmıştır.³⁴⁹ SSCB bu kararlar Azerbaycan'ın Türkiye ile kara bağlantısını koparmayı amaçlamış, geçmişte yaşandığı gibi Azerbaycan meselelerinde olası bir Türkiye müdahalesini engellemeyi hedeflemiştir.

1920-1930 yılları arası yerelleşme/korenizatsiya döneminde yerliler hükümette ve komünist parti içerisinde görev konumlarına terfi ettirmek ve Rusça ile birlikte yerel dillerin eşitliklerini kamusal alanda tesis ederken Sovyet idaresinin meşrulaşması sağlanmıştır.³⁵⁰. Ancak belirttiğimiz üzere bu yöneticiler milli bir tavır koyduklarında ya da SSCB'nin siyasî hamlelerine bölgede muahalefet

³⁴⁷ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: V, s.175.

³⁴⁸ *Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies*, s.92.

³⁴⁹ *Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies*, s.92.

³⁵⁰ Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York, Columbia University Press, 1995, s.110.

gösterdiklerinde hemen müdahale ile siyaset dışına itilmiştir. Bu açıdan Lenin'in ölümüne kadar geçen süre boyunca Kafkasya'da sınırlar SSCB çıkarlarına göre düzenlenmiş, E. Hanbudakov ve daha birçok milli duruşlu Az.K.P.'s, üyesi siyaset dışına itilmiş, bununla birlikte Sovyet devlet kuruculuğuna ters düşen bakış açısıyla N.Nerimanov³⁵¹ Moskova'ya çekilerek Azerbaycan siyasetine ağırlığını koyması engellenmiştir. Bu gelişmeler Az.K.P.'si içerisindeki muhalefet etme kabiliyetini kırmıştır. Böylece 1924 sonrası yerelleşme/korenizatsiya kapmasında uygulanacak, özellikle dil politikaları, Az.K.P. içerisinde SSCB ile tam ittifak içerisinde yürütülebilir bir hal almıştır.

1920-1930 süreci Az.K.P.-SSCB ilişkileri açısından inişli çıkışlı devam etse de, Azerbaycan bu dönemin kültürel açılımlarından olabildiğince faydalanmıştır. Türkolojinin Türk Dünyası'nda önemli ilerlemeler kaydettiği bu dönem, Azerbaycan üniversitelerinde Azeri öğrenci ve öğretim görevlilerinin sayısının önemli ölçüde artmasını sağlamakla beraber, anadili Türkçe olmayanların yerel dili öğrenme yükümlülüğü de Azerbaycan Türkçesi'nin kullanımını ciddi ölçüde arttırdı.³⁵² Azerbaycan aydınları, Az.K.P. muhalifleri ve siyasi eylemciler³⁵³ cezalandırılırken, SSCB ile ittifak içerisinde olanlar okuma-yazma kampanyaları, yeni okul inşâları, kadınların özgürleştirilmesi ve edebî dilin geliştirilmesi yönünde kullanarak, modernleşmenin önünün açıldığını düşündükleri için Bolşevik yönetimini desteklemekteydiler. Bu açıdan bekledikleri gelişmeler kültürel açıdan yaşanmaktaydı da. Sovyet Azerbaycan'ında yine bu ittifak döneminde tiyatrolar, kulübler ve müzik şirketleri ortaya çıkmıştır. 1924 sonunda dil politikası

³⁵¹ Detalı bilgi için bkzn: Həsən Həsənov, *Nəriman Nərimanovun Milli Dövlətçilik Baxışları və Fəaliyyəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2005.

³⁵² Tadeusz Swietochowski, *Russia and...*, s.111.

³⁵³ Bolşevik iktidarı sonrası sovyet karşıtı direniş hareketlerine katılanlar kastedilmektedir.

kapsamında, ileride gerçekleştirilecek üç değişiklikten ilki olan, Latin alfabesi oluşturuldu.³⁵⁴ Latin Alfabesi'ne geçiş ve eğitim kampanyaları sonrasında Azerbaycan'da okuma-yazma oranı 1926'da %25'e, 1933'e gelindiğinde ise %51'lerin üzerine yükselmiştir.³⁵⁵ Azerbaycan ulusal kültürü, vatan sevgisi, milli duygular bu ilerleme ve gelişmelerden olumlu yönde etkilenmiştir. Tadeusz bu durumu şöyle tarif ediyordu:

*"Sovyet rejiminin kabulü ve işbirliğine karşılık olarak, uluslar kendi kültürlerini geliştirme, özgürce dillerini kullanma ve ilerletme hakkı ile cumhuriyetlerinde yerli kadrolar yetiştirme ve kullanma güvencesini elde ettiler. Böylece Rus egemenliğinin mirası, emperyalizmi, şovenizmi ve Ruslaştırma politikası reddediliyordu."*³⁵⁶

Ancak 1930'lar hem bu ortamın hem de Az.K.P.'nin SSCB ile iyi ilişkilerin sonuna geldiğinin işaretlerini taşımaktaydı. Bu yeni süreçte, Lenin'in ölümü sonrası geçen 6 yılda Stalin tüm iktidarı kendi elinde toplamış ve Stalinist idealarını uygulamaya konulmuştur. Bununla birlikte uluslararası siyasetin gerilen ortamı ülkelerin otoriterleşmesine yol açmış, Sovyetlerde ise bu durum diktatörlüğü andıran bir kontrol yönetimine evrilmiştir.³⁵⁷ Böylece, Stalin'in iktidara gelişinden ve yerleşme/korenizatsiya dönemindeki uygulamalardan memnun olmayan Rusya içinde önemli bir protest kitle ortaya çıkmıştı. 1930 başlarında büyük Rus şehirlerinde Sovyet propaganda afişleri yanında protesto afişlerini görmek

³⁵⁴ Dil Politikası ve gelişmeler için bkz: **2.3.3.1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ve Önemi bölümü.**

³⁵⁵ Tadeusz Swietochowski, **a.g.e.** , s.114.

³⁵⁶ Tadeusz Swietochowski, **Russia and...**, s.115.

³⁵⁷ Uluslararası gerilen ilişkiler için bkz: **3.2.2. Repressiya'ya Doğru Uluslararası Durum ve Sovyet Politikasına Etkileri Bölümü.**

alışılmadık bir durum değildi.³⁵⁸ Ancak tüm bu gelişmelerin Azerbaycan'a tesîri dil politikaları üzerinden olacaktır. Stalin'in yeni politikaları dil konusunda sertti ve bu yeni dönemde 'Gelişmiş Rus Dili' ve ' Rus Kültürü'nün başarılarının paylaşılması, öne çıkarılması ve kamuda, uluslararası alanda vazgeçilmez bir araç olarak sunuldu. Tabi bu durum yerel dillerin kullanımını özellikle kamuda kademeli olarak düşmesine yol açmıştır. Stalin'in Latin Alfabeti'ne geçilen bölgelerde yeni Kiril Alfabeti'ni uygulamaya koymasıyla ise bu durum dil üzerinden kültürel Ruslaştırma/Sovyetleştirme şeklini alacaktır.

1936'da Stalin, kendi ideolojisini anayasal temele dayandırmak ve yeni idarî düzenlemeleri hayata geçirmek için 'Stalin Anayasası' olarak da anılan anayasayı kabul ettirdi. Bu geniş kapsamlı bu anayasa ileride Repressiya Politikalarının uygulanabilirliğinin Stalin açısından bir yasal dayanak olacaktır ve merkezîleşme eğilimlerinin artmasına yol açacaktır.³⁵⁹ Kafkasya açısından bu anayasa bölgedeki üç cumhuriyetin T.S.F.S.C. kapsamından çıkarılarak ayrı ayrı cumhuriyetler olarak tanınıyordu. Bu durum Stalin'in Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri'ne daha fazla müdahale edebileceği bir idare anlamına geliyordu. Tadeusz anayasayı şöyle değerlendirmektedir:

"Anayasa'nın kabulüyle cumhuriyetlerin ayrı ayrı tanınması sonrasında, bu kültürel, dilsel ya da bölgesel varlıklar bölünerek yerel özellikleri arttırılarak Stalin politikalarının taçlandırıldığı harekettir. Bundan böyle ulusal cumhuriyetler

³⁵⁸ Orlando Figes, *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Ru...*, s.190-191.

³⁵⁹ J. Arch Getty, "State and Society Under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s", *Slavic Review*, cilt. 50, No. 1, 1991, s.18-22. (Çevrimiçi)
<http://www.mat.univie.ac.at/~neretin/misc/getty.pdf> (Erişim Tarihi:26.04.2017)

arasındaki yatay bağlantılar olmayacak, merkez ile yalnızca dikey ilişkilere izin verilerek, ruslaştırma bu uygulama ile el ele devam edecektir."³⁶⁰

Merkezde bu gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan'da yerelleşme/korenizatsiya döneminde yaşanan gelişmelerin sonuçları meydana gelmekteydi. Millileşme ve yerelleşme toplumun her alanına sirayet etmiş, üniversitelerdeki Türkologlar araştırmalarını bu yönde yaparken, şairler ve tiyatro senaristleri milli duygularını yazıya dökmektedir. Bununla birlikte Bakü Türkoloji Kurultayı ve sonrası Latin Alfabeti'ne geçiş sürecinde Türk Dünyası ile oluşan uyum, işbirliği ve kolektif çalışma ortamı devam ettirilmeye çalışılmıştır. Tabi bu durum Komünist Partili olsun olmasın Azerbaycan aydınlarının 'Pan-Türkist' ya da 'Pan-İslamist' suçlamalarıyla Stalin Repressiyası'na maruz kalmasına zemin hazırlamıştır.

Repressiya uygulamaları sonrasında kendisine kelimenin tam anlamıyla karşı çıkabilecek kimse kalmayan Stalin, 'Etnik Gruplararası İletişim Dili' olarak Rusça'yı belirleyerek Kiril'i resmi alfabe olarak dayatmıştır.³⁶¹ Böylece Sovyet okullarında okumak ve Rusça öğrenmek toplumda önemli bir konuma getirilirken, hem II.Dünya Savaşı öncesi hem de sonrası birçok aile çocuklarını kariyer hesaplarıyla (Oportunistler) Rusça anadilli okullara kayıt ettirmeye başlamıştır.

Azerbaycan, uğradığı büyük kırgına II.Dünya Savaşı'nda maruz kaldıkları deportasyonlara rağmen savaş sırasında Sovyet toplumuna büyük yararlar sağlamıştır.³⁶² Stalin'in kolektifleştirme ve endüstrileşme politikalarıyla hızla değişen

³⁶⁰ Tadeusz Swietochowski, *Russia and...*, s.125-126.

³⁶¹ Frederick Coene, *The Caucasus: An Introduction*, Taylor&Francis e-Library, 2009, s.134-135.

³⁶² II.Dünya Savaşı'nda Azerbaycan'ın durumu için bkz: Nesrin Sarıahmetoğlu, "II.Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Hazırlayan:Nesrin Sarıahmetoğlu&İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yay., İstanbul, 2016, s.107-137.

Azerbaycan ekonomisi savaş sırasında Sovyet petrol ihtiyacının neredeyse %80'ini karşıladı.³⁶³ Bakü sanayisi ise savaş ortamında konumu itibariyle de korunaklı bir askeri-sanayi bölgesi halini aldı.³⁶⁴ Bununla birlikte cephedeki askerlerin konservelerinden, ağır demir-çelik işlemesine ve pamuk üretimine kadar Sovyet ekonomisinin kilit metallerinin üretiminin devamlılığını sağladı.³⁶⁵

2.3. Azerbaycan'da İstihbarat Örgütlerinin Etkinleştirilmesi

Sovyetler Birliği'nin en önemli kurumlarından olan gizli polis teşkilatı ve istihbârât teşkilâtı, Sovyet idaresinin tesîsinde büyük rol oynamış, Rusya dışındaki idari merkezlerin kontrol altına alınması ve Sovyet iktidarının meşrûiyetinin sağlanmasında mühim rol oynamıştır. Lenin de Stalin de bu kurumların etkin olarak faaliyet göstermesine büyük önemle eğilmiş, gösterilen bu titizlikle bu kurumlar daha Bolşevik iktidarının ilk yıllarında yoğun faaliyetler içerisinde olmuştur.

Lenin döneminde gizli polis ve istihbârât daha çok gerçekleşen devrimin tüm ülkede tesîs edilmesi konusuna kanalize edilmiştir. Ancak Stalin daha Genel Sekreterlik görevinde gizli polis ve istihbârâtı kendi çekim alanına sokmuş, kendisine bağlı hücreler oluşturmuştur. Stalin'in bu sayede ileride Sovyet iktidarını tek eline toplama konusunda çok önemli bir araç elde etmiş olacaktır. İktidarı ele geçirdikten sonra ise Stalin bu örgütleri, muhaliflerin tespit ve bertaraf edilmesinde, özel hayatın denetiminde ve kominterne bağlı ülkelerden toplanan bilginin toplanmasında ve işlenmesinde kullanılmıştır. Kaynaklara baktığımızda bu örgütlerin yalnızca diktatörlük rejimlerinde görülebilecek bilgi toplama yöntemleri içerisinde olduklarını görmekteyiz. Stalin tehdit olsun olmasın kişi ya da kurumlar hakkında bilgi toplamış

³⁶³ *Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies*, s.118.

³⁶⁴ Audrey Altstadt, *The Azerbaijani Turks*, s.302.

³⁶⁵ *Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies*, s.119.

ve süre gözetmeksizin bunları kullanmıştır. Repressiya (Kırgın) Dönemi'nini önce ve sonrasında bu örgütlerin gösterdiği aktif çalışma bir kenara, kimi zaman intikam cinayetlerini andıran operasyonel uğraşlara girişildiği de gözlenmektedir. Bunun en bilinen örneği 1940 yılında Troçki'nin bir suikast sonucu GPU tarafından öldürülmesidir.

Gizli polis teşkilâtı ve istihbarat örgütleri, Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinin hemen sonrasında burada etkinleştirilmiş ve faaliyetlerine başlamıştır. Stalin yerelleşme/korenizatsiya döneminde dil politikaları üzerinden Türk Dünyası ile Sovyetler Birliği'nin yoğun işbirliği ve çalışmalar yürüttüğü bir süreçte dahi Türkologları ve çalışmalarını takip ettirtmiş ve istihbarat raporları toparlatmıştır. Halbukî bu politikaların uygulama kararı Sovyetler tarafından alınmıştı. Stalin'in neredeyse 10 yıl öncesinden bilgi toparlattığı Türkologlar, aydınlar ve siyasîler, Repressiya Politikaları'nın bu bilgiler kaynağıyla kurbanı olmuştur.

2.3.1. ÇEKA, OGPU, NKVD ve Azerbaycan'da Etkin Hale Gelmesi

Modern tarihin en köklü ve etkili siyasî polis teşkilatının kökleri 20 Aralık 1917'de atılmıştır. Bu tarihte ÇEKA'nın temelleri atılarak Bolşevik rejimi, acımasız, yetenekli, geniş kapsamlı ve totaliter rejimlere standart oluşturacak siyasi polis yapılanmasını oluşturdu. Bu yapılanma o kadar etkili olacaktır ki, Sovyetler Birliği'nin düşmanları olan birçok totaliter rejim bu yapılanması örnek alarak iktidara gelmiş, pekiştirmiş ve iktidarda kalmıştır. ÇEKA, GPU, NKVD ve hatta sonrasında KGB hangi adı alırsa alsın Sovyet gizli servisi şimdiye kadar tasarlanmış en ciddi ve aktif siyasi araç olarak tarihe geçecektir.

Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleştirildikten sonra iktidarı ele geçirebilmek ve muhalif sesleri kısabilmek için merkezî bir organizasyona ihtiyaç duyuldu. Devrim karşıtı ile Mücadele Olağanüstü Komisyonu, "*VCheka*" veya "*Cheka*" baş harfleri olmakla, 20 Aralık 1917 tarihli kurucu kararlarında ÇEKA şu sorumluluklara sahipti:

"1-) Devrim karşıtı ve sabotajın tüm girişim ve eylemleri, zulümlerini her ne olurs olsun Rusya'dan defetmek.

2-) Tüm devrim karşıtları ve sabotajcıları önlemler olarak onları Devrim Mahkemesine teslim etmek.

*3-)Kurulan Komisyon önleme faaliyetleri açısından ölçülü şekilde ön soruşturmalardan yükümlü olmakla beraber, basını, sabotajcı faaliyetleri, Sağ sosyalist-devrimcileri, grevcileri, hapis uygulamalarını, halk düşmanı listelerinin yayınlanmasını ve gıda yardımlarının kesilmesi gibi konuları da takip edecektir."*³⁶⁶

ÇEKA aslına bakılacak olursa oldukça mütevazı bir hedefle göreve başlamıştır: Sayıları yalnızca 50-100 olarak belirlenen sanayi kralı, eski sömürgeci ve devlet yöneticisini ortadan kaldırmak ve bu hareketi tüm Rusya'da birkaç bine çıkarmak.³⁶⁷ Buradan anlaşılacağı üzere ÇEKA siyasî suçlara ve devrim karşıtlarına karşı faaliyet gösterecekti. Ancak bu durum kısa sürede değişerek ÇEKA infazları Bolşevik ve askerî muhaliflerin dışına taşmış, basit mal takası icra eden veya piyasa faaliyetleri yürüterek hayatını idâme ettirmeye çalışan politikadışı sivilleri de hedef almıştır. Şubat 1918'de ÇEKA, yerel devrim konseylerine talimat göndererek silahlı

³⁶⁶ J. Michael Waller, "Russia:Death and Ressurrection of KGB", **DEMOKRATZİYA**, No:3, Summer 2014, s.334.

(Çevrimiçi)https://www2.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/demokratizatsiya%20archive/GWASHU_DEMO_12_3/PU57256677P8H892/PU57256677P8H892.pdf (Erişim Tarihi:27.04.2017)

³⁶⁷ Peter Deriabin-T.H. Bagley, **The KGB: Masters of the Soviet Union**, Hippocrene Books, New York, 1990, s.6.

ya da sivil tüm muhaliflerin görüldükleri yerde öldürülmesini emretmiştir.³⁶⁸ Bunun üzerine Komünist Parti Merkez Komitesi'nin herhangi bir kişiyi öldürmek için kanıt, inceleme ya da kanıtlanmış şüpheye ihtiyaç olmadığını açıklaması, binlerce sivilin piyasa faaliyetlerinde bulunduğu, Komünist hükümete, sokağa çıkma yasağına ve meclise saygı göstermediği gerekçeleriyle öldürülmesine yol açmıştır.³⁶⁹ Uygulanan bu yöntem ve söylemler her ne kadar korku salmak ve iktidarı sağlamlaştırmak için yapılıyor olsa da, yaptığı etki aslında popüler muhalefetin Komünist idareye karşı, Rus toplumunda derinleşmesine ve kemikleşmesine yol açmıştır.

ÇEKA toplu infazları komünist parti yöneticilerine yapılan saldırılara karşı siyasî bir misilleme olarak kullanmayı bir yöntem edinmiştir. Lenin ve parti önderlerinin ÇEKA'yı 'Sınıf Düşmanları, etnik gruplar, din adamları, çiftçi (Kulag) ve sosyalist rakipleri' üzerine yönlerdirmesi ile öldürülen insan sayısı bir ayda, çarın son 10 yılında öldürülen insan sayını geçmiştir.³⁷⁰

Lenin '*Savaş Komünizmi*' döneminde el konulan tahıl ve çiftlik ürünlerinin kentlere ulaştırılması konularında da ÇEKA'yı görevli tayin etmiştir. Bununla birlikte en ufak bir muhalif söylemin dahi rapor edilebilmesini sağlayan, gizli muhbirlerden oluşan bir haberalma sistemi geliştirildi. Bolşevikler, ÇEKA yöneticilerinin görevini 'İmha ve Tasfiye' olarak adlandırdıkları üç yıllık (1917-1920) kampanyayı '*Kızıl/Kırmızı Terör*' olarak adlandırmakla beraber bir üst düzey ÇEKA yöneticisi şöyle diyordu:

³⁶⁸ J. Michael Waller, *a.g.m.*, s.334.

³⁶⁹ George Popoff, *The Cheka: The Red Inquisition*, A.M. Philpot Ltd., London, 1925, s.232.

³⁷⁰ Peter Deriabin-T.H. Bagley, *a.g.e.* , s.6.

*"Bizler artık bireylere karşı savaşıyoruz , bütünüyle burjuvaziye bir sınıf olarak ortadan kaldırıyoruz. Bu yüzden suçlanan kişilerin cezalandırılması için kanıt aramayın, sanığa sorulması gereken soru hangi sınıfa ait olduğu, eğitimi ve mesleğidir. Bu sorulara alınan yanıtlar sanığın kaderini belirlemelidir. Bu yöntem 'Kırmızı/Kızıl Terör'ün anlamı ve özünü içermektedir."*³⁷¹

Kendisini komünist partinin kılıç ve kalkanı ilan eden ÇEKA, yeni kurulan devletin bir organı gibi gözükse de, doğrudan partiye bağlı bir araç olmaktan kurtulamadı. Bu durumu en iyi özetleyen söz ise Lenin'in ifadesiyle: *"Her iyi komünist, aynı zamanda sıkı bir Çekisttir."*³⁷² olacaktır. ÇEKA o kadar etkili olmuştur ki, devrim üzerinden henüz üzerinden bir yıl geçmeden partiye bağlı Pravda'nın 'Tüm güçler Sovyetlere' sloganı yerini 'Tüm güçler ÇEKA'ye' sloganı alacaktır.³⁷³

ÇEKA'nın fanatik lideri Felix Dzerzhinsky, uygulamalarının denetlenmesini küçümsemiş ve kanıtlardan ziyade bir suçun baskı ve zorla itiraf ettirilmesi prensibini benimsemiştir. Bu bağlamda F.Dzerzhinsky'nin etrafında topladığı ve çalıştığı insanların çarlık hapishanelerinde tanıştığı ağır suçlular olması şaşırtıcı olmamıştır.³⁷⁴ Devrim sonrası iç savaş ve ÇEKA'nın faaliyetleriyle halk düşmanı listesindeki kabarıklığı ve hapsedilenlerin sayısındaki müthiş artışı kontrol edebilmek için, Avrupa tarihinde ilk defa toplama kamplarının prototipi sayılabilecek kamplar meydana getirilmiştir.³⁷⁵ Tüm bu uygulamalar, infazlar, açlık ve hapislerde ölenlerle

³⁷¹ J. Michael Waller, *a.g.m.*, s.335; Merle Fainsod, *How Russia is Ruled*, Harvard University Press, Cambridge, 1967, 663n.

³⁷² J.Michael Waller, *a.g.m.*, s.335.

³⁷³ George Popoff, *a.g.e.* , s.233.

³⁷⁴ J.Michael Waller, *a.g.m.*, s.335; John J. Dziak, *Chekisty: A History of the KGB*, Lexington Books, Lexington, 1988, s.13.

³⁷⁵ Nikolai Tolstoy, *Stalin's Secret War*, Jonathan Cape Ltd., 1981, s.10.

birlikte Lenin Dönemi'nin de binlerce insanın öldüğü ve öldürüldüğü bir dönem olmasıyla Stalin döneminden arda kalır yanı olmadığı görülmektedir.³⁷⁶

ÇEKA lideri F. Dzerzhinsky'nin yöntemleri Hitler'in döneminde incelenmiş ve Nazi idaresine uygun hale getirilerek uygulanmıştır. Bu konuda İngilizli yazar Edward Crankshaw Nazi SS Şefi Himmler'in uygulamalarını ÇEKA metotları ile karşılaştıran bir çalışma yapmıştır.³⁷⁷ Ancak buradan anlaşılacaktır ki Nazi SS'leri bile ÇEKA adı ile anılmaktan rahatsızlık duymaktadır. Prusya Nazi Lideri Hermann Goering, yerel bir siyasi polis örgütü kurmuş, *Geheime Polizei Amt* (GPA), ancak ÇEKA'nın adının GPU olarak değiştirmesinin ardından benzerlikten rahatsız olan Goering, bu örgütü revizyona sokarak adını *Geheime Staats Polizei* (GSP) olarak değiştirmiştir.³⁷⁸

İç Savaşın bitmesi ve 'Savaş Komünizmi' döneminin sona ermesinden sonra Lenin, yeni politikalarını uygulamaya koymaya başlayacaktır. Bu bağlamda ekonomik olarak uygulanacak olan NEP politikası, Lenin tarafından ÇEKA'nın da revizyona girmesi gerektiği fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu revizyon kapsamında Lenin, 1922 başlarında ÇEKA'yı kaldırdı ve görevlerini Devlet Siyasi

³⁷⁶ Devrim sonrası ÇEKA'nın infazlarının sayısı hakkında farklı veriler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu sayıyı 50-100.000 arasına koyarken, bazıları ise bu sayıyı 250-300.000 arasında göstermektedir. Ancak bu sayıları değerlendirirken, bu kapsamda bir devrimin kansız olamayacağını göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Burada sayılardan çok üzerinde durulması gereken ve bizim de ifade etmeye çalıştığımız konu ÇEKA'nın katliamlara dönülen infaz metodu ve soruşturma yöntemleridir. Sovyet Gizli Polisinin bilançosu için bkz: Stephen G. Wheatcroft, "Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reliability of the Archival Data- Not the Last Word", *Europe-Asia Studies*, Vol:51, No:2, 1999, s.315-345. (Çevrimiçi) <file:///C:/Users/TE%C4%9E%C4%B0N/Downloads/262713154-Victims-of-Stalinism-and-the-Soviet-Secret-Police-STEPHEN-G-WHEATCROFT-pdf.pdf> (Erişim Tarihi:27.04.2017)

³⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz: Edward Crankshaw, *Gestapo: Instrument of Tyranny*, Viking Pub., New York, 1956.

³⁷⁸ J.Michael Waller, *a.g.m.*, s.336-337; Edward Crankshaw, *a.g.e.*, s.7.

Direktörlüğü³⁷⁹'ne devretti.³⁸⁰ Aynı yılın Aralık ayında ise SSCB'nin ilanı ile birlikte Birleştirilmiş Devlet Siyasi Direktörlüğü olarak belirlenen federal düzeye yükseltildi ve Halk Komiserliği'ne bağlandı.³⁸¹ Kağıt üzerinde bu durum gizli polisin gücünü ve yetkisini kısıtlanır bi hale getirildiği düşünülse de, değişen tek şey polisin bütçesinin kısıtlanması idi. Bunun dışında infazların azalması iç savaşın bitmesi ve NEP ile geldiğini söyleyebileceğimiz uzlaş ortamına bağlanabilir. Bununla birlikte başlangıçta OGPU'nun ÇEKA'ya nazaran daha fazla denetlendiğini ve uygulayacağı metotları ÇEKA döneminde olduğu gibi hesapsız yapmadığı da göze çarpmaktadır. Ancak 1920'lerin sonlarına doğru gidildiğinde OGPU'nun üzerindeki zincirlerin teker teker kaldırıldığı ve anayasal kısıtlamaların ortadan kalkmasıyla otoritesini de arttırdığı görülecektir.³⁸²

Lenin'in ölümünden sonra Stalin OGPU üzerindeki otoritesini arttırmış ve OGPU'yu kendisine muhalif olan kişilerle giriştiği mücadeleye dahil etmiştir. Bununla birlikte 1929 sonrası Stalin ekonomi politikalarını hayata geçirirken kolhozların kurulması ve kolektifleştirme işlemlerinde gizli polisi kullanmıştır. OGPU'yu Gulagları yok etmek üzere görevlendiren Stalin, yaklaşık beş milyon insanın ölümü, sürgünü, zorunlu göçü ile sonuçlanacak olayların fitilini ateşleyecektir.³⁸³ Doğal olarak organizasyonun bu işleri yapabilmesi için zamanla yetkileri artırılmış, denetlenebilirliği ise azaltılmıştır.

³⁷⁹ Rusçası 'Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie' GPU adı buradan gelmektedir.

³⁸⁰ Amy W. Knight, "Internal Security", **Soviet Union: A Country Study**, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C., 1991, s.758.

³⁸¹ Rusça 'Ob'edinennoe Gosudarstvennoe Politicheskoe Upravlenie' OGPU adı da buradan gelmektedir. Amy W. Knight, **a.g.m.**, s.758.

³⁸² **a.g.m.**, s.758.

³⁸³ Lynne Viola, "The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930", **The Carl Beck Papers in Russian&East European Studies**, No:1406, University of Pittsburgh, 2000, s.1-52.

1934 yılı başından itibaren OGPU, Devlet Güvenlik Genel Müdürlüğü³⁸⁴'ne dönüştürülerek, tümüyle İç İşleri Halk Komiserliği³⁸⁵'ne entegre edilerek baş harfleri olan NKVD şeklini almıştır. Bu düzenleme ile birlikte polis ve milisleri denetleyen güvenlik polisi ve güvenlik güçleri bir araya getirilmiş oluyordu.³⁸⁶ Güvenlik polisi ve normal polis teşkilâtının bu şekilde birleştirilmesi NKVD'yi seleflerine göre çok daha güçlü bir konuma getirmektedir. Buna ilave olarak NKVD sınır ve içişleri ile ilgili sorumlulukları da üstlenmekle beraber, 1934'tan 1940'a kadar Gulagların ve zorunlu çalışma kamplarından sorumlu olmakla tüm ceza sisteminin içerisine dahil edilmiştir.³⁸⁷ NKVD'nin Özel Yönetim Kurulu ise Stalin ile yakın bağları olan ve yıllar geçtikçe çalışma kamplarına bağlı madenler gibi ekonomik ayağı olan merkezî, çok güçlü ve devasa bir organizasyona dönüşmüştür.³⁸⁸

Sovyet Rusya'nın gizli polis teşkilâtlanmasını, geçmişini, kurum olarak tecrübe ettiği ve ettirdiği olayları, yetki ve sınırlarıyla metotlarının etüt edilmesi bizlere Repressiya politikası ile ilgili asıl ipucunu vermektedir. Lenin'in de dediği gibi Gizli Polisin (ÇEKA,GPU,NKVD) ruhu aslında Bolşevik iktidarının da ruhunu yansıtmaktaydı. Bu bağlamda gizli polis yapılanmasının en mükemmelleştirilmiş hali, yetkileri muazzam geliştirilmiş son hali NKVD, Stalin'in Repressiya Politikası'nın 1 numaralı aracı ve muhattabı olacaktır.

Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal ettikten ve Bolşevik iktidarı burada tesis edildikten hemen sonra ÇEKA'nın etkin olarak faaliyetlerine başladığı gözlenmektedir. 1920'ye kadar geçen sürede ÇEKA nasıl tüm Rusya genelinde

³⁸⁴ Rusça: *Glavnoe Upravlenie Gosudarstvennoi Bezopasnosti-GUGB*.

³⁸⁵ Rusça: *Narodnyi Komissariat Vnutrennykh DelNKVD*.

³⁸⁶ Amy W. Knight, *a.g.m.*, s.759.

³⁸⁷ *a.g.m.*, s.759.

³⁸⁸ Anna Applebaum, *a.g.e.* , s.91.

devrimin sağlamlaştırılması ve muhaliflerin ortadan kaldırılması görevi görmüşse, Azerbaycan'da da sovyetleştirmenin gerçekleştirilebilmesi, devrimin oturtulması için çalışmalar yürütmüştür. ÇEKA her kabuk değiştirişinde, önce OGPU sonra NKVD, Azerbaycan'da da yetkilerini ve faaliyet alanını genişletmiştir.

Sovyet gizli polisinin faaliyetlerini Azerbaycan özelinde üç dalga halinde gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. 1920-1924 sürecinde özellikle Müsavatçılar ve beraberindeki bağımsızlık yanlıları ve Bolşevik iktidarına karşı olanlara yönelik infazlar ve tasfiyeler, 1930-1932 yıllarında Stalin'in Kollektifleştirme döneminde köylerde gerçekleştirilen uygulamalar ve 1937-1938 yıllarındaki Kırgın Dönemidir.³⁸⁹ Azerbaycan ÇEKA'sı birinci ve ikinci dalga uygulamalarını gerçekleştirirken her ne kadar Rusya genelinde uygulanan prosedürleri uygulamış olsa da, Kırgın dönemi öncesi önemli bir hazırlık aşamasına girişmiştir.

SSCB'nin gizli polis faaliyetlerinden bahsetmişken, Az.K.P.'nin başına geçecek Çekist olan Mirza Cafer Bağirov'dan ve sonrasındaki gelişmelerden de söz etmek gerekmektedir. Aralık 1933 tarihinde Mir Cafer Bağirov Az.K.P.'sine I.Sekreter olarak atanmış ve Kırgın döneminde partinin liderliğini yürütmüştür.³⁹⁰ C. Bağirov göreve gelişinden bir ay sonra, 11-12 Ocak 1934'te Az.K.P.'sinin 12. Kongre'sinde önemli açıklamalarda bulunmuştur. Bağirov ekonomik, kültürel ve toplumsal ilerlemenin yanısıra Bolşevik önderliğinin bu ilerlemedeki mühim rolüne dikkat çekmiştir. Kültür başlığı altında Bağirov, yeni bir aydın eğitime ihtiyaç olduğunu ve eski aydınların da yeni politikalarla oluşan ortama ayak uydurması

³⁸⁹ Bu dönemlerde ÇEKA eli ile gerçekleştirilen ve Repressiya Politikası'nın öncülü olan uygulamalar bir sonraki bölümde detaylı olarak izah edilecektir. Bknz: **4.Bölüm:Azerbaycan'da Repressiya Politikasının Uygulamaya Konulması**

³⁹⁰ Eldar R. Ismailov, "Soviet State Terrorism in Azerbaijan", *The Caucasus&Globalization*, Vol:4, 2010, s.164.

gerektiğini dile getirmiş, Az.K.P.'sini değerlendirirken de parti içerisindeki Troçkist'lere rağmen birlik ve bütünlüğün bozulmayacağını belirtmiştir. Bağırov'un geçmişi göz önüne alınacak olursa bu söylemin alt metninde ayak uyduramayanların ya da ayak uydurmaya diretenlerin başına gelebileceklerle birlikte, parti içerisinde Troçkistler olduğunu da vurguladığı gözlenmektedir.³⁹¹ Ancak bu söylemlere rağmen Azerbaycan özelinde somut agresif bir uygulamaya rastlanmamışsa da, bu durum SSCB geneli için çabucak değişecektir.

Birçok tarihçinin Repressiya'nın mîlâdı olarak işaret ettiği Kirov Suikastı³⁹², somut adımların atılmadığı siyasi ortamı bir anda değiştirmiştir. Kirov suikastı sonrasında siyasî güvenilirliğinden şüphe edilen kişilere karşı tedbirler alınmaya başlamıştır. Bunların başında Komünist Parti içerisindeki muhalifler, farklı etnik kökenden gelenler ve toplumun farklı sınıflarından olanlar ÇEKA'ya verilen direktif doğrultusunda kayıt ve mercek altına alınmıştır. Bu insanlara yönelik ilk uygulamanın ise 25 Aralık 1934'te Politbüro kararıyla 87 Gulak ailesinin sürgüne gönderilerek, mallarına el konulması ile gerçekleştiğini görmekteyiz.³⁹³ Ancak bu durumun Azerbaycan ve Kafkasya'ya tesîr etmesi biraz daha zaman alacaktır.

21 Ağustos 1936 yılında L. Beriia'nın Transkafkasya'da yayınladığı makale büyük yankı uyandırmakla, Kafkasya'ya yaklaşan Kırğın'ın ayak seslerinin de habercisi olacaktır. Bu makalenin Azerbaycan'ı ilgilendiren kısımlarına bakılacak olursa özetle şöyledir:

³⁹¹ Eldar R. İsmailov, *a.g.m.*, s.164.

³⁹² Kirov suikastı ve Stalin-Kirov bağlantı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Robert Conquest, *Stalin and The Kirov Murder*, Oxford University Press, 1989.

³⁹³ Eldar R. İsmailov, *a.g.m.*, s.164.

*"... eski parti yöneticilerinin Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'da gizli ve iyi organize edilmiş yeraltı örgütlerinin içerisinde olduklarını vurguladı. Bu yapılanmaların ülkenin gücünü azaltmak, komünist partinin liderliğini ve güvenini sarsmak, ekonomik ve kültürel faaliyetlerin duralatılması konusunda yoğun çalışmalar içerisinde olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte bu örgütlerin hedefinin ise sosyalizme duydukları nefretle başta Stalin ve Bolşevik liderler olmakla tüm komünistlerin ortadan kaldırılması olduğunu belirtmiştir..... Bakü'de, içlerinde Bagdasarov, Kirilov, Kulçin, Konevski, Bayramov, Babaev ve diğerlerinin olduğu devrim karşıtı ve Troçkist terör örgütünün ortaya çıkarıldığını, bunların Bakü'de devrim karşıtı grupları kendi etraflarında birleştirerek hain planlar içerisinde olduğunu söylemektedir. Troçkistlerin Komünist Parti'ye döndükten sonra Stalin'in yarattığı düzene nefretle baktıklarını ve bu Devrim karşıtı, Troçkist, Menşevik, Taşnak ve Müsavatçı kimselerin Transkafkasya dışına atılan 'Beyazlar' ile gizli ittifaklar içerisinde olduğunu özellikle vurgulamaktadır."*³⁹⁴

Stalinist reformların bir bir uygulandığı ve iç-dış siyasetin böylesine gerildiği bir ortamda bu makaleyi okuyan aydınlar, ÇEKA'nın raporlarıyla desteklenecek³⁹⁵ ve reformun çok daha ötesine geçilen uygulamaların gerçekleştirileceğini tahmin etmişlerdir. Zira öyle de olacaktır. 1920'den bu yana bireylerin tasfiye ve infazlarına rastlanılan Azerbaycan SSC'inde, bu tarihten sonra büyük çaplı, kitlesel uygulamaların hayata geçirilmesi kaçınılmaz olacaktır.

³⁹⁴ Eldar R. Ismailov, **a.g.m.** , s.165.

³⁹⁵ Sovyet Gizli Polisi'nin hazırladığı raporlar o kadar fazlaydı ki, Dış İşleri Komiseri V.M. Molotov'un gününün yarısını istihbarat raporlarını okumakla geçirdiği belirtilmektedir. bkznz: Hiroaki Kuromiya, "Stalin's Great Terror and Espionaj", **The National Council for Eurasian and East European Research**, University of Washington, Title Program VIII, 1983.

III.BÖLÜM: AZERBAIJAN' DA REPRESSİYA POLİTİKASININ **YÜRÜRLÜĞE KONULMASI**

Azerbaycan'da repressiya politikasının başlangıç tarihini yukarıda da belirttiğimiz gibi daha Sovyet idaresinin kuruluşundan başlatmak mümkündür. Ancak 1930'lara kadar geçen sürede uygulamalar genelde küçük çaplı ve devrimin yerleştirilmesine yönelik olmuştur. Stalin'in iktidarı tek başına ele geçirmesi sonrasında ise SSCB'nin yeni bir yapıya kavuşması ve uluslararası ortamın Stalin'e verdiği kozlarla 'Büyük Kırın', 1934'te Bağirov'un Azerbaycan'da göreve gelmesinden 1939'a kadar geçen 5 yıllık süreçte kendisini gösterecektir. Hatta repressiya sırasında yalnızca Azerbaycan'ın milli duruş sergileyen aydın ve yöneticileri değil, Türk olmayan Sovyet yöneticileri de Sovyet karşıtı güçlerin imhasını engelledikleri gerekçesi ile cezalandırılacaktır.

Sovyet karşıtı, milliyetçi, pantürkist, panislamist ve milli eğilimli olduğu söylenen kişiler ve bu kişilerin bağlı olduğu kurumlar 1939 yılına dek repressiya politikası ile tasfiye edilmiştir. Musa Qasımlı'nın çoğunluğu gazetelerden ve arşivlerin incelenmesinden oluşan çalışmasında verdiği bilgilere bakacak olursak, 5 yıllık süreç boyunca çeşitli suçlarla cezalandırılanların sayısı 55.000'i bulmaktadır. Kurumsal açıdan bakılacak olursa da Sovyet karşıtı güçlerin imha edilmesi adı altında Azerbaycan SSC'nin neredeyse her kurumuna girilerek, cezalandırmalar yapılacaktır.³⁹⁶

3.1. Edebiyatta (Şair ve Yazarlara)Gerçekleştirilen Uygulamalar

Repressiya politikasını en yoğun şekilde hissedenler şair ve yazarlardan oluşan aydınlar grubudur. Komünizmin etrafında Bolşevik devrimi gerçekleşirken,

³⁹⁶ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.559.

yıkılan çarlık hinderlandında ise milli eğilimler ve milli akımlar ön plana çıkmaktadır. Bolşevikler iktidarlarının ilk yıllarında 'ulusların kendini yönetmesi ve ulusal çıkarların korunması' söylemi milli edebiyatların gelişimlerini tamamlamasının önünü açmıştır. Yerelleşme/Korenizatsiya politikaları sırasında da Bolşevikler'in bu tutumu devam etmiştir. Bu geçiş dönemi sayesinde Azerbaycan'da Türkçe'nin ve milli kimliğin oturmasıyla birlikte Azerbaycan milli edebiyatı büyük gelişmeler kaydetmiş, aşağıda da bahsedildiği üzere bugün bile güncelliğini koruyan edebî eserler ortaya koymuştur.³⁹⁷

Ancak 1925 yılı itibariyle Bolşevikler'in millî edebiyata verdiği destek değişim aşamasına girmiştir. Yerel Edebiyata verilen desteğin kesilmesi söylemi Stalin'in iktidara artmış, repressiyaya sürecinde ise söylem yerel edebiyatı yok etme çabasına dönüşmüştür. Proleter iktidarını kurmayı hedefleyen Bolşevikler, devrimin kurumsallığını yerleştirdikten sonra proleter kültürü, toplumun her kesiminde kabul görmesini sağlamak istemektedir. Bu amaçla Komünist Parti Proleter Yazarlar Birliği'ni 1921'de küçük bir grupla kurmuş, bu birlik 1928'de Proleter Panrus Yazarlar Birliği, 1932 Rus Proleter Yazarlar Birliği ve 1932'den sonra Proleter Yazarlar Birliği adını alarak proleter kültürün en önemli mekanizması halini almıştır.³⁹⁸ Aynı mekanizmalar Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin kuruluşu örneğinde olduğu gibi, diğer SSC'lerinde de yerleştirilmiştir. Bu mekanizmalar sosyalist toplumun ve aydın sınıfının oluşturulabilmesi, devrim karşıtı öğretilerin engellenebilmesi noktasında 'Sosyalist Realizmi'n edebiyat ve kültürde yerleştirilmesini amaçlamaktadır. Sosyalist realizm öğretisinde ortaya konan

³⁹⁷ Ali Erol, "Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi", *Turkish Studies*, Volume: 6/1, Kış 2011, s.1042-1057.

³⁹⁸ Erdoğan Uğur, Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1-2, 2005, s.25.

eserlerin realitesi, topluma faydası ve ideolojiden mahrum olmaması konuları büyük önem arz etmektedir.³⁹⁹

Sosyalist realizmin bakış açısı, repressiyaya politikalarına uğrayan Azerbaycan aydınlarının cezalandırılmaları hususunda önemli yer tutmaktadır. Milli eğilimler ile eserlerini kaleme alan Hüseyin Cavit, Mikail Müşfik ve Ahmet Cevad gibi isimler Sosyalist realizm çerçevesinde tutuklanmadan önce birçok kez eleştirilerin odağına oturmuş, eserlerinde ideolojik kırıntılar barındırmadığı ve modeniteden (bugünden) kopuk olmakla suçlanmıştır.

Azerbaycan edebiyatının sosyalist realizmle kopukluğunun yanısıra, Azerbaycan aydınlarına yöneltilen ilk suçlamalar basın yoluyla, onların milli burjuvaziye bağlı hareket ettikleri yönünde söylemlerle başlamıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan aydınlarının verdiği eserlerin Türkiye'de nasıl yankı bulduğu da takip edilmekteydi. Örneğin; Bağirov Az.K.P.'nin XII.Kurultayı'nda Türkiye'deki müsavatchıların Hüseyin Cavit'i Azerbaycan'ın milliyetçi yazarı olarak gördüğünü belirtiyordu.⁴⁰⁰ Bununla kalmayan Bağirov Haziran 1934 yılında düzenlenen Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin ilk kurultayında Mikail Müşfik ve M.Refilî üzerinden diğer yazarları ağır bir dille eleştirmiştir.⁴⁰¹

Sovyet yönetimi altında 'Yazarlar Birlikleri'nin oluşturulmasının bir başka fonksiyonu daha bulunmaktadır. Sovyet yönetimi yazarların sıkça birbirinin eserlerini okumaya teşvik edilmiştir. Bunun nedeni parti içinde görev alan aydınların, milli ve ulusal söylemlerde bulunan aydınları tespit etmesi ve cezalandırılmalarını

³⁹⁹ Erdoğan Uğur, *a.g.m.*, s.23-30.

⁴⁰⁰ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.575.

⁴⁰¹ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.576.

sağlamaktı. Bu sayede Azerbaycan şair ve yazarları meslektaşları tarafından eserleri bazında, NKVD tarafından ise özel hayatları noktasında yoğun bir baskı ve takip altında tutulabiliyordu.

Gerçekleştirilen yoğun takip ve denetim altında, 1934 sonrası SSCB'nin yeni bir döneme girmesine rağmen az sayıdaki Azerbaycan aydını direnerek eserlerini öz görüşleri ile kaleme almaya devam etmiştir. Bunun sonucunda ise 1937'de başlayan tutuklama dalgası sırasında Azerbaycan'ın yetiştirdiği birbirinden değerli şair ve yazarlar müsavatchı, devrim karşıtı, milli-ulusal eğilimler göstermek ve Sovyet yönetimini ortadan kaldırmak suçlarından tutuklanarak hapis edilmiştir. Tutuklulukları süresince her türlü işkenceye maruz kalan bu önemli şahsiyetlerin çok büyük bir kısmı 1938 yılında ya kurşuna dizilmiş ya da sürgün hayatları sırasında can vermiştir.⁴⁰²

Repressiya kurbanı olan Azerbaycan aydınlarının çoğu Azerbaycan milli mücadelesini görmüş, tecrübe etmiş ya da ailesinden dinleyerek büyümüştür. Özgürlüğün ve bağımsızlığın tadını alan, kalemlerinin gücü ile büyük kitleleri etkileyebilen Azerbaycan aydınları, elbette, Stalin'in kurmayı planladığı ülkenin bir parçası olamazdı. Bu yüzden ortadan kaldırılmaları konusunda bir an olsun tereddüt edilmemiş, ancak aydınlar öldürülse de fikirleri yaşamış, M.Emin Resulzade'nin de söylediği gibi bir kere yükselen bayrak bir daha inmemiştir.

3.2. Milli Eğitimde Gerçekleştirilen Uygulamalar

19. ve 20. yüzyıllarda geçirdiği sosyo-ekonomik değişim sonucunda Azerbaycan'da eğitim önemli bir yer tutmuştur. Petrol sanayisi ile ortaya çıkan milli

⁴⁰² Azerbaycan aydınlarının yaşamları, tutukluluk ve sorgu süreçleri **4.3. Repressiyaya Maruz Kalan Önemli Şahsiyetler** bölümünde detaylı olarak işlenmiştir.

burjuvazinin desteğiyle Azerbaycan'ın gençleri eğitim alabilmiş ve bu gençler arasından bağımsız Azerbaycan fikri ile dolan birçok aydın çıkmıştır. Her dönemde olduğu gibi Azerbaycan'da da eğitim ve eğitimciler Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden yolda önemli birer aktör olurken, yetiştirdikleri gençler bağımsızlığın koruyucuları olmuştur. Sovyet idaresinin Azerbaycan'a gelişi öncesi bağımsız eğitime ve milli değerlerin zirve yaptığı bir dönemden geçen Azerbaycan için, Sovyet döneminde bu kazanımları birden silmek mümkün olmamıştır. Bağımsızlık döneminin eğitimcileri ve aydınları Sovyet döneminde de milli duruşlarını sergilemeye devam etmiştir.

Yeni bir ideoloji ile devrim gerçekleştiren Bolşevikler de, ele geçirdikleri bölgelerde ideolojilerini yerleştirmek için eğitimin öneminden haberdardı. Bu maksatla Azerbaycan gençlerinin bağımsızlık dönemi fikirler ve söylemler ile yetiştirilmesine göz yumamazdı. Her ne kadar yerelleşme/korenizatsiya döneminde eğitimin kilit noktalarına yerel yöneticiler getirilmişse de, 1930 sonrası Stalinizm rüzgarı altında milli olan her kurum gibi Azerbaycan eğitim sistemi de kırılgan geçirmiştir.

1930'lu yılların başında çok sayıda öğretmen, Müsavatçı görüşlerde olduğu gerekçesiyle görevlerinden alınırken, 1932 yılında 15 öğretmen, bir kadın eğitimci 15 yıl, 25 kişi ise 5 yıl süre ile sürgün cezasına çarptırılarak görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Bununla birlikte 1935 yılında Azerbaycan öğrencileri arasında "Osmanlı Bayrağı" isimli bir örgütün üye kimliği ile dolaştıkları gerekçesiyle çok sayıda öğrenci ve öğretmen cezalandırılmıştır.⁴⁰³ Ancak bu dönemde emsal ve göz

⁴⁰³ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.574.

korkutmak amacıyla verilen cezalar yalnızca az sayıda insan üzerinde uygulanmaktadır.

Sıkı bir Stalinist olan M.S.Efendiyev'in belirttiğine göre Azerbaycan eğitim sisteminde çok sayıda Müsavatçı bulunmaktaydı ve bunlar sistem içerisinde milli eğilimli insanları kayırarak sistemin akmasına neden olmaktaydı. 1937 Aralık ayında Bağirov'da aynı konudan şikayet etmektedir. İlk ve ortaokul öğretmenleri sendikasında yaptığı konuşmada Bağirov, halk düşmanlarının çocukları Sovyet kültür ve genel Sovyet gelişim sürecinden koparma eğilimde olduklarından söz etmektedir.⁴⁰⁴

Bağirov'un da konuya dahil olması ile ilk ve orta öğretimde öğretmenler arasında bir soruşturma başlatıldı. Soruşturma kapsamında devrim karşıtı ve müsavatçı unsurların temizlenmesi hedeflenerek, farklı illerden 885 öğretmen bu kapsama alındı ve yalnızca 120'si öğretmenlik yapma hakkı kazanabildi.⁴⁰⁵ Bağirov'un bu faaliyetleri milli eğilimli ve müsavatçı eğitimcileri temizlemek makyajı ile yapılmış olsa da, ortada daha büyük bir plan mevcuttur. Stalin'in 'Tek Ülkede Devrim' stratejisinden yola çıkarak Sovyetlere bağlı bütün cumhuriyetlerde Kiril Alfabesi'ne geçiş ve tek tip eğitim, dil ve nesil hedeflenmektedir. Bu kapsamda 1939 yılında Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti'nin II.Toplantı'sında Kiril Alfabeli Azerbaycan yazısına geçilmesi konusu kararlaştırılmıştır. Bir sene sonra ise Kiril Alfabesi'ne geçiş yapılabilmiştir. Sovyet İdaresi her Türk Cumhuriyeti için ayrı ayrı

⁴⁰⁴ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.574.

⁴⁰⁵ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.574.

Kiril Alfabeleri hazırlamıştır, bunun amacı ise 1926 sonrası dil ve kültür olarak yaklaşan Türk Dünyası'nı birbirinden eğitim yolu ile ayırmak olmuştur.⁴⁰⁶

Sonuç olarak devrim karşıtı ve müsavatchı avı ile başlayan Repressiyanın eğitimdeki kolu, Azerbaycan gençlerinin yetiştirecek milli eğilimli öğretmenlerin temizlenmesi, Azerbaycan aydınları tarafından yaklaşık 50 yıldır çabalanan millileşme sürecinin kesilmesi ve Türk dünyasının dil ve edebiyattaki ortak birikiminin neredeyse yok olmasına sebep olmuştur.

3.3. Orduda Gerçekleştirilen Uygulamalar

Azerbaycan milli mücadelesini yürüten ve başından beri Sovyet karşıtı tutumda olan Azerbaycan Ordusu'nun repressiyadan nasibini almaması mümkün değildi. Ayrıca Kızıl Ordu mensuplarına dahi bu süreçte acımamış olan Stalin'in Azerbaycan Ordusu'nda görev yapan subayları, erleri ve komuta kademesini kırgına tutmaması beklenemezdi.

1930'larda değişen iklim ve Azerbaycan'da gizli polis teşkilatının etkinleştirilmesi ile Azerbaycan Ordusu içerisinde de istihbarat çalışmaları hız kazanmıştır. Sovyet Gizli Polisi'nin yaptığı çalışma sonucunda, Azerbaycan Ordusu içerisinde Milli Karargah üyelerinden oluşan "Tağ" adlı bir örgüt olduğunu tespit etmiştir.⁴⁰⁷ 1930'ların hemen başında gerçekleşen bu hadisede, örgütün üst kademesinde; Azerbaycan Alayı Komutanı Nahçinski, Yıldırım, Sultanov ve Vekilov olmakla beraber başlarında Yıldırım durmaktaydı ve amaçları arasında özel askerî

⁴⁰⁶ Ümit Özgür Demirci, " Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", **Türk Yurdu Dergisi**, Sayı:287, Cilt: 31, 2011, s.225-229.

⁴⁰⁷ Musa Qasımlı, **a.g.e.**, s.583.

birlikler oluşturarak, örgütün merkezini Nahçıvanski'nin askerî birliği ile birleştirmek olduğu tespit edilmiştir.⁴⁰⁸

Tağ örgütü hakkında pek fazla bilgi elimizde mevcut değil. Ancak yürütülen soruşturmanın zamanlamasına bakılacak olursa, Müsavatçılar üzerine en yoğun şekilde gidildiği dönemdir, asker arasında milliyetçi eğilimleri olanların öyle ya da böyle bir suçlama ile tasfiye edilmesi Sovyet idaresi açısından elzemdir. Bu sebeble Tağ örgütüne bağlı olduğu tespit edilen askerler, 1931 Mart ayı içerisinde gerçekleştirdikleri iç yazışmalar yüzünden ÇEKA tarafından tutuklanmıştır. Tutuklanan askerler şunlardır; sivil savunmada görev yapan eski albay Kambay Vekilov, Gence Özel Hava Kuvvetleri görevlisi Lütfelibey Sultanov, Azerbaycan Ordusu Tarım Müdürü İsmail Dagiroy, 4.Alay Rota Komutanı olan Musa Emiraslanov, 1.Topçu Alay Karargah Komutanı Tevfik Mirzayev, Topçu Alay Karargah Başkanı Necef Şahtahtanski, 1.Topçu Alay Alayı Birlik Komutanı Camal Alibeyov ve son olarak Ağarza Mustafayev'dir.⁴⁰⁹ Bununla birlikte tutuklananlar arasında askerlerin akrabaları ve örgütle bağı olduğu düşünülen diğer kişiler şunlardır; İran'a sığınmış olan katı Sovyet düşmanı Hüseyin Nahçıvanski'nin kardeşi Cemşit Nahçıvanski, Bakü eski askerî sorumlusu Lütfelibey Sultanov, Topçu Birliği Komutanı Mikail Adıgüzelov, 1.Topçu Harp Okulu Başkanı Kazım Dadaşov, Yardımcı Birlikler Komutanı Şirali Abdullayev, 2.Birlik Karargah Komutanı Yardımcısı Hüsref Efendiyev, Yedek Komutan İbrahim Vekilov, Saldırı Birlikleri

⁴⁰⁸ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.583.

⁴⁰⁹ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.583.

Komutanı Novruzov'dur.⁴¹⁰ Tutukluların çok azı serbest bırakılmışsa da, serbest kalanlar ÇEKA tarafından sürekli gözetim altında tutulmaktadır.

Tağ örgütünün temel amacı, silahlı isyan çıkarmak ve Sovyet yönetimini Azerbaycan'da sona erdirmek olarak tespit edilmiştir. Tutuklananlara ve görevlerine baktığımızda, aslında böyle bir örgüt var ise, isyan çıkarılabilecek imkanın olduğu gözlenebilir. Ancak bu hiçbir zaman gerçekleşmemiş ya da böyle bir isyana teşebbüs edilmemiştir. Ekim ayına kadar M.Qasimov'un verdiği bilgilere göre zararlı unsur olarak tespit edilen 756 kişi ordudan ihraç edilmiştir.

Repressiya sırasında Azerbaycan Ordusu'ndan ihraçların gerçekleşmesi yalnızca milli eğilimli ya da siyasi alanda müsavatchılarla bağlantısı olan subayların tasfiye edilmesi anlamına gelmemektedir. Üst komuta kademesinde gerçekleştirilen tasfiyeler, Azerbaycan Ordusu içerisinde emir-komuta zincirinin yeniden yapılandırılmasını, Sovyet idaresinin istediği doğrultuda, mümkün kılmıştır.

3.4. Sanat, Yayın ve Medyada Gerçekleştirilen Uygulamalar

Her toplumda olduğu gibi Azerbaycan'da da sanat, yayın ve medya günlük yaşantıda büyük yer tutmuştur. Özellikle başta gazete olmak üzere, radyo gibi kitle iletişim araçları ve görsel sanatlardan tiyatro, Azerbaycan'ın modernleşme ve aydınlanma döneminde toplumun bilinçlenmesinde mühim rol oynamıştır. Azerbaycan'ın ulusal kimliğini kazandığı süreçte Hasan Bey Zerdabi, Fethali başını çektiği Azerbaycan gazeteleri, toplumu bilinçlendirmesinin yanında aydınlar arasındaki tartışmaların geçtiği Azerbaycan'ı daha ileriye taşıyacak platformlar halini

⁴¹⁰ Musa Qasimli, *a.g.e.*, s.583.

almıştır.⁴¹¹ Yine A.D.C. döneminde kurulan resmî Telgraf Ajansı (AZERTA,AZERİNFÖRM), Sovyet işgaline kadar bağımsız olarak haber ajansı görevini üstlenerek toplumun gözü kulağı olmuştur.⁴¹² Bununla birlikte büyük kitleleri ulaşma konusunda büyük kolaylık sağlayan radyo faaliyetlerinin geçmişi Azerbaycan millî mücadelesinin kalesi olan Gence'de A.D.C. dönemine kadar gitmektedir.⁴¹³

Yayın ve basım alanında da Azerbaycan'da Sovyet dönemi öncesi büyük atılımlar gerçekleşmiş, milli burjuvazi ile desteklenen kurumlar Azerbaycan aydınlarının eserlerinin halka ulaşmasında kilit rol oynamıştır. Ancak Sovyet idaresi Azerbaycan'da tesîs edilmesinden sonra bu gelişmeler, hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilenmiştir. Radyo ve sinemaya (O dönemde Azerbaycan'da yaygın olmamasına rağmen) Sovyet idaresi tarafından el konularak propaganda aracı haline gelecek, gazeteler ve yayınevleri üzerinde yoğun baskı ve denetim kurulmuştur.⁴¹⁴ Olumlu yönde ise görsel sanatların yaygınlaşması ve akademik anlamda Azerbaycan gençleri arasından sanatçıların yetiştirilmesi sağlanabilmiştir.

Repressiya sürecine gelindiğinde ise aydınlar tutuklanıp kurşuna dizilirken, onların eserlerinin yayımlandığı kurumların ya da oyunların oynandığı sahne ve oyuncuların cezalandırılmaması düşünülemezdi. Denetim altında tutulan Azerbaycan Devlet Yayınları ve Azərneşr hakkında istihbarat raporları daha 1932 yılında hazırlanmıştır. Bu raporlarda neşriyatın Sovyet karşıtı unsurların barınağı haline

⁴¹¹ Hüseyin Kazan, *a.g.m.*, s.31.

⁴¹² Vefalı Enserov, "Sovyetler Birliği Dönemi ve Sonrasında Azerbaycan'da Haber Ajansı", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 6, 2, 2010, s.270.

⁴¹³ Vefalı Enserov, "Sovyetler Birliği Döneminde Azerbaycan'da Görsel-İşitsel Yayıncılık ve Habercilik Anlayışı", *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı:1, Ocak 2011, s.132.

⁴¹⁴ Vefalı Ensarov, *a.g.m.*, s.133.

geldiği ve başta Mikail Müşfik gibi millî eğilimli şairlerin şiirlerinin basıldığı belirtilmiştir.⁴¹⁵

1934 sonrasında Bağirov'un açıklamaları sonrasında denetim ve basılan kitapların teftişi konusuna ağırlık verilmiştir. Teftişlerde baz alınan hususlar genellikle milliyetçi söylemler, düşman psikolojiye sahip tavırlar ve ahlak dışı (Sovyet moral algısı dışı) işlerdir.⁴¹⁶ Ancak bu dönemde teftiş ve tespitler dışında, aydınların tutuklanmasına kadar geçen sürede işleyişe müdahale edilmediği görülmektedir.

17 Aralık 1937 tarihli Komünist Parti büro oturumunda, Edebiyatta Devlet Sırlarını Muhafaza Kurumu (Glavlit) tarafından zararlı yayınların yasaklanması hususunda karar kabul edilmesi sonrasında yüzlerce kitap sansürlenmiş, zararlı olduğu tespit edilen kitaplar ve tutuklanıp kurşuna dizilen aydınların eserleri toplatılarak yakılmış, basın-yayın alanında çalışan yüzlerce kişi tutuklanarak cezalandırılmıştır.⁴¹⁷

Aşağıda detaylı şekilde işlediğimiz isimlerden Azerbaycan Güzel Sanatlar Kurulu başkanı olan Ruhulla Ahundov'un 17 Aralık 1937 tarihinde tutuklanması akabinde Davut Resulzade, Opera ve Dram Tiyatrosu'ndan Müseyip Şahbazov, Ulvi Recep, Abbas Mirza Şerifzade, Kazım Ziya Kazımlı ve toplamda 10 eğitimci, 79 akademisyen, 18 yayıncı ve gazeteci, 12 şair-yazar ve 15 güzel sanatlar uzmanı devrim karşıtı, milliyetçi oldukları gerekçesiyle tutuklanarak kurşuna dizilmiştir.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.577.

⁴¹⁶ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.577.

⁴¹⁷ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.577.

⁴¹⁸ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.577.

1938 yılı sonunda gerçekleştirilen repressiya uygulamaları ile 1918'den beri zirve yapan sanat, basın ve yayın faaliyetleri içerisinde yetişen kadrolar ortadan kaldırılmış, zaten denetim altında olan kurumlar tamamıyla Sovyet idaresinin emri altına girmiştir. Bununla birlikte hangi dönem ve coğrafya da gerçekleşirse gerçekleşsin, kitap yakmak gibi vahşice bir uygulamaya imza atan Azerbaycan Sovyet Yönetimi, Azerbaycan gençlerinin geçmiş bilgiye erişimini engellemiştir.

3.5. Sınır Köylerinde Gerçekleştirilen Uygulamalar

Kafkas coğrafyası, İran ve Anadolu coğrafyası ile tarihsel, kültürel ve doğal bağı nedeniyle özellikle sınırlar açısından geçişken bir yapı göstermektedir. Sovyet idaresi Kafkasya'da tesis edilirken çizilen sınırlar, bu geçişkenliği göz ardı edilerek çizilmiş ve akraba toplulukların arasına sınırlar girmiştir. Ancak çizilen sınırlar, dönemin teknoloji de düşünülürse ihlalleri engelleyebilecek durumda değildir. Sovyet idaresinin 'tehlikeli unsur' olarak gördüğü birçok kişi de bu durumu kullanarak yurtdışına kaçış ya da sığınma amaçlı kullanmıştır. Bununla birlikte dönemin en önemli ulaşım aracı olan tren yolu hatları üzerinde bulunan sınır köylerinin üzerinde denetim sağlanamaması, Sovyetlerin güvenliği konusunda zafiyet yaratmaktadır. Bu bakımdan düşünüldüğünde, Avrupa'da sınır güvenliklerinin öneminin artmasıyla birlikte Kafkasya'nın sınır güvenliğinin sağlanması Stalin açısından acilen uygulanmalıydı. II.Dünya Savaşı'nda Kafkas petrollerinin ne kadar belirleyici olacağı düşünüldüğünde sınırların güvende tutulmasının ne kadar isabetli bir karar olacağı anlaşılabacaktır.⁴¹⁹

⁴¹⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, *a.g.m.*, s.107.

Sovyet idaresi taşrada müsavatçıları ve halk önünde itibarlı din adamlarını ortadan kaldırırken, hakim olamadıkları sınır köylerinde boşaltma uygulamasını daha 1932'de uygulamaya başlamış, bu uygulamayla demiryolu hatlarının çevresinde bulunan köyler, bu bölgelerin en az 12 km uzağına taşınmış, İran sınırı ise neredeyse tamamen boşaltılmıştır.⁴²⁰ Bununla birlikte taşınan köylerin demiryolu ile arasında kalan yerlere kolhozların (kollektifleştirme) kurulmasının hakkında karar alınarak, Sovyet idaresi kendi adına bir fayda daha çıkarmıştır.⁴²¹

SSCB'nin 15 Şubat 1936 yılında aldığı karar doğrultusunda 1937 Ekim'inde, Vergedüz-Astara arasındaki 250 çiftlik boşaltılmış; Bağirov'un Stalin'e gönderdiği mektupta belirttiği üzere 752 kişinin içinde olduğu 78 devrim karşıtı grup çökertilmiş, İran sınırındaki 700 ailenin SSCB içerisinde farklı bölgelere, 300 ailenin ise Azerbaycan'ın içerisine göç ettirilmiştir.⁴²² Elbette ki bu aileler sınır güvenliği adı altında değil, devrim karşıtı, milliyetçi ve dindar ithamlarında bulunularak cezalandırılmıştır.

1930'ların ilk yarısında gerçekleştirilen yerleşim boşaltma işlemleri yetersiz görülmüş olacak ki, 1937 yılına gelindiğinde Repsressiya politikaları içerisinde de yerleşim yerleri üzerinde yeni uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Haziran ayında Bağirov'un Sovyet karşıtı unsurların yuvası olarak Vergedüzü'yü göstermesinin ardından Ağustos ayında demiryolları çevresiyle sınırlı kalan köy boşaltma kararı, sınıra 500 metre içinde yer alak bütün yerleşimlerini kapsayacak şekilde

⁴²⁰ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.564.

⁴²¹ *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: VI, s.235-238.

⁴²² Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.565.

değiştirilmiştir. Bu karara dayanarak Devlet Güvenlik Kurulu, 12 köy ve bu köylere bağlı çiftliklerin boşaltılmasını sağlamıştır.⁴²³

Köyler boşaltıldıktan sonra 19 Ağustos 1937'de alınan kararla; güçlü bir sınır gözetiminin oluşturulması, Azerbaycan'ın SSCB sınır alanına sokulması hususunda 9 maddelik bir protokol hazırlanmıştır. Karar uyarınca sınır hatta boyunca 500 metrelik alan içerisinde bulunmak ve hayvan otlatmak kesinlikle yasaklanmıştır. Bu kararı destekler nitelikte sınır güvenliği açısından Sumbatov önderliğinde bölge halkının tamamına pasaport çıkartılması sağlanmıştır.⁴²⁴

1938 yılında da köylerin boşaltılması işlemi devam ettirilmiştir. Ancak ekonomik nedenlerden dolayı gerçekleştirilecek 400 köy boşaltma işleminin sağlıklı gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.⁴²⁵ Her ne kadar uygulamada ülke güvenliği söz konusu olduğunda SSCB'nin bu uygulaması makul karşılanabilir, ancak köyler boşaltılırken ailelerin mal kayıplarının tam olarak karşılanıp karşılanmadığı konusunda elimizde pek bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte ailelerin göç ettirildikleri yerler Sovyet idaresi tarafından belirlenmiştir. Bu durum da göç ettirilen ailelerin bilmedikleri bir yerde hayatlarını yeniden kurma güçlüğüyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur.

3.6.Vatandaşlıktan Çıkmalar ve Yurtdışına Kaçışlar

Kızıl Ordu Azerbaycan'a girdiğinde 1920 tarihinde birçok Azerbaycan Türk'ü kaçarak İran ve Türkiye'ye kaçmıştır. Katledilmekten ve Ermeni'lerin intikam alacağından korkan insanların bu tavrı, 1930'lara gelindiğinde Sovyet yöneticilerinin

⁴²³ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.565.

⁴²⁴ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.566.

⁴²⁵ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.566.

açıklamalarının yarattığı panik havası ile tekrar yaşanmış, Azerbaycan'dan onlarca insan camilerin kapatılacağı ve dindarların öldürüleceği korkusuyla dağlara, Güney Azerbaycan'a ve Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgelerine kaçmıştır. Bu plansız toplu hareketler ve sınır geçişleri büyük sorunlara yol açmıştır. Örneğin; Aras Nehri'ni geçmeye çalışan 300-400 köylü Sovyet sınır birlikleri tarafından açılan ateş sonucunda öldürülmüştür.⁴²⁶

Tıpkı 1920'lerde olduğu gibi 1930'larda gerçekleşen göçler sonrasında da birçok aile geri dönmek istemiş, ancak özellikle İran tarafından Azerbaycan sınırını geçmeye çalışanlar burada tutuklanmıştır. Türkiye tarafına göç edenler ise Türkiye Cumhuriyeti tarafından iyi karşılanmış, çoğuna Türkiye vatandaşlığı verilmiştir. 1937-1938 yıllarında vatandaşlık verilenler arasında Hamit Balabeyoğlu Safyurtlu ve Gence kökenli uçak mühendisi Cihangir Balaoğlu gibi değerli isimler de bulunmaktadır.⁴²⁷

Repressiya süresince gerçekleştirilen büyük baskı sonucunda 1938 sonlarında Sovyet vatandaşlığından çıkmak üzere gönüllü başvurularda patlama yaşanmıştır. Azerbaycan İçişleri Komiserliği Nüfus Kayıtları Müdürlüğü Başkanı Kosov'un belirlemelerine göre Bakü başta olmak üzere Masallı, Segeçal, Ağdam, Astarhan Pazar, Haçmaz, Terter, Nahçıvan, Gence, Ağdaş, Zengilan, Karadonlu, Göyçay, Deveci, Yevlah, Astara, Lenkeran, Şamhor...vb. şehirlerden, neredeyse her yerleşimden, 404 kişi vatandaşlıktan çıkma dilekçesi sunmuştur.⁴²⁸

⁴²⁶ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.587.

⁴²⁷ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.588.

⁴²⁸ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.590.

Yurtdışına çıkmak isteyenlerin talepleri ve vatandaşlıktan çıkma girişiminde bulunanların çoğu istediklerine ulaşamadıkları gibi, uzun bir sorgu sürecinden geçiriliyordu. Bununla birlikte sınırları bir şekilde geçen Azerbaycanlı ailelerin geri dönüş talepleri de kabul edilmemektedir. Halbuki 1930'larda Türkiye'de yaşayan Ermeniler arasından Azerbaycan'a dönmek isteyen aileler Sovyet yönetimi tarafından kabul edilmiş ve belirli bölgelere iskan edilmiştir.⁴²⁹ Bu çifte standartın nedeni aslında gayet açıktır. Repressiya sürecinde Türkiye'ye milli muhabbet besleyenlerin maruz kaldığı cezalandırılmalar göz önünde tutulursa, Sovyet yönetimine karşı Türkiye'ye sığınan insanların tekrar Sovyet idaresi altına alınması pek olası olmamıştır.

3.7.Dindarlara/İnançlara Yönelik Gerçekleştirilen Uygulamalar

Bolşevik Devrimi Rusya'da gerçekleştiği günden itibaren dinî inançlara karşı mesafeli durmuştur. Devrimin karakteri dolayısıyla Ortodoks otokrasiye karşı verilen mücadele sonrası gerçekleşen devrimin bu şekilde tavır alması normal karşılanabilir, ancak iç savaş sonrasına bakıldığında seküler yapıya kavuşma yolunda kiliselerin, camilerin yıkılması, din adamlarının tutuklanması veya gözetim altında tutulması çar dönemi otokrasiyi aratmamaktadır.⁴³⁰

Bolşevik devriminin karakteri dışında, dine karşı mesafeli olmak, zaten komünist ideolojinin özünde bulunmaktadır. Marx 'Din kitlelerin Afyonudur' ve 'Komünizm, ateizmin başladığı yerde başlar'⁴³¹ demektedir, Lenin ise 2 Ekim 1920'de

⁴²⁹ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.590.

⁴³⁰ Paul Froese, "Forced Sekularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed", *Journal For The Scientific Study of Religion*, 43:1, 2004, s.35.

⁴³¹ Bu söylemin kökeni aslında Bruno Bauer tarafından ifade edilmiştir. Bauer 1841 yılında dinin afyonla kıyaslanabilir etkisi sayesinde toplumu direnişsizliğe götürdüğünü belirtmesinden 3 sene sonra Marx şunları söylüyordu: "....dinsel sefalet hem gerçek sefalettir hem de gerçek sefaletle karşı

yaptığı meşhur konuşmasında şunları söylemektedir: *"Biz-Bolşevikler- tanrıya inanmayız."*, devam eden Lenin, her türlü ilahi tapınmayı nekrofil ile denk tutuyordu. Daha öncesinde de 1913 tarihli mektubunda Lenin: *"Herhangi bir dinî görüş, tanrısal idea, tanrıya en ufak yakınlık hissi en açıklanamaz kokuşmuşluk, en tehlikeli iğrençlik ve en utanç verici enfeksiyondur."*⁴³² Ancak bu bakış açısı Stalin döneminde değişmiş, II.Dünya Savaşı sırasında ise neredeyse tamamen terk edilmiştir.

Bolşevikler'in Türk coğrafyasında dinî inançlara ve din adamlarına olan bakış açısı ise değişik dönemlerde farklılık göstermektedir. Örneğin; Azerbaycan özelinde bakıldığında Sovyet Rejimi yerleştirilmeye çalışılırken din adamları yoğun takip altında tutulmuş, özellikle de taşrada din adamlarının halk arasındaki hükmü kırılmaya çalışılmıştır. Ancak bu süreçten sonrasına baktığımızda Sovyet idaresinin yayılmacı politikaları çerçevesinde özellikle şîî din adamları Güney Azerbaycan üzerine etki yaratmak için kullanılmaya çalışılmıştır. Repressiya döneminde ise Stalin, din adamlarına ve dine karşı tutumu Sovyet karşıtı olabilecek bütün güçleri imha kapsamında değerlendirilmiştir.

Din adamlarının Azerbaycan taşrasındaki etkisi üzerine Devlet Güvenlik Komitesi henüz 1932 yılında bilgiler toplamaya çalışmıştır. Bu bilgiler ışığında Lankaran'da 374 Kolçomak⁴³³, 233 din adamı yaşadığı, il genelinde Sovyet karşıtı propaganda çok etkili olduğu ve Azerbaycan topraklarından Rusların kovulacağı

çıkışın bir ifadesidir. Din bunalmış mahlukun iç çekişi, merhametsiz bir dünyanın ruhu ve aynı zamanda akılsız bir çağın aklıdır. Din halkın afyonudur". bkz: Karl Marx, ***Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'***, Ed by: Joseph O'Malley, Cambridge University Press, New York, 1970.

⁴³²James A. Thrower, ***Marxism-Leninism As The Civil Religion of Soviet Society: God's Commissar (Studies in Religion and Society)***, Edwin Mellen Press, New York, 1992, s.39.

⁴³³ Toprak Ağası.

söylentileri olduğu tespit edilmiştir.⁴³⁴ Yine Nisan 1934 yılı tarihli 29120 nolu çok gizli şifreli raporunda Hızı, Bülbüle, Zire, Zabrat, Keşle gibi bölgelerde Muharrem ayı ibadetlerine halkın yoğun ilgi gösterdiği belirtilmektedir.⁴³⁵ Bu nedenle ayinlerin düzenlendiği bu bölgelerde camiler kapatılmaya başlandı. Görüldüğü üzere burada Sovyet idaresinin camileri kapatma nedeni ateist uygulamalar ya da sekülerliği zorlama amaçlı değildir. Sovyet yönetimi kendi denetimi olmadan büyük kalabalıkların kontrolsüzce toplanmasını, görüşmesini ve din adamlarının bu kitleler üzerinde etkili olmasına izin veremezdi. Basında ve yayında sıkça mollaların Müsavatçılarla sıkı bağlantısına vurgu yapılmaya başlandı ve bu doğrultuda 1937'ye kadar Azerbaycan'ın çeşitli merkez ve taşralarında onlarca cami imza toplanarak kapatılmıştır.

Camilerin kapatılması ve birçoğunun kültürel faaliyetlerde kullanılması amacıyla şehir Sovyetlerinin denetimine verilmesi uygulamaları, 1937 yılında din adamlarının takipten tutuklanma ve cezalandırılmaya geçilmesine evrilmiştir. 3-9 Haziran 1937 yılları arasında yapılan Az.K.P. XIII. Kurultayı'nın sonuç bildirgesinde din karşıtı propagandaların güçlendirilmesi çağrısı yapılmıştır. Bu çağrı üzerine baskılar artmış, yalnızca 1937'de 372 din adamı tutuklanmış, 201'i kurşuna dizilmiş, 161'i ise farklı cezalara çarptırılmıştır.⁴³⁶ Din adamlarının cezalandırılmasının arkaplanında yine yurtdışı destekli oldukları, farklı bir deyişle casusluk faaliyetlerinde bulundukları ima edilmektedir.

Din adamları arasında toplumu Sovyet idaresine karşı sert söylemlerde bulunan kişiler bulunmaktadır. Yurtdışında yüksek dinî eğitim alan, Arapça, Farsça

⁴³⁴ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.585.

⁴³⁵ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.585.

⁴³⁶ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.586.

ve Türkçe'yi iyi bilen Hamarkent köyünde önemli bir şahsiyet olarak görülen 1859 doğumlu Latif Qasım oğlu Qasimov bu duruma en iyi örneklerden birisidir. L.Qasimov özellikle Kolhozlar üzerinden Sovyet rejimine yüklenmekte, kolektif çiftliklerin toplumu açlığa sürüklediğini, bu rejimin kısa sürede ortadan kalkacağını toplumda yaymıştır. Bu nedenle 19 Ekim 1937' de suçlu bulunarak 8 yıl hapis cezasına çarptırılmış ve ceza kampına gönderilmiştir.⁴³⁷

Dinî takip repressiya boyunca 1939'a kadar sürekli devam etmiştir. Yalnızca camiler değil, toplum tarafından yoğun alaka gösterilen tekke ve türbe gibi mekanlar da kapatılmıştır. Sabirat ili Yenikent köyünden Molla Necef Ganiyev, Molla Yahya Ekberov, Ağacan Rızayev, Molla Mikail Abdullayev, Lerik'de Molla Beşir, Molla Sadıyev, Molla Şerif Molla Mehdiyev, Ucar'ın Karadağ köyünden Molla Abdullahat Musayev, Kutkayev'in Kohra köyünden Molla İsmail Molla Ahmetov, Yardımlı'nın Ostayir köyünden Molla Bilal Cebiyev Sovyet karşıtı eylemlerde bulundukları için tutuklanan din adamlarından yalnızca birkaçıdır.⁴³⁸ Repressiya sürecinde din adamlarının gördüğü bu muamele, Stalinist yönetimin Sovyet idaresi dışında en ufak bir otoriteye tahammülü olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte L.Qasimov örneğinde olduğu gibi özellikle taşrada kolektif üretimin oturtulması karşısındaki en önemli engel din adamları ve onların toplumdaki etkisiydi. Bu yüzden ekonomik açıdan taşrada din adamlarının imhası SSCB ve Stalin için büyük önem taşımaktadır.

⁴³⁷ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.587.

⁴³⁸ Musa Qasımlı, *a.g.e.*, s.588.

IV:BÖLÜM: REPRESSİYA KURBANLARI ve ÖNEMLİ ŞAHSİYETLER

Repressiya politikaları esnasında Türk Dünyası büyük değerlerini ya kurşuna dizilirken ya da sürgün sırasında kaybetmiştir. Aydın, gazeteci, idareci ya da parti çalışanı farketmeksizin repressiyanın kurbanı olmuştur. Bu vahim ve acı tablo tabi ki, SSCB tarafından repressiya politikasının yasal (!) temellere oturtulması için gerçekleştirilmiştir. Toplumun her kademesinden, kişi gözetmeksizin yapılan tutuklamaların bir çatı altında toplanması ve örgütlü bir düşman olduğu izlenimi yaratmak hem iç hem de dış kamuoyu için mühim bir konudur. Bu bağlamda Azerbaycan'ın önemli ve sembol olmuş isimleri üzerinden soruşturmayı yürütüp, onlardan itiraf almak Sovyet makamlarınca önemli görülen bir husustur.

Repressiya sürecinde tutuklanan ve sorgulanan kişilerin neredeyse hepsi 'devrim karşıtı, troçkist, milliyetçi ya da milli eğilimli, müsavatçı' olmak, bu mevkilerde gizli örgüt üyeleri olmak ve terör faaliyetlerinde bulunmakla itham edilmiştir. Ancak ortada böyle bir örgütün olduğuna dair kesin deliller bulunmamakla beraber, cezalandırmalar karşılıklı ifadeler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Ancak bu ifadeler işkence altında verilmiş ve kurşuna dizilenlerin 1950'lerde suçsuz oldukları ispat edilmiştir.

Tutuklu Azerbaycan aydınlarının birçoğu mahkemeye karşı mukavemet göstermiş ve itirafda bulunmayı katî olarak red etmiştir. Ancak sorgu tutanaklarından anlaşılıyor ki Sovyet Mahkemesi, Talıblı, Hulufu ve Zeynallı ile birlikte Hasanbeyov'un itiraflarıyla ⁴³⁹ Azerbaycan'da başında Ruhulla Ahundov'un

⁴³⁹ Bu itiraflar sovyet sorgu makamının işkenceleri altında bu kişilerin içinde bulundukları durumdan kurtulmak üzere kurguladığı olaylar da olabilir, sovyet makamlarınca yazılmış ve bu kişilere yalnızca kendi ifadeleri gibi imzalatılmış da olabilir. Ancak hem repressiya dönemi mahkemelerince bu

bulunduğu gizli bir yapılanmanın olduğunu ve bu örgütün Azerbaycan, Gürcistan'ın bir kısmı, Güney Azerbaycan ve Dağıstan'ı içine alan müstakil bir yapı kurulmasını amaçlayan, terörist eylemlerle Sovyet idaresini ortadan kaldırmayı amaçladığını belirtilmektedir. Ancak belirtildiği üzere böyle bir örgütü tasdikleyecek delil bulunmamakla birlikte cezalandırmalar yalnızca ifadeler üzerinden gerçekleştirilecektir.

Repressiya döneminde kurşuna dizilenlerin isimlerine Azerbaycan SSC Devlet Güvenlik Teşkilatı'na çekilen kurşuna dizme listelerinden ulaşabilmekteyiz. Bu listelere bakıldığında 1931 yılında 149 kişi kurşuna dizilirken bunlardan en küçüğü 22, en büyüğü 95 yaşındadır. 1932 yılında en genci 20, en yaşlısı 60 yaşında 52 kişi, 1933'te en genci 21, en yaşlısı 60 yaşında 45 kişi, 1934 yılında en genci 20, en yaşlısı 48 yaşında 35 kişi, 1935-36 yıllarında en genci 19, en yaşlısı 70 yaşında 66 kişi, 1937'de en genci 19, en yaşlısı 92 yaşında 2775 kişi, kurşuna dizilerek öldürülme cezasının en çok uygulandığı yıl olan 1938'de ise 2858 kişi kurşuna dizilmiştir. 1940-1941 yıllarında ise 310 kişi hakkında kurşuna dizilme kararı vardır. Toplamda ise 1931 yılından 1941 yılına kadar geçen sürede 6290 kişi hakkında kurşuna dizilme cezasının verildiği ve bu kararın icra edildiğini görmekteyiz.⁴⁴⁰

1920-1940 yılları arasında Repressiyaya kurban giden isimler arasında Azerbaycan Türkleri'nden başka, Azerbaycan vatandaşları da paylarına düşeni almıştır. Kurşuna dizilen 6290 kişinin 114'ü Ermeni ve 529'u Rus, Yahudi, Alman ve

ifadeleri destekler kanıtlar bulunamamış, hem de yeniden yargılanma sürecinde bu kişilerin adil yargılanmadığı ve suçsuz oldukları kanıtlanmıştır.

⁴⁴⁰ Kurşuna dizilme emri verilenler Ek-2'de verilmiştir.

başka milletlerden insanlar da bulunmaktadır.⁴⁴¹ 1931-1932-1933-1934-1935-1936 yıllarında kurşuna dizilenlerin büyük çoğunluğu Azerbaycan Türkü olmakla birlikte diğer etnik kökenlerden Azerbaycan SSC vatandaşlarının kurşuna dizilmesi Repressiyanın yoğunlaştığı 1937-1938 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

4.1. Ahmed Cevad

Azerbaycan Milli İstiklal Marşı'nın şairi, Türk Dünyası'nın yetiştirdiği en önemli edebiyatçılardan olan Ahmet Cevad, Azerbaycan ve Türk edebiyatına mühim katkılar yapan önem bir tarihi şahsiyettir. Ahmet Cevad, ortaya koyduğu eserlerle Azerbaycan halkının millî ve manevî ruhuna dokunmayı başarmış, Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden yolda fikrî katkılarıyla Azerbaycan Türkçülüğü'ne ve siyasî hayatına mühim katkılarda bulunmuştur. Azerbaycan'da Sovyet iktidarı tesis edildikten sonra bile, milli duruşundan ödün vermeyen ve özellikle şiirlerini milli temalarla süsleyen Ahmed Cevad, bu yüzden olacaktır ki Stalin'in Repressiyası'na maruz kalmıştır.

Soruşturma dosyasına göre tam adı Ahmet Mamedelioğlu Ahundzade olan Ahmet Cevad 1892 yılında⁴⁴² Gence yakınlarındaki Şamhor'da veya Şamhor ilçesinin Seyfali Köyü'nde doğmuştur. Babasını henüz 6 yaşındayken kaybeden Ahmet Cevad, annesi tarafından yetiştirilmiştir. Eğitim hayatına Gence'de başlayan Ahmet Cevad, 1906-1912 yılları arasında Cemiyet-i Hayriyye Mektebi ve Gence

⁴⁴¹ Eynal Əliyev, *Azərbaycan SSR-də XX Əsrin Siyasi Repressiya Qurbanları*, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 2003, s.17.

⁴⁴² Rus kaynakları ve Büyük Sovyet Ansiklopedisi Ahmet Cevad'ın doğum ayı ve günü ile ilgili bilgi vermezken, birçok Azerbaycan kaynağında tam doğum tarihi 5 Mayıs 1892 olarak geçmektedir.

Ruhani Okulu'nda eğitim aldı.⁴⁴³ Küçük yaşta babasını kaybetmekle omuzlarına yüklenen sorumluluklar, Ahmet Cevad'ın karakterinin oluşumunda ve eğitim hayatındaki kararlılığında önemli bir etken olmuştur. 1913 yılında Ahmet Cevad Kafkas Şeyhülislam Mehmed Pişnamazzade'nin sınavlarını geçerek öğretmenlik hakkı elde etti. Ahmet Cevad eğitime uzun süre ara vererek birçok farklı iş yapmış, ancak 1927 yılına gelindiğinde Azerbaycan Pedagoji Üniversitesi'nin Tarih ve Filoloji fakültesinden mezun olarak eğitim hayatını tamamlamıştır. Eğitim hayatı boyunca özellikle Azerbaycan'da Türkçülük fikrinin temellerinin atıldığı sırada Ali Bey Hüseyinzade ve Hüseyin Cavid'den önemli derecede etkilenmiştir.⁴⁴⁴ Bununla birlikte onun fikri dünyası ve şiirleri Ziya Gökalp ve Mehmet Emin Yurdakul'un yansımaları ile bezeneyecektir.⁴⁴⁵

Ahmet Cevad 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ile yakından ilgilenmiştir. 1914'te Türkiye'de büyük üne kavuşan meşhur "*Karadeniz*"⁴⁴⁶ şiirini kaleme alan Ahmet Cevad, aynı yıl Doktor Husrov Bey Sultanov'un kurduğu Cemiyet-i Hayriye'nin başkanlığını da yapmıştır. Burada Ahmet Cevad savaş ortamında Kuzey Kafkasya, Kars, Ardahan, Erzurum, Gürcistan, Dağıstan'da ön cephe hattında yardıma muhtaç olanlara yardımlarda bulunmuştur.

⁴⁴³ **Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü** (Çevrimiçi)

http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ehmed_cavad (Erişim Tarihi:01.05.2017)

⁴⁴⁴ Aybeniz Aliyeva Kengerli, **a.g.e.**, s.26.

⁴⁴⁵ Yavuz Akpınar, **a.g.e.**, s.73.

⁴⁴⁶ *Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na katıldığı bir ortamda yazılan Karadeniz şiiri, Kardaş Kömeği sırasında Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) tarafından bestelenmiş ve hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın milli duygularına tercüman olur bir üne kavuşmuştur.*

Bununla da kalmayan Ahmet Cevad, bulunduğu cephelerden bir gazeteci olarak haberlerin kamuoyuna duyurulmasını da sağlamıştır.⁴⁴⁷

Ahmet Cevad şiirlerinin yanında çevirileri ve matbuat eserleri de vermiştir. İlk matbuat hikayesi *İlyas ve Övreti Şamşımaçı*, Tolstoy'dan çeviridir, bununla birlikte 1916'da *Koşma*, 1919'da *Dalga* ve aynı yıl *Türk Dilinin Şekil ve Biçimi'ni* Bakü'de neşretmiştir.⁴⁴⁸ 1920 yılına gelindiğinde ise edebi açıdan karakteri artık iyiden iyiye oturan Ahmet Cevad, A.D.C'nin ulusal marşını yazmaya müktedir olacaktır.

1920 sonrası Azerbaycan'da Bolşevik iktidarının kurulmasıyla Ahmet Cevad'ın hayatı mercek altında geçecektir, ancak buna rağmen Azerbaycan'da önemli görevlerde bulunmuştur. 1920-22 yılları arasında Kuba'da Rus ve Azerbaycan Dili öğretmenliği ve okul müdürlüğü yapmış, 1924'te Azerbaycan Şura Yazarlar Cemiyeti'nin saygın katipleri arasında çalışmış, bu arada geçen süre zarfında birkaç kez yazdığı şiirler nedeniyle de tutuklanarak kısa süreli de olsa hapis yatmıştır.⁴⁴⁹ Soruşturmalardan ve gözaltılardan sonra 1927'de Bakü Zagafigaziya Pamukçuluk Üniversitesi'ne öğretmen olarak atanan Ahmet Cevad, 1930'da Gence Azerbaycan Kend Teserrüfatı Üniversitesi'nde Azerbaycan ve Rus Dilleri Ana Bilim Dalı'nda Doçent, 1933'te ise Profesör ünvanını almıştır.⁴⁵⁰

Azerbaycan'ın modernleşme sürecinde tiyatro önemli bir yer tutmuş, okuma yazma bilmeyen insanlar görsel sanatlar aracılığıyla bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

⁴⁴⁷ Afina Memmedli-Saraçlı, "Azerbaycanlı Şair Ahmed Cevad'ın Kars Serüveni", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Bahar 2008, s.167-174.

⁴⁴⁸ *Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Çevrimiçi)
http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ehmed_cavad (Erişim Tarihi:01.05.2017)

⁴⁴⁹ Bəkir Nəbiyev, *Əhməd Cavad*, Proqres Neş., Bakı, 2012, s.15.

⁴⁵⁰ *Əhməd Cavad Seçilmiş Əsərləri*, Düzenleyen: Əli Saləddin, Şərq-Qərb, Bakı, 2005, s.4.

Başlarda böyle bir görev üstlenen Azerbaycan tiyatrosu daha sonraları bu görevini devam ettirmenin yanında sanatsal yönü ağır basan oyunların oynandığı önemli bir etkinlik haline gelmiştir. Bunun farkında olan Ahmet Cevad, Gence Dram Tiyatrosu'nda Edebiyat Bölümü Müdürlüğü görevini de büyük bir titizlikle üstlenmiştir. Türk tiyatro literatürüne Shakespeare'in 'Otello' sunu, 'Romeo ve Juliet'i kazandırmıştır. Bu görevin ardından 1934'te Azerbaycan Devlet Neşriyatı Tercüme Müdürlüğü, 1935'te ise *Azerbaycanfilm* stüdyosunda film idaresi müdürlüğü görevini de icra etmiştir.

Ahmet Cevad, ortaya koyduğu onlarca değerli eseri, milli duruşunu her koşulda muhafaza etmesi ile düşmanlarından yüce bir şahsiyet olduğunu yaşamının her anında kanıtlar niteliklere sahip bir şahsiyettir. Müsavat'ın ilk marşı, ilk bayrağı Ahmet Cevad'ın adıyla bağlı olduğu gibi, Stalin Repressiyası'nın da Azerbaycan'daki ilk yazar kurbanı olmuştur.

Ahmet Cevad ilk olarak Stalin Dönemi öncesi uygulamalar sırasında Müsavatçılar'ın tasfiyesinde tutuklanmıştır. 1920-1923 yılları arasında yasadışı Müsavat Partisi'nin Merkez Komitesi üyesi olmakla itham edilen Ahmet Cevad, 1923 yılında ilk kez tutuklanmış olsa da, aynı yıl siyasî mücadeleyi terk ettiğine dair bir bildiri yayınlaması sonrasında serbest bırakılmıştır.⁴⁵¹ Aslında Ahmet Cevad bu yıllarda Müsavat ile ilişkisini red etmemiştir. Bu tutuklamada Ahmet Cevad'ın Mirzabala Mehmetzade'nin Türkiye'ye kaçırılmasına yardım ettiği suçlaması da yöneltilmiş ama bunu destekleyecek herhangi bir kanıt sunulamaması serbest kalmasında esas rolü oynamıştır.⁴⁵² Ancak 1937'deki suçlamalar onu silahlı

⁴⁵¹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.154.

⁴⁵² Bekir Nebiyev, *a.g.e.*, s.15.

mücadeleye katılmış olduğu, çıkarılan isyanlarda aktif rol aldığı ya da Türk askeri Azərbaycan'a geldiğinde Türk olmayanları katletme gibi söylemlerde bulunduğu gibi asılsız suçlamalara dahil edilmeye çalışılacaktır. Ahmet Cevad her ne kadar haptiden çıkmak için siyasetten uzaklaştığını belirtmiş olsa da, 1925'e kadar Müsavatçı yol arkadaşlarıyla yakın ilişkilerini sürdürmüştür.

Sovyet iktidarının Azərbaycan'a geldiği günden beri denetim altında olan Ahmet Cevad, siyasî tasfiyeler sırasında 1 yıldan kısa bir süre hapis cezasıyla yaşamına devam edebilme şansı bulmuştur. Ancak siyasi tasfiyeden kurtulan Ahmet Cevad, bu sefer de yazdığı şiirler dolayısıyla cezalandırılacaktır. 1925 yılında yayımlanan 'Gök Göl'⁴⁵³ şiiri Ahmet Cevad'ın bir daha tutuklanmasına neden olmuştur.

Bu şiirde geçen ' *Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.* ' kısmı bağımsızlıkla ilişkilendirilirken, şiirde dökülen gözyaşlarının ülkelerinden uzakta kalan Müsavatçılar için olduğu şeklinde ÇEKA tarafından yorumlanmış ve Ahmet Cevad tutuklanmıştır. Kısa süreli tutukluluğunda önceki dosyası da önüne getirilen Ahmet

⁴⁵³ Dumanlı dağların yaşıl qoynunda
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göy göl!
Yaşıl kərdənbəndi gözəl boynunda,
Əks etmiş dağların camalı Göy göl!

Yayılmış şöhrətin Şərqə, Şimala,
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala,
Bir cavab almamış soralı Göy göl!

Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zavvarın olmuşdur bir böyük ölkə,
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinəyə yaralı, Göy göl!

Sənin gözəlliğin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır yıldıza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk bəsətini quralı, Göy göl!

Kəsin eyşi-nüşi, gələnlər susun,
Dumandan yorğanı, döşəyi yosun.
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göy göl!

Zümrüd gözlərini görsünlər deyə,
Şamlar boy atmışdır. uzanmış göyə.
Keçmişdir onlara qəzəbin niyə.
Düşmüşlərdir səndən aralı, Göy göl!

Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər. otlar.
Öpər ayağından qurbanlar otlar,
Ayrılıq könlünü qıralı, Göy göl!

Bir sözün varmıdır əsən yellərə,
Sifariş etməyə uzaq ellərə?..
Yayılmış şöhrətin bütün dillərə,
Olursa qoy olsun haralı, Göy göl!"

Cevad'a geçmiş suçlamalar tekrarlanırken bunlara Pan-Türkist olmak ve devrim karşıtlığı da eklenmiştir.⁴⁵⁴ Ancak bu tutukluluk da kısa sürmüş, işkence gören ve dövülen Ahmet Cevad tekrar serbest bırakılmıştır. Burada değinilmesi gereken bir başka mesele ise Ahmet Cevad'ın bu tutuklamaların arkasındaki Bağirov ile tanışıklığıdır. A.Cevad'ın 1920'lerin başında şiirlerini Bağirov'a okuduğu, hatta Bağirov'un bu şiirleri büyük bir keyifle dinlediği söylenmektedir. Ancak bu 'dostluk' Ahmet Cevad'ın şiirleri yüzünden baskıya maruz kalmasına engel olmamış, aksine tutuklanmasının sebebi olmuştur.⁴⁵⁵

1937 yılına gelindiğinde ise Azerbaycan'da artık kırımın rüzgarları tüm gücüyle hissedilmekteydi. Ancak bu rüzgar yılın ikinci yarısına geçilene kadar yazarlar tarafına geçmemişti. Her ne kadar Ahmet Cevad Mart 1937'de Bağirov'un emriyle Azerbaycan Yazarlar Birliği'nden halk düşmanı olmak ithamı ile atılmış olsa da, Haziran sonrası karşılaşacağı durumdan habersiz gözükmektedir.⁴⁵⁶ Çünkü Ahmet Cevad'ın eşi Şükran Hanım'ın babası Süleyman Bey kendisini defalarca yurtdışına çıkarabileceğini belirtmiş, ancak Ahmet Cevad bu teklifi her seferinde red etmiştir. Halbuki aynı yılın Mayıs ayına gelindiğinde 'Komünist' ve 'Bakinsky Raboçi' gazetelerinde yayımlanan makalelerde, Ahmet Cevad ve Hüseyin Cavid gibi isimler alenen Aşırı Müsavatçı, Pan-Türkist ve Milliyetçi olarak nitelendirilerek hedef gösteriliyordu.⁴⁵⁷

Mayıs 1937 yılında yazarlar ile ilgili başlayan hazırlıklar ve dosya oluşturmalar sonucunu ancak 4 Haziran Gecesi tutuklamalar ile gösterecektir. Bu

⁴⁵⁴ Aslan Kənan, *XX. Əsrdə Repressiyaya Məruz Qalanlar*, Qrifli Neş., Bakı, 2011, s.11.

⁴⁵⁵ Bekir Nebiyev, *a.g.e.*, s.15.

⁴⁵⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.156.

⁴⁵⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.157.

tutuklama gerekçesine Azerbaycan SSC NKVD'sine göre Ahmet Cevad'ın 1923 sonrasında yayınladığı bildiride ikiyüzlü davranma, Müsavatçı konumunu terketmeme ve öğretmenlik yaptığı dönemde etrafında topladığı genç şairleri Müsavatçı ruhu ile yetiştirdiği gerekçeleri dosyasına eklenmekte, bununla birlikte 12493 sayılı dosyada incelenen örgüt üyesi olma durumu göz önüne alınmaktadır.⁴⁵⁸

12493 nolu dosya önemlidir. Çünkü bu dosyanın hem 78.⁴⁵⁹ hem de 81.⁴⁶⁰ başlıklarında Ahmet Cevad'ın adı geçmekle beraber, soruşturma geçiren kişilerin Ahmet Cevad ile bağlantıları araştırılmakta, Rusya genelinde yaşayan ve repressiyaya maruz kalmış aydınların ortak bir çatı altında örgüt halinde hareket ettiğini kanıtlamaya yönelik bir seyir aldığını göstermektedir. Bu görüş daha çok 12493 nolu dosyada Çobanzade üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak Bakü Kurultayı sonrası alınan kararlar doğrultusunda Çobanzade etrafında hareket eden aydınlar, faaliyetlerini Sovyet hükümetinin izni ve hatta gözetimi altında gerçekleştirmiştir. Bu durum tabi ki soruşturmalar sırasında göz önünde bulundurulmamıştır. Tutuklandığı sırada Ahmet Cevad'ın evinde de arama gerçekleştirilmiş, arama sırasında Fin bıçak, iki kama, Kautsky'nin bir kitabı, Müsavat dönemi gazeteleri ve halk düşmanı ilan edilen Buharin, Zeynallı ve Hulufu'dan parçalar bulunarak dosyasına eklenmiştir.⁴⁶¹

5 Haziran 1937 tarihinde başlanan sorgulamada Ahmet Cevad'ın eski tutuklanmaları, evinde yapılan aramada bulunan materyaller ve yukarıda bahsettiğimiz dosya başlıklarında Talıblı ve Zeynallı'ya yöneltilen "*Ahmet Cevad'ı*

⁴⁵⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.157.

⁴⁵⁹ *Büyük Ağa Mirkasım Oğlu Talıblı'nın soruşturma dosyası.*

⁴⁶⁰ *Hanefi Baba Oğlu Zeynallı'nın soruşturma dosyası.*

⁴⁶¹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.157.

Müsavatçı olarak mı bilirsiniz" soruların cevapları ve de Göy Göl şiiri göz önünde bulundurularak yürütülmüştür.⁴⁶² 5 Haziran sonrasında sorgulamanın detayları ve neler yaşandığına dair malesef elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak 17 Ağustos 1937 tarihinde 12493/78 numaralı dosya'da Ahmet Cevad'ın Hüseyin Cavid, E. Cavad, A.Şaikin ve Mikail Müşfik ile birlikte devrim karşıtı ve milliyetçi çıkışlarını muhafaza ettiği ve Ahmet Cevad'ın Müsavatçı olduğuna dair kanaat mahkeme tarafından bir defa daha vurgulanmaktadır.⁴⁶³ Ancak Ahmet Cevad'ın son zamanlarda hiçbir devrim karşıtı faaliyet içerisinde olmadığını ısrarla belirtmesi mahkeme tarafından dikkate alınmamıştır.

Tarih 25 Eylül 1937'yi gösterdiğinde Ahmet Cevad'ın soruşturması son bularak mahkeme onun hakkında; devrim karşıtı, Troçkist, milliyetçi örgütün üyesi ve Müsavat Personeli nitelendirilmesi yaparak, bu suçlamalarla dosyasının Askerî Kurul'a aktarılması kararını verdi.⁴⁶⁴ Bunu belirtirken Sovyet Gizli Polisi'nin kurulduğu günden bu yana uyguladığı önce itiraf al, sonra kanıt bul uygulaması yine yürürlükteydi. Ahmet Cevad'ın kendisine doğrultulan suçları kabul ettiği Askerî Kurul'a bildirilirken, Troçkist olmakla ilgili soru dahi sorulmamışken, Troçkist kisvesinin de dosyaya eklenmesi sağlanmıştır. Askerî Kurul ise 13 Ekim 1937'de Ahmet Cevad'ın infaz belgesini onaylamış, şair kurşuna dizilerek öldürülmüştür.⁴⁶⁵

Ahmet Cevad'ın cezası kurşuna dizilmesinden sonra da devam etmiştir. İnfazın hemen ardından Ahmet Cevad'ın karısı ve çocukları da baskıya maruz kalmıştır. Ahmet Cevad'ın en küçük çocuğu annesinden koparılarak büyükannesine

⁴⁶² Ziya Bünyadov, *Gırmızı Terrör*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s.102.

⁴⁶³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.106-107.

⁴⁶⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.158

⁴⁶⁵ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.158.

verilmiş, karısı vatan haininin aile üyesi olmakla Kazakistan'daki çalışma kampına sürgün edilmiş, diğer iki çocuğu hapis yatmıştır.⁴⁶⁶

Stalin'in ölümünün ardından 1955 sonrası yeniden yargılanmaların başlaması, hem Ahmet Cevad hem de ailesi için bir çıkış kapısı olmuştur. Önce Şükran Hanım vatan haini ailesi üyesi olmak suçundan beraat etti, sonrasında ise Ahmet Cevad Askeri Savcı'nın yeni ifadelerine başvurması sonucunda 17 Aralık 1955 tarihinde beraat etmiştir.⁴⁶⁷

Milli duruşundan bir an bile taviz vermeyen Ahmet Cevad, bıraktığı sayısız değerli eserle, yetiştirdiği sayısız Azerbaycan genciyle gerisinde yaşamı boyunca ailesini ve milletini gururlandıracak işler yapmış, suçsuz olmasına rağmen yargılanacağını bildiği halde ülkesini terk etmeyerek kendi dünya görüşü çerçevesinde kendi ülkesinde yaşamaya devam etmiştir. Bugün onun eserleri ve şahsı Azerbaycan'da ve Türk Dünyası'nda büyük bir saygı ve rahmetle anılmaktadır.

4.2. Ruhulla Ahundov

Tam adı Ruhulla Əli oğlu Axundov olan bilim insanı, yazar, siyaset ve devlet adamı, Azerbaycan tarihi açısından önemli bir şahsiyettir. Aynı zamanda Azerbaycan Tarihi'ndeki geçmişi göz önüne alındığında Repressiya politikasının ne derecede geniş bir yelpazede uygulandığı hususunu göz önüne seren önemli bir örnektir. 13 Ocak 1897'de Bakü'nün Şüvelan Köyü'nde dünyaya gelen Ruhulla Ahundov, medrese ile başladığı eğitim hayatına Realni⁴⁶⁸ Mektep ve Ticaret Mektebi'ni

⁴⁶⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.159.

⁴⁶⁷ *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Cilt:4, Ankara, 1993, s.333.

⁴⁶⁸ Realni: 1917 öncesinde Rusya'nın eğitim planı çerçevesinde doğa bilimlerine ağırlık verilen okullardır.

bitirmiş, eğitiminin sonunda Rusça, İngilizce, Fransızca, Farsça ve Türk Dilleri üzerinde hakimiyet kazanmış ve Azerbaycan'ın ilk komünistlerinden olmuştur.

Ruhulla Ahundov çalışma hayatına 1916'da *Orucov Kardeşler Matbaası*'nda başlamış, burada çevirmen ve düzeltmen olarak çalışmıştır. 1918'de ise önce *Bakü Etrafı İşçi, Asker ve Denizci Şubesinin Haber* gazetesinde, buradan sonra 1919'da *Kommunist* gazetesinin ilk redaktörü olma görevini üstlenmiştir. Gazetelerdeki başarılı işleri ve bir komünist olmasından dolayı Ruhulla Ahundov 1920 sonrası Sovyet Azerbaycan'ında da basın çalışmalarına devam etmiştir. Sovyet rejimi sonrası '*Hürriyet*' ve '*Bakinski Raboçi*' gazetelerinde redaktörlük görevine devam etti. Gazetedeki çalışmalarının yanında Ahundov, haftalık çıkan *Kend Fügerası* adlı gazetenin çıkarılmasına da yardımcı olmuştur. Birçok dile hakim olan Ruhulla Ahundov Marksizm-Leninizm klasiklerini, eserlerini ilk çevirenlerden olmakla birlikte, Rusça-Türkçe Sözlük çalışmalarının düzenleyicisi ve redaktörü olmuştur.⁴⁶⁹

Ruhulla Ahundov SSB tarihi, edebiyatı ve güzel sanatlarıyla ilgili bir takım eserler kaleme almakla beraber, klasik mirasın araştırılması ve edebi eserlerin tercüme edilip derlenerek topluma kazandırılmasında da önemli katkılarda bulunmuştur. Ruhulla Ahundov, I.Bakü Kurultayı öncesi ve sonrasında Azerbaycan'ın siyasî terminolojisinin oluşturulmasına eğilirken, Latin Alfabesi'ne geçiş sürecinin de önemli savunucularından olmuştur.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Erdal Karaman, "Azerbaycan Sahası Sözlükleri", *Turkish Studies*, Vol:4/4, Summer 2009, s.699. (Çevrimiçi) http://www.turkishstudies.net/Makaleler/203163032_karamanerdal.pdf (Erişim Tarihi:05.05.2017)

⁴⁷⁰ *Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (Çevrimiçi) http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ruhulla_ahundov (Erişim Tarihi:05.05.2017)

Azerbaycan'ın ilk komünistlerinden olan Ruhulla Ahundov, Komünist parti içerisinde önemli görevlerde yer almıştır. 1920 yılında Lenin ile de görüşen Ahundov, Bakü'ye döndüğünde Şehir Sovyeti'nde, çeşitli Bolşevik teşkilatlarında ve sonrasında Komünist Parti içerisinde mühim görevler üstlenmiştir. Ahundov ve arkadaşlarının Azerbaycan'daki faaliyetleri, Bolşevik rejiminin burada tesis edilmesini hızlandıran en önemli etkenler arasında olmuştur.⁴⁷¹ Az.K.P.'nin kuruluşundan sonra da çalışmalarını sürdüren Ahundov; Şube Müdürlüğü, Komite Katipliği (1924-1930), Azerneşr Direktörlüğü, Azerbaycan SSC Maarifi Halk Komiserliği gibi üst düzey görevler verilmiş, hatta bu görevlerdeki başarılarından dolayı kendisine Lenin Nişanı dahi verilmiştir.⁴⁷²

Ruhulla Ahundov 1930 sonrasında siyasî yönünden daha çok, yerleşme/*korenizatsiya* döneminin Azerbaycan için daha verimli geçebilmesi için uğraş vermiştir. Elmler Akademiyası'nın Azerbaycan'da çalışmalara başlamasında, okuma-yazma kampanyaları için açılan kurslarda, mekteplerin sayısının artırılmasında ve kitapların ucuzlatılması gibi konularda özveri ile çalışmıştır.

Ruhulla Ahundov yüksek bir eğitim almamasına rağmen, eğitimciliğin idare bölümünde mühim rol oynamış, siyasî yönü dolayısıyla hayatının büyük bir bölümü siyasî çekişmelerin odağında olmasına neden olmuştur. Yukarıda kısaca bahsetmeye çalıştığımız eğitim ve iş hayatı sürecinde birçok kez görevden alınmış, Bakü'den ayrılmak zorunda kalmış, ancak her seferinde Azerbaycan'daki otoritesi ve parti

⁴⁷¹ Maarife Hacıyeva, "Sovyet Dönemi Azerbaycan Edebî Tenkitinde Milli Folklor", **Azerbaycan**, s.803. (Çevrimiçi) <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/HACIYEVA-Maarife-SOVYET-D%C3%96NEM%C4%B0-AZERBAYCAN-EDEB%C3%8E-TENK%C4%B0T%C4%BONDE-M%C4%BOLL%C3%8E-FOLKLOR.pdf> (Erişim Tarihi:05.05.2017)

⁴⁷² Ali Şamil Hüseyinoğlu, "1922-1927'de "Kitab-ı Dede Korkut" Hakkında Yapılmış Bir Araştırmanın Yayımlanmamasının Nedenleri", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 15/2, Kış 2015, s.187.

içerisindeki saygınlığı nedeniyle bir şekilde kendisine tekrar ve tekrar önemli görevler verilmiştir. Hatta Sovyet idaresinde önemli görevlere genelde Rus kökenli kişiler getirilirken R.Ahundov, Az.K.P.'sinin II.Sekreterliği ve Transkafkasya Hükümeti'nde görevler alabilmiş, kendisinden başka herhangi bir Azerbaycan Türkü'ne o süre zarfında bu görevler bahşedilmemiştir.

R.Ahundov, Repressiyaya kurban giden aydınlar arasında 'aydın' kategorisinde gösterilemez. Ancak eğitimin yönlendirilmesi, aydınlara idarecilik yapması, Azerbaycan'ın Türk Dünyası'nın ve kültürünün merkezi konumunu kazandırmasıyla ve sonunda da aydınlar ile aynı kaderi paylaşması bu önemli değerden söz etmemeyi imkansız kılmaktadır. R.Ahundov'a karşı Sovyet Hükümeti'nin, aslında Bağirov'un, cephe almasının ve yargılanmasının arka planı yine onun siyasî geçmişinde yatmaktadır.

Bolşevik Devriminin tesisi sırasında, Sovyet yönetiminin kendi arasındaki çekişmeler farklı açılardan kendisini Sovyetlere bağlı cumhuriyetlerde de tabi olarak göstermektedir. Azerbaycan özelinde ise Nerimanov'un başını çektiği ulusal eğilimli komünistlerin yanısıra sürekli devrimi savunan enternasyonalistler bulunmakta, 1925 sonrasında bu gruplaşmaya Stalinist G.M. Musabeyov, S.M.Efendiyeve ve M.G.Karayev'in oluşturduğu üçüncü grup eklenecektir. Ruhulla Ahundov'un siyasi duruşu bu noktada sürekli devrimi savunan enternasyonalistlerden yana olacaktır. Bu sebebledir ki, R.Ahundov başlarda Troçkist çevrelere yakın durmuş, daha sonra partiden ihraç edilecek olan Troçkist Cebiyev ve Sarkis ile yakın arkadaşlıklar kurmuştur.⁴⁷³ Ancak Ahundov'un doğrudan Troçkist söylemlerde bulunmadığını ve Stalin ile de iyi ilişkiler kurduğunu belirtmek gerekmektedir. Çünkü, Troçkistler ile

⁴⁷³ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.67.

1920'lerin neredeyse sonuna kadar süren mücadeleden R.Ahundov'un etkilendiğini söylemek pek mümkün değildir. Troçkist mücadele döneminde R.Ahundov, Nerimanovcu yaklaşımla mücadele içerisinde olmuş, bununla birlikte yerelleşme/*korenizatsiya* döneminde Sovyet ideolojisiyle paralel hareket etmiş, Stalin ile tanışıklığı Ahundov'a dış geçmemesini sağlamıştır.⁴⁷⁴

Ruhulla Ahundov'un siyasî açıdan Azerbaycan'da ağırlık kazanması Sergey Kirov'un 1926 sonrasında Leningrad'a çekilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Kirov'dan boşalan yalnızca bir koltuk olmamış, aynı zamanda Azerbaycan otoritesinde kimin hakim olacağı konusunda da bir çekişmenin fitili ateşlenmiştir. Ancak Bağirov'un Az.K.P.'sinin başına geliş sürecine kadar geçen zamanda bu çekişmenin herhangi bir taraf lehine sonuçlandığını söylemek güçtür. Bağirov ile R.Ahundov yaşıt olmakla birlikte aralarında siyasî çekişmenin olduğunu belirtmek gerekir. Bağirov 1934'te iktidara gelişine kadar ÇEKA bünyesinde önemli işlerde bulunmuşsa da, Ahundov'un entellektüel birikimi ve siyasi otoritesine sahip değildi. Bu yüzden olacak ki, Ahundov'un eşinin belirttiği üzere Bağirov bir takım kıskançlıklar içerisindeydi. Ancak ilginçtir ki Bağirov, Beriia'nın da önerisi ile Moskova'da bulunan Ahundov'u 1934'te Bakü'ye yeniden davet eden isimdir. Bu daveti geri çevirmeyen Ahundov sonraları Bağirov'un metotlarından rahatsızlık duyan kesimlerle birlikte hareket edecek ve bunda etkili de olacaktır.⁴⁷⁵ Her ne kadar Moskova tarafından Ahundov'a karşı bir saygı var ise de, yönetim açısından Bağirov desteklenmekteydi ve Bağirov'da kendi otoritesini sağlamada ve girilen yeni dönemde etrafında bu şekilde etkili bir kişinin dolaşmasına elbette izin vermeyecektir.

⁴⁷⁴ Aslan Kənan, a.g.e., s.186.

⁴⁷⁵ A. Məmmədov, **Baş Tutmamış Çevriliş**, El-Alliance Neş., Bakı, 2007, s.29 ve 35.

1936 sonrasında Azerbaycan'da başlayan Repressiya'nın tutuklama dalgalarıyla beraber Kasım 1936'da Ruhulla Ahundov'un ilk defa Sovyet Kurultayına temsilci olarak seçilmemesi başına geleceklerin habercisi gibidir.⁴⁷⁶ Ruhulla Ahundov 17 Aralık 1937 tarihinde evine dönmek üzereyken tutuklanmıştır. Tutuklama kararı alınırken hakkında hazırlanan dosyada, geçmişte Troçkistlerle olan bağlantılarının yanısıra Bilim Akademisindeki tercihleri, Latin Alfabesinin savunucu olması ve Bağirov'un Stalin'i tutuklama için ikna etmesi gibi hususlar öne çıkacaktır.⁴⁷⁷ Ahundov bununla birlikte tutuklandığı gün partiden de ihraç edilmiştir.

Ahundov'un ilk sorgusunda karşısına, Troçkist olan Saris ile yakınlığı, evinde yapılan aramada yine bir Troçkist olan H.Cebiyev'e ait bir mektubun bulunması çıkmış, bununla birlikte Bilimler Akademiyası'ndaki görevi sırasında akademik kadrolara yerel insanların atamasına önem verdiği hususları kendisine sorulmuştur.⁴⁷⁸ Ahundov bu ithamlar karşısında Saris ile olan yakınlığını uzun zaman önce kestiğini belirtmiş, ancak Cebiyev'i ifşa etmeyip mektubunu gizlediği suçlamasını kabul ederek affını istemiştir.⁴⁷⁹ Akabinde Ahundov'un sorgusu ve duruşmaları aralıklarla devam edecektir. Bunun sebebi muhtemelen Sovyet Gizli Polisi'nin yöntemlerine, örgütsel çalışmalarda bulunmuş olan Ahundov'un irade gösterebilme kapasitesi ve itirafçı olmaması olarak gösterilebilir.

Ahundov'un sorgulamasına ara verildiği dönemlerde tutuklamalar devam etmekteydi. Bekir Çobanzade, G. Gubaydullin, H. Zeynelli ve V. Hulufli gibi isimler

⁴⁷⁶ Bu kurultay, Stalin Anayasası'nın kabul edileceği ve yeni döneme girilecek zamana tekabül etmektedir.

⁴⁷⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.79.

⁴⁷⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.80.

⁴⁷⁹ Ruhulla Ahundov'a bu ithamlarda bulunulurken, adı geçen H.Cebiyev hala parti üyesi olması ve Ukrayna'daki Kupyansky Şeker Fabrikası'nda Müdürlük görevini ifa ediyor olması kayda değerdir.

aynı suçlamalarla tutuklanmış ve birbirleri ile ilintili gösterilmişti. Ahundov'un sorgu sırasında direniş ortaya koyması seri sorgulamalara geçildiği Nisan ayında pek bir önem arz etmeyecektir. Çünkü, Ahundov aleyhine diğer tutuklulardan istenilen ifadeler alınmaya başlamıştır. Ziya Bünyadov'un aktardığı üzere 12493/81 nolu dosyada Hanefi Zeynalı ifadesinde açıkca devrim karşıtı teşkilata kendisini Ruhulla Ahundov'un sevk ettiğini ve devrim karşıtı gizli örgütün yönetici olduğu belirtiyordu.⁴⁸⁰ Bu itiraf sonucunda Ahundov'dan bir liste hazırlaması ve devrim karşıtı, milliyetçi isimleri ifşa etmesi de istenmiştir.

Ahundov aleyhine verilen ifadelerden önemli bir tanesi de B.Çobanzade'nin verdiği Pan-Türkist ve devrim karşıtı listedir.⁴⁸¹ Ahundov aleyhinde verilen ifadelere rağmen devrim karşıtı olduğunu kabul etmemekte ve kendisi hakkında verilen ifadelerin yalandan ibaret olduğunu ısrarla savunsa da, tutanaklardan anladığımız kadarıyla devrim karşıtı gözden kaçırma ve müsavatchılara göz yumma gibi daha yumuşak sayılabilecek suçları kabul etmiş, ya da ancak bu kadarı kabul ettirilebilmiştir.⁴⁸² Kabul ettiği bu ifadeler doğal olarak işkence altında imzalanmış tutanaklardı, bunların daha sonra red edilmesi sıkça rastlanan bir durumdu ve Ahundov'da bu hakkından birçok defa faydalanmıştır. Ancak Haziran ayında Bağirov, Ahundov'un infazının fazlasıyla gecikmiş olduğunu belirtmiş ve gerekli itirafların alınması için gereken ne varsa yapılması gerektiğini söyleyerek, Ahundov'un sonradan red ettiği ifadelerin ortadan kaldırılmasına bir başka deyişle

⁴⁸⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.82.

⁴⁸¹ B.Çobanzade kendisine sorulan kimlerle irtibatla olduğu sorusuna cevap verirken, 1933 yılından beri Ahundov ile irtibat halinde olduğunu belirtmiştir.; Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.91 / Bekir Çobanzade'nin sorgu tutunağı.

⁴⁸² F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.82.

belgelerde oynama yapılmasını istemiştir.⁴⁸³ Bu durum 1950'lerde ancak Ahundov'un beraati duruşmalarında ortaya çıkacak gerçeklerdir.

Eylül 1937'ye gelindiğinde 12493 numaralı devrim karşıtı örgüt üyesi sayılan tutukluların iki gruba ayrılması kararlaştırıldı ve bunlardan parti veya devlet görevlisi olanların Moskova'ya yollanması ve yargı sürecinin burada devam etmesi kararlaştırıldı.⁴⁸⁴ Belki bu noktada yargılama sürecinin Bağirov'dan uzaklaşması ile Ahundov'un Moskova'daki bağlantıları, onun durumunun değişmesine yol açabilirmiydi diye sorulabilir, ancak bu süreç tutukluların transferi sırasında ömürlerinin bir ay daha fazla uzamasından başka bir işe yaramamıştır. Bakü'den tutuklular getirilirken, bu gruba yukarıda da bahsettiğimiz H.Cebiyev'de tutuklanarak eklenmiştir.

Tutuklamaların Moskova ayağı başladığında, Azerbaycan yönetiminde neredeyse yalnızca Bağirov, Beriya ve Sumbatov kalmıştı. Ancak bu aşamada Moskova'da verilecek ifadeler sonucunda yeni bir dalga ile onların da tutuklanması an meselesi idi. Önce D.H. Bünyatzade Bağirov'un Sumbatov üzerinden devrim karşıtı faaliyetleri koruduğunu belirtiyor, sonrasında da R.Ahundov Aralık 1937'de devrim karşıtı ve milliyetçi kesimin başında Bağirov'un olduğunu söylüyordu.⁴⁸⁵ Bu ifadelerin ardından Sumbatov görevden alınarak Moskova'ya çağırılmıştır. Ancak Moskova'da verilen ifadelerin değişmesi, anlaşıldığı üzere herkesin birbiri aleyhinde ifade vermesi üzerine işler karışmıştır. Bu noktada Stalin'in duruma müdahil

⁴⁸³ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.83.

⁴⁸⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.84.

⁴⁸⁵ Eynal Əliyev, *a.g.e.*, s.58-59.

olduğunu görüyoruz ve Sumbatov'un ardından Bağirov ve Beriya'nın tutuklanması bir kenara Sumbatov NKVD'de yeni görevine atandığını görmekteyiz.⁴⁸⁶

Bu uzun ve yıpratıcı süreç, Stalin'in işleri yoluna koyması ile tutuklamalar Bakü'deki seyrine kavuşmuştur. Ruhulla Ahundov, 1929 yılında 'milliyetçi örgüt'ün kurucusu ve lideri, İngiltere, Almanya ve Türkiye lehine casusluk yapma, İsyançı Karargah'ın kurucusu olma ve K.E.Voroşilov'a karşı suikast girişiminin düzenleyicisi olması nedeniyle, RSFSC Ceza Kanunu'nun 58.maddesinin 6,7,8,9,10 ve 11. fıkralarınca suçlu bulunarak gönderildiği SSCB Yüksek Mahkemesi'nin Askerî Kurulu'nda kurşuna dizilmesine karar verilmiştir.⁴⁸⁷

Böylece Repressiya'nın kurbanları arasında giren Ruhulla Ahundov'un suçsuzluğu ancak Aralık 1955 yılında kanıtlanabilecektir. Bu süreçte kendisinin büyük acılar çekmesine neden olan Bağirov tutuklanmış, Beriya ise kurşuna dizilmiştir. Her ne kadar adalet geç de olsa tecelli etmiştir, ancak bu durum Ruhulla Ahundov ve arkadaşlarının ve hatta ailelerinin çektiği ızdırapları hafifletmeyecektir. Ahundov'un sorgulamalara direnişini yeniden yargılama sürecinde NKVD çalışanı olan İ.A.Hanımov'un ifadesinde açıkça görmekteyiz: " Sumbatov ve Bağirov'un bizzat sorguladığı Ahundov, Sumbatov'un odasında sürekli dövülüyordu. Bağirov sık sık tutukluların sorgulanmasına katılmak için İçişleri Komiserliği'ne geliyordu. Ruhulla Ahundov o derece dövülüyordu ki sonuçta onu odadan sedye ile çıkarıyorlardı. Ruhulla Ahundov'un Sumbatov'un odasında vahşice dövüldüğünü operatif çalışanların birçoğu biliyordu. Biz hastalıklı bir insanın, üzerinde yapılan

⁴⁸⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, **a.g.e.**, s.86.

⁴⁸⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, **a.g.e.**, s.87-88.

*bu denemelere ve zorluklara rağmen nasıl dayanabildiğine şaşıırıyorduk."*⁴⁸⁸ Bu ifadeden de anlaşılıyordu Ahundov hakkında yapılan suçlamaları reddederken yalnızca mental değil, fiziksel baskıya da karşı koymayı uzun bir süre başarmıştır.

Azerbaycan tarihinde, kültüründe ve siyasi hayatında önemli bir yer tutan Ruhulla Ahundov, 41 yıllık ömrü arkasında Azerbaycan'ın geleceğine dokunduğu faaliyetleri ve yargılama sürecindeki duruşu ile örnek alınacak bir yaşantı bırakmıştır. Rusça'ya ve Rus kültürüne hakim olan ve yakın çevresinde Türk olmayan birçok farklı insan barındıran, evliliğiyle kendisine farklı yaşam tarzı kuran, kendisini bulunduğu camiyada Rudolf Alekseyeviç olarak tanıtan Ruhulla Ahundov'un tanınması ve yaşantısı üzerine çalışılması, Stalin'in Repressiya'sının yaşam biçimi, siyasi görüş ve partiye yakınlık gözetmeksizin uygulandığının önemli delilidir.

4.3. Abdullah Tagızade

Abdullah Mehmed oğlu Tagızade'nin yaşantısı ile ilgili detay bilgiye sahip değiliz. Ancak bu bilim adamı ve öğretim görevlisinin sorgulama dosyası bugüne ulaşmıştır. Abdullah Tagızade 1897 yılında Gence'de sanatkar bir ailede dünyaya gelmiştir.⁴⁸⁹ 1918 yılında Müsavat ordusunda askere alınan Abdulla Tagızade burada yaklaşık 2 ay görev yapmıştır. 1924 yılında ise Abdulla Tagızade eğitimi için Leningrad'a Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü'nde gitmiş ve 1928'de buradan mezun olmuştur. Eğitim hayatı süresince A.N. Samoyloviç'ten ders alma şansı yakalamasının yanısıra Çobanzade gibi isimlerle tanışma fırsatı bulmuş, 1926'da

⁴⁸⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.83.

⁴⁸⁹ Ahmet Buran, *a.g.e.*, s.392.

Bakü Kurultayı'na katılarak burada da G.S. Gubaydullin dahil olmak üzere birçok önemli Türkolog ile tanışma ve konuşma şansı olmuştur.⁴⁹⁰

Abdullah Tagızade Leningrad'da eğitimini tamamladıktan sonra Bakü'ye dönerek aktif bilim ve öğretim faaliyetlerinde bulunarak, Azerbaycan dilinin orfografisinin düzenlenmesi başta olmak üzere dilin yapılandırılması çalışmalarında önemli katkılarda bulunmuştur. Dilin yeniden yapılandırılması aşamasında 1926 sonrası Latin Alfabesine geçiş ile ilgili 1931 yılında Almatı'da yapılan toplantılara katılmış ve burada B.Çobanzade, Veli Hulufu ve A.Kerimov gibi bilim insanları ile çalışma fırsatı yakalamıştır. Tagızade'nin buradaki bağlantıları tutukluluğu sürecinde önüne birçok defa çıkarılacaktır. Bakü'de ise Tagızade'nin Azerbaycan Pedagoji Enstitüsü'nde Diller Bölümü başkanlığı ve SSCB Bilimler Akademisi'nin Azerbaycan bilim uzmanı olarak görev almıştır.⁴⁹¹

Abdullah Tagızade 18 Mart 1937 tarihinde beraberinde G.S.Gubaydullin ve Nazım Mahmudzade ile gece vakti tutuklanmıştır. Tagızade'ye yöneltilen suçlamalar genel itibariyle diğer aydınlardan farklı değildir. 20 Mart günü başlanan sorgulama da Tagızade'ye yöneltilen ilk soru *'Devrim karşıtı milliyetçilerden kimleri tanıyorsunuz?'*⁴⁹² olmuştur. Henüz suçluluğu kanıtlanmamış bir şüpheliye yöneltilen bu soru, aslında Abdulla Tagızade üzerine yargılanmadan verilecek hükmün habercisidir. Çünkü, Devrim karşıtı milliyetçi herhangi bir faaliyette bulunup bulunmadığı bilinmeyen bir şahsa direkt olarak devrim karşıtı milliyetçi olduğu zaten varsayılarak tanıdığı isimleri ifade etmesi istenmektedir.

⁴⁹⁰ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁹¹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.126.

⁴⁹² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s. 142.

Sorgulamanın başlarında Tagızade içerisinde bulunduğu durumun farkında olmasa gerek, kendisine yöneltilen sorulara açıklıkla-içerisinde bulunduğu durum gözönüne alınırsa gereksiz bir dürüstlükle- yanıt vermeye çalışmıştır. Bu durumu 22 Mart'ta gerçekleşen 2. sorgulaması sırasında devrim karşıtı milliyetçi faaliyetlerde bulunduğu ithamlarına, 1921-1922 yılları arasında milliyetçi mevkide saf tuttuğunu ancak 1922-1936 yılları arasında üstlendiği bilim adamı kimliği ile ideolojik eğilimlerden kaçındığını belirtmiştir.⁴⁹³ Ancak daha sonradan Abdullah Tagızade durumun vehametini anlayarak 1921-1922 yılları arasında milliyetçi mevkide yer aldığını red etmiştir. Tagızade'ye ikinci sorgusunda Veli Hulufu'yu tanıyıp tanımadığını sorusu yöneltilmiş, bununla birlikte devrim karşıtı milliyetçi faaliyetlerde bulunduğunu itiraf etmesi istenmiştir.⁴⁹⁴ Hulufu'nun Tagızade'ye sorulmasının nedeni, ileride Hulufu'nun ifadesi üzerinden Tagızade'ye yeni ithamlarda bulunulacak olmasıdır. Zira 28 Mart'ta başlayacak 3.sorgulamasında bu durum icra edilecektir.

İlk iki sorgusunda dirayetli bir duruş sergilediğini anladığımız Tagızade'nin 3. sorguda çözümler gösterdiğini ve ifa etmediği ithamları üstlenme izlenimi verdiğini görüyoruz. Abdulla Tagızade, V.Hulufu'nun 25 ve 28 Şubat 1937'de kendisiyle ilgili devrim karşıtı milliyetçi olduğuna dair verdiği ifadeleri şiddetle red ederken 1936 yılında ayrı ayrı milliyetçi eğilimler gösterdiğini itiraf etmektedir.⁴⁹⁵

Hulufu'nun ifadesini red etmesine rağmen sorgucunun ısrar etmesi üzerine, Tagızade Hulufu ile arasında husumet olduğunu 4. sorgusunda ifade edecektir. Ancak Hulufu ifadesinden yararlanamayacağını anlayan sorgu makamı 4 Nisan

⁴⁹³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.142.

⁴⁹⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.142.

⁴⁹⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.143.

1937 tarihli 5.sorgusunda, 4. sorgu tekrar edilirken Çobanzade'nin ifadesi de kendisine okunmuş ve İsmail Hikmet ile olan irtibatı kendisine sorulmuştur.⁴⁹⁶ Sorgu makamının yönelttiği sorulara ve sorgunun aldığı duruma Tagızade şaşırması olacak ki, adı geçen kişiler ile alfabe, yazım ve terminoloji konularının dışında başka bir sohbet içerisinde olmadığını belirtmiş, bununla birlikte tutanakların belirttiğine göre delilsiz cevaplar vererek çoğu kez sessiz kalmıştır.⁴⁹⁷

Tutuklulardan Abdullah Tagızade aleyhinde ifadeler alındıkça 22 Nisan 7. soruşturmaya kadar sorgu makamının kendisini sıkıştırmaya çalıştığını görüyoruz. Burada farklı olan durum ise Tagızade'nin kendisi aleyhinde verilen ifadeleri red etmesinin yanı sıra bu sefer kendisi Çobanzade, Hulufu, Ali Nazime, Gulam Bağirov, İdris Hasanova ve Halid Seyid Hocayeva'nın belli dönemlerde Azerbaycan dili ve yazısı konusunda devrim karşıtı ve milliyetçi tutumlar sergilediğini söylemiştir.⁴⁹⁸ Bundan sonra Tagızade'nin sorgusuna Eylül ayına kadar ara verildiği anlaşılmaktadır.

12 Eylül'de tekrar başlayan sorgulama öncesi suçlamalar ile devam ederken, bunlara ilaveten devrim karşıtı milliyetçi örgüte/teşkilata mensub olduğu ve bunu itiraf etmesi kendisine bildirilmiştir. Ancak Tagızade suçlamaları kati bir dille red edince sorgulamanın 3 numaralı metodu⁴⁹⁹ devreye sokulmuş, günlerce süren dayak ve işkencenin sonucunda 10 Ekim 1937 tarihili sorgusunda Tagızade kendisine yöneltilen bütün suçlamaları kabul etmek zorunda kalmıştır.⁵⁰⁰

⁴⁹⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.143.

⁴⁹⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.144.

⁴⁹⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.144.

⁴⁹⁹ *Dövülme ve çeşitli işkence yöntemleri 3 numaralı metod olarak geçmektedir.*

⁵⁰⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.145.

Yaptığı itiraf sonrasında 17 Ekim 1937'de Abdulla Tagızade'ye ait kitap ve çalışmalara el konularak yakıldığı görülmektedir.⁵⁰¹ Bu yüzden ki günümüze onun bıraktığı eserler ulaşmamıştır. Tagızade hakkında hazırlanan 4 maddelik protokolde onun hakkında daha 1929'da hazırlanmış devrim karşıtı, milliyetçi, terörist ve pan-Türkist teşkilatın uzvu olduğu ifşa edilmekte ve Sovyet hükümetine karşı terörcü faaliyetlerde bulunmasıyla Azerbaycan SSC CM'nin 64,70 ve 73. maddeleri üzerinden suçlu bulunmuştur.⁵⁰²

Repressiya süreci boyunca sıkça karşılaştığımız dil üzerine yapılan çalışmalarda milliyetçi eğilim göstermek suçu Tagızade üzerine de itham edilmiştir. Ancak özellikle Çobanzade ve Gubaydullin üzerinden bu eğilimlerin teşkilatlı şekilde yapılması üzerine basa basa durmamız gereken bir konudur. Daha önce de belirttiğimiz üzere Sovyetlerin yerleşme politikası sürecinde dil üzerine yapılan çalışmalar Sovyet denetimi, izni ve hatta destekleri ile gerçekleştirilmiştir. Ziya Bünyadov'a göre bu suçlamalar, Beriya'nın eli ve Sumbatov-Topuradze ikilisi aracılığıyla, dosyalarda şişirme yaparak sergilenen düşmanca tutumun eseri idi.

Abdulla Mehmed oğlu Tagızade 2 Ocak 1938 tarihinde SSCB Yüksek Mahkemesinin verdiği kararla kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Tagızade hakkındaki iddaalar ancak 1956 yılında kardeşi Yakut kızı Caferzade Sedri Serova'nın müracatı ile başlayan süreç sonucunda 1957'de anlaşılabilmektedir.⁵⁰³

⁵⁰¹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.145.

⁵⁰² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.145.

⁵⁰³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.147.

4.4. Hanefi Zeynallı

Hanefi Baba oğlu Zeynallı Stalin repressiyasına kurban giden Azerbaycan aydınlarından biridir. Onun sorgusu yalnızca kendisini değil, verdiği ifadeler sonucunda birçok aydının sorgulamalara dahil edilmesine ya da hali hazırda sorgudaysa çözülmesine neden olduğundan önem arz etmektedir.

Edebiyat bilimci ve iyi bir eleştirmen olan Hanefi Zeynallı, 24 Mart 1896'da Bakü'de Demirçi-Nalbend ailesinde dünyaya gelmiştir.⁵⁰⁴ Ahmet Cevad gibi Hanefi Zeynallı'da küçük yaşta babasını kaybetmiştir. Eğitim hayatına Bakü Orta Politeknik okulunda başlayan Zeynallı, sonrasında Moskova'ya giderek eğitimine Yüksek Teknik Enstitüsü'ne kaydolmuştur.⁵⁰⁵ Zeynallı'nın Moskova'ya gittiği ve eğitim gördüğü tarih göz önüne alınırsa, Rusya'nın o dönemdeki siyasi durumundan ve akımlarından etkilenmeme şansının olmadığı görülecektir. Bu etki ile olacak ki, Zeynallı'nın önceleri 1917'de aktivist SR Partisi'nde çalıştığını, 2 yıl sonra ise Bolşeviklerin safına geçtiğini görmekteyiz.⁵⁰⁶ Devrim sonrasında ise Zeynallı 1922 yılına kadar Sovyet Sosyal İşler Teşkilatı'nda çalışmış ve öğretmenlik yapmıştır. 1930 yılında Zeynallı'da ulusalcı eğilimler gösterdiği gerekçesiyle partiden ihraç edilmişse de, 1932 yılında yeniden üyeliğe kabul edilmiştir.⁵⁰⁷

1927 sonrasında Azerbaycan Türk Edebiyatı Tarihi Bölümü'nde çalışmaya başlayan Zeynallı, 1930'da doçent olması akabinde SSCB İlimler Akademisi Azerbaycan Devlet Enstitüsü'nün Edebiyat Bölümü Folklor Şubesi Müdürlüğü

⁵⁰⁴ *Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (Çevrimiçi)

http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ruhulla_ahundov (Erişim Tarihi:05.05.2017)

⁵⁰⁵ Ahmet Buran, *a.g.e.*, s.389.

⁵⁰⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.180.

⁵⁰⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.180.

görevini de üstlenmiştir.⁵⁰⁸ Akademik çalışmalarının yanında Zeynallı, 1923-1931 yılları arasında Kommunist gazetesi, Maarif ve Medeniyet, İnkılap ve Medeniyet, Maarif İşçisi gibi dergilerde yazılar yazmıştır.

Zeynallı'nın bıraktığı önemli eserler arasında 1926'da 'Azerbaycan Atalar Sözleri ve Meseller', 1928'de Türk Edebiyatı Üzre İş' kitapları, 'Folklor' ve 'Terminoloji' makaleleri gösterilebilir.⁵⁰⁹ Bu çalışmaları ile Zeynallı, Azerbaycan Halk Bilimine büyük katkılarda bulunmuş Türk bilim adamıdır.⁵¹⁰

Hanefi Zeynallı'nın tutuklanması 28 Ocak 1937 tarihinde, Ruhulla Ahundov'un başında olduğu devrim karşıtı grubun üyesi olmak suçundan gerçekleşmiştir.⁵¹¹ Zeynallı hakkında 4 maddeden oluşan suçlamalar, onun henüz Moskova'da olduğu 1917 yılına kadar geri gitmektedir. SR Partisi'ne üyeliği, 1928'de Bakü'de Türkiye Konsülü Ferid Bey ile münasebeti aracılığıyla Türk Milliyetçisi İsmail Hikmet ile mektuplaşması 1929 ve sonrasında Müsavatçı Baharlı, Feyzullayev, Mevsumov ve Çobanzade ile yakın ilişkilerde bulunması ve sonra olarak da sorgu dosyalarına standart olarak eklenen devrim karşıtı ve milliyetçi ideolojide bilim yapma suçlamaları Zeynallı'nın sorgusunun ana hatlarını oluşturmuştur.⁵¹² Elbette Zeynallı tutuklanır tutuklanmaz akademik açıdan üstlendiği bütün görevlerinden icra edilmiştir.

⁵⁰⁸ **Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü**, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ruhulla_ahundov (Erişim Tarihi:05.05.2017)

⁵⁰⁹ Ahmet Buran, **a.g.e.**, s.390.

⁵¹⁰ H.Zeynallı'nın katkıları hakkında detaylı bilgi için bkz: Hazangül Memmedova, "Hanefi Zeynallı Masallar Hakkında", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, 2011-2, s.207-2015.

⁵¹¹ Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.81.

⁵¹² Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.82

Zeynallı sorgusunun başladığı 29 Ocak'tan 31 Ocak'a dek devrim karşıtı ve milliyetçi isimlerle olan bağlantılarını kesin bir dille red etmiştir. 3 Şubat'ta tutanaklara göre sorgu makamının Zeynallı'yı samimi bulmadığını ve düzgün ifade vermesi gerektiği yönünde uyardığını görüyoruz, ancak Zeynallı kendisine itham edilen suçları red etmekte ısrarcı davranmıştır. Ancak aynı sorgunun devamın Zeynallı devrim karşıtı kitaplar aldığını, devrim karşıtı teşkilatın uzvu olduğunu, Cavad Bağırzade, Habib Samedzade, İmran Babayev'i bu teşkilata kattığını, öğrencilerini devrim karşıtı milliyetçi terbiye ile yetiştirdiği ve Türkiye lehine Azerbaycan'ın SSC'dan ayrılması taraftarı olduğunu kabul etmiştir.⁵¹³ Bu ifadeden yaklaşık bir hafta sonra devam edilen Zeynallı sorgusunda Şubat ayı içerisinde detaylı ifadeler vermeye devam etmiştir.

Şubat 9-10-11'de Zeynallı, Ruhulla Ahundov'un kendisini devrim karşıtı teşkilata kattığını, kendisinin de 1936 yılı sonunda Bakü'deki gençleri ve Türk aydınlarını teşkilata dahil ederek onları terör ve tahribata yönlendirdiğini ifade etmiştir.⁵¹⁴ 13 ve 14 Şubat'ta ifadelerine devam eden Zeynallı, içinde bulunduğu teşkilatın yapılanması ve ilgili olduğu konularla ilgili birçok isim sıralamaya devam etmiştir. 16 Şubat'ta ise terör, casusluk ve tahribatçılık faaliyetlerinde bulunduğunu, Transkafkasya hükümetinin lagv edildiği dönemde Azerbaycan'ın SSC'dan ayrılması konuları üzerinde ciddi çalışmalar yaptığını da üzerine almıştır.⁵¹⁵

Zeynallı'nın ifadelerinde önemli bir detay daha bulunmaktadır. İfadeleri sırasında Zeynallı, Türkiye merkezli Azerbaycan'ın SSC'dan ayrılmasını ve İran Azerbaycan'ı ile birleşmesini savunan Nerimanovcu bir grup olduğunu da ileri

⁵¹³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.82.

⁵¹⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.82.

⁵¹⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.83.

sürerek bu grubu; Dadaş Bünyadzade, Baba Aliyev, Yusuf Malikov, Bağ Cavari, Teymur Aliyev, Mustafa Kuliye, Nevruz Rzayev, Büyükağa Talıblı, Mevsim Kadirli, Ağahuseyn Kazımov, Muhtar Hacıyev, Mirzağa aliye, İsmayıl Zeynalov, Eyyüb Hanbudakov, Hacığa Abbasov, Azim Azimzade, Azim Dadaşov, Veli Hulufu ve Memmed Bilenderli'nin oluşturduğunu söylüyordu.⁵¹⁶ Zeynalı'nın kendisine böyle bir soru yöneltilmeden - en azından tutanaklarda göremiyoruz- böyle bir yapıdan bahsetmesi anlaşılabilir bir durum değildir. Belki odağı kendisinden uzaklaştırmak belki de sorgulamayı sulandırmak istemiş olabilir, ancak Nerimanov zaten 1925'lerde Azerbaycan siyasetinden Moskova'ya çekilerek uzaklaştırılmış ve Moskova'da hayatını kaybetmiştir, adını verdiği isimler ise büyük acılara maruz kalacaktır.

Zeynalı detaylı ifadeleri sırasında yalnızca devrim karşıtı teşkilatta bulunanların isimleri ve faaliyet amaçları hakkında bilgi vermekle kalmıyor, bununla birlikte 2 Eylül'de kendisine itham edilen L.Beriya ve M.Ç.Bağırov'a karşı gerçekleştirilmesi planlanan terör eyleminden de haberdar olduğunu söylüyordu.⁵¹⁷

20 Eylül'de Zeynalı Ruhulla Ahundov'un ilim cephesini organize ettiği, eğitimin farklı aşamalarında Azerbaycan Edebiyatı'nın klasiklerini ve Mirza Fethali Ahundov'un eserlerini öne çıkardığını, Molla Nasreddin ortaya koyduğu neşirleri bilerek saklatarak Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında baştan sona aydın terminolojisi ve yazımı ile ideolojisini yaymaya çalıştığını belirtmiştir.⁵¹⁸ Zeynalı'nın bu ifadesi de bizim açımızdan kafa karıştırıcıdır. Çünkü 1926 Bakü Kurultayı'nda alınan kararlar doğrultusunda Türk dillerinin nasıl yönlendirileceği konusu zaten

⁵¹⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.83.

⁵¹⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.84.

⁵¹⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.84.

uzun uzadıya tartışılmış ve ortak bir paydada buluşulmuştur. Bundan sonraki çalışmalar ve müfredatlar bu doğrultuda hazırlanmıştır. Molla Nasreddin ve derginin çevresinden toplananlar Azerbaycan'da kullanılan dilin halkın anlayacağı öz ve sade özellikler göstermesi gerektiğini ve Osmanlıca'nın ağıdalı sözcüklerinden arındırılması gerektiğini savunmuştur. Tabi bu durum ortaya Türk Dili konusunda ortak bir payda yaratma ülküsüne karşı bir tutum demektir.⁵¹⁹ Herhalde Zeynallı'nın da burada ifade etmeye çalıştığı dil üzerinden Ruhulla Ahundov'un burjuvazi bir ortak dil yaratma fikri ile Pan-Türkist faaliyetlerde bulunduğunu ifade etmektir.

Hanefi Zeynallı'nın sorgu tutanaklarından ilginç bir bilgiye rastlamaktayız. 12493/81 nolu dosyada yer alan Hüseyinov Mikail Namaz oğlu'nun ifadesiyle 1933 yılında 'Azerbaycan Mllyetçi Partisi' yaratıldığını ve belirtilen şu şahısların partinin uzvu olduğu belirtilmiştir:

" Ahmed Trinic - Azernesrin Direktörü.

Ali Kerimov- Azerbaycan Devlet Dram Teatrının Tirektörü.

Hanefi Zeynallı - SSRİ EA Azerbaycan Filialının emekdaşı.

Veli Hulufu - ASE' nin Direktör Muavini.

Balabey Hasanbeyov - ADU' nun Rektörü.

Baba Askerov - Partiya Tarihi İnstitutunun emekdaşı.

Rahim Hasanov - PartiyaTtarihi İnstitutunun Direktör Muavini.

Memmed Cuvarlinski - Nuha Şahar Partiya Komitesinin Katibi.

⁵¹⁹ Erdoğan Uygur, "Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt:4, Sayı:4, 2007, s.59.

Kanber Sadıkov - torpaqşunaslıq, ilmi - Tədqiqat İnstitutunun Direktör.

Hüseyn Məmmədov - Marksizm Leninizm İnstitutunun Partiya Təşkilat Katibi.

Daşdemir Buniyadzadə - Marksizm Leninizm İnstitutunun müdavimi.

İsmayıl Cəmilov - Az. K (6) P Nuha Şahar Komitəsinin işçisi.

Kazım Alaskerov - Siyası Edebiyat Nəşriyyatının Direktörü.

Hamdi Sultanov - Halk Kommunal Təsərrüfatı Komissarı.

Asker Fəreycadə - Dövlət Plan Komitəsinin Sədri.

Eyyüb Hənbudakov - Zaqafkaziya Dahili Ticarət Komissarlığının Mesul İşçisi.

Dadaş Buniyadzadə - Zaqafkaziya Halk Torpaq Komissarı.

Mirza Davu Hüseynov - Zaqafkaziya Halk Maarif Komissarı.

Hasan Səferov - Az. KP MK' nın Kend Təsərrüfatı Şubəsi Müdiri.

Ahmed Kazımov - Partiya Tarihi İnstitutunun eməkdaşı.

Asker Eyvazov - Azərbaycan SSR Halk Komissarları Şurası Sədri'nin Müavini.

Səleh Kullucanski - Azərbaycan AKTMİ' nin Direktörü.

İbrahim Əminbəyli - Klavlitin Reisi.

Soltan Macid Əfəndiyev - Az. MİK' nin Sədri.

Adil Həsənov - Halk Maarif Komissarının Muavini.

Beşir Saferov - K. - İsmaililov RİK' in Sadri.

Bala Efendiyev - Azərbaycan K (6) P Zakatala Rayon Komitesinin Katibi.

Hamid Yakubov - Respublika Prokuroru.

Yusuf Caferov - Azərbaycan K (6) P Konakkend Rayon Komitesinin Katibi.

Haydar Vezirov - Azərbaycan SSR Halk Torpak Komisarı.

*Rzayev - Azərbaycan K (6) P Samuh Rayon Komitesinin katibi.*⁵²⁰

5 Ekim 1937 tarihinde Azerbaycan Halk iç İşleri Komiseri Sumbatov-Topuradze, Zeynallı'nın itirafları doğrultusunda 64,69,70 ve 73 maddeler nazarında ithamları tasdiklemiştir. Kendisi ile ilgili hazırlanan 6 maddelik protokol şöyledir:

"1-1934. yıl 1 Aralık'ta Kirov'un canice öldürülmesini hayata geçiren ve sonraki yıllarda (1934-1937) partiye ve hükümet rehberlerine karşı terörcü aktlar hazırlayan devrim karşıtı Troçkist-Zinoyevci terörcü teşkilatın uzvudur.

2.1925. yıldan devrim karşıtı Pan-Türkist teşkilatın ter kibine dahil idi, bu teşkilatın uzvu Çobanzade ile alaka saklamış ve habs olunan günedek partiyaya ve sovet hakimiyetine karşı barışmaz mübarize mevkinde durmuşdur.

3.1934. yılda devrim karşıtı milletçi teşkilatın ter kibine dahil idi, hansı ki, onun rehberlerinden biri olan R. Ahundov tarafından bu teşkilata celb edilmişdir ve rehberlik ile teşkilata alaka saklamışdır.

⁵²⁰Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.85-86.

4. Azərbaycan'ın ayrı ayrı rayonlarında devrim qarşıtı ahval-ı ruhiyeli adamları milletçi teşkilata celb ederek silahlı isyanın hazırlanması safhasında aktif rol almış, ahali arasında isyancı ahval-ı ruhiyesi yaymışdır.

5. Terrörcü mevkide yer almış, UİK (6) P ZAK katibi Beriya ve AK (6) P MK katibi M. C. Bağirov'a qarşı hazırlanan terrörcü aktların işlenib hazırlanmasında ve ayrı ayrı variantların müzakiresinde faal iştirak etmişdir.

6. SSRİ EA Azərbaycan filialının edebiyat ve dilcilik institutunda işlerken ilm cehbesinde de ziyanlı faaliyet göstermişdir.⁵²¹

Hazırlanan protokol dikkate alınarak SSC Yüksek Mahkemesi Hanefi Baba oğlu Zeynallı'yı 12 Ekim 1937'de saat 16.25'te kurşuna dizilme cezasına mahkum etmiştir.⁵²² Karardan bir gün sonra ise kurşuna dizilmiştir. H. Zeynallı'nın davası, 1955 Nisan'ından sonra yeniden yargılanmalar sırasında gündeme gelmiş, suçsuzluğu ancak 30 Mart 1957 yılında kanıtlanabilmiştir.⁵²³

Hanefi Zeynallı'nın sorgusu, yalnızca şahsı adına değil, Azərbaycan'da yürütülen bütün repressiya davaları açısından büyük önem arz etmektedir. Sorgusunun büyük bir bölümünde kendisine yöneltlen ithamları red eden Zeynallı'nın sorgusu ile yakından ilgilenen Galustyan'ın -kendisi de sonra idam edilerek öldürülmüştür- baskıları ve hapis hayatını kaldıramayan Zeynallı, gördüğü işkence ve baskılarla gerçekdışı itiraflarda bulunmuştur.⁵²⁴ Tutanaklarda gördüğümüz kadarıyla Zeynallı kadar detaylı ve kendisine sorulmadığı halde sorgunun dışına taşan itiraflarda bulunan başka bir aydın yoktur. Tabi burada Zeynallı'nın bu ifadeleri

⁵²¹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.86-87.

⁵²² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.87.

⁵²³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.87.

⁵²⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.181.

hangi ortamda verdiği de şüphelidir, ancak her ne olursa olsun onun ifadeleri sorgu makamının ileriki suçlamalarında önemli dayanak noktası olmuştur.

4.5. Gulam Bağırov

Gulam Kerim oğlu Bağırov Repressiya politikasına maruz kalmış en genç dilerden birisidir. 1904 yılında Güney Azerbaycan'da Merend Bölgesi'ne bağlı Dize Köyü'nde dünyaya gelen Bağırov, 1911 yılında ailesiyle birlikte Nahçivan'a taşınmıştır. Nahçivan'da Rus-Tatar Okulu'na kayıt olan Bağırov 1915'te mezun olmuş, ancak eğitim hayatına 5 yıl kadar ara vermek zorunda kalmıştır.⁵²⁵ 1920 yılında öğretmenlik kurslarına katılan Bağırov, 1924'te Bakü'ye giderek burada Pedagoji Enstitüsü'nde eğitimine devam etmiş, 1927'de Doğu Bilimleri Fakóltesi'ne geçmiş, 1929'da üniversite eğitimini tamamlamıştır.⁵²⁶ 2 yıl sonra Yüksek lisansını tamamlamış, 'Azerbaycan Dilinde İsim Hallerinin Sintaktik Vazifesi' adlı doktora tezi ile doktor ünvanı almıştır.⁵²⁷

Gulam Bağırov eğitim hayatına devam ederken çalışma hayatına da atılmıştır. 1927-1936 yılları arasında Azerbaycan Komünist Yükseköğretim Merkezi'nde öğretmenlik yapmış olan Bağırov, 1934 yılında SSCB İlimler Akademisi'nde idareci olarak da görev yapmış, bu görevi sırasında Simumyagi'nin⁵²⁸ yardımcılığını da yapmıştır.⁵²⁹ Bağırov'un Bolşevikler ile ilişkileri daha Nahçivan'da iken başlamıştır. Sovyet toplumunda yer edinebilmek ve kariyer yapabilmekiin önemli bir adım olan

⁵²⁵ Ahmet Buran, *a.g.e.*, s.404.

⁵²⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.147.

⁵²⁷ Ahmet Buran, *a.g.e.*, s.404.

⁵²⁸ *O esnada Simumyagi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün müdürü konumundadır.*

⁵²⁹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.147.

Komsomol'un üyesi olan Bağirov'un 1931'de Komünist Parti üyeliğine aday olsa da, 6 yıl üyeliği bekletilmiştir.⁵³⁰

Bağirov'un Çobanzade ile öğretmen-öğrenci ilişkisi de bulunmaktaydı. '15 yılda Azerbaycan SSCB' adlı çalışmanın Dilbilgisi bölümünde birlikte çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışma ve Çobanzade ile yakınlığı Bağirov'a tutuklandığı sırada sıkıntı çıkaracaktır. Onun tutuklanması ile ilgili hazırlıkların 1937 yılı başına tekabül etmektedir. Gözlerinin önünde Çobanzade'nin tutuklanması ve parti içindeki kendisine yönelik eleştirilerin ve suçlamaların yönelmesine sebep olmuştur. Bu suçlamalar sonucunda ise şu sonuçlara varan parti komitesi Bağirov'u partiden ihraç etmiştir:

"1-) Azerbaycan dilinin terminoloji ve orfokrafiyasının, <<15 yılda Azerbaycan'da ilk>> edebiyat mecmuasının işlenip hazırlanmasında devrim karşıtı pan-Türkist Çobanzade ile birlikte pantürkist konsensiyayı geniş yaymıştır.

2-) Devrim karşıtı Ahundov işa olunmasına ve Çobanzade'nin devrim karşıtı şahs gibi faaliyet göstermesi hakkında defalarca haberdarlık edilmesine bakmayarak, onlarla sık alaka saklamıştır.

3-) Edebiyat ve Dilcilik İnstitütünde direktör muavini işleyerken özünütenkid boğmuştur. Umumi iclasda institütün emekdaşlarının ekseriyeti onun devrim karşıtı Ahundov-sevimlisi-, habercisi adlandırmıştır.

⁵³⁰ Bu durum yine Sovyet toplumunda sıkça karşılaşılan bir durumdu. Bireyler toplumda yer edinebilmek için Komsomol çevresinde bulunuyordu. Ancak Komünist Parti'nin 'sorunlu' gördüğü kimseler partide görev alamıyordu. mah, s. 147

4-) Azərbaycan dilində terminolojiyə lüğəti işlənip hazırlanarkən ictimai və elmi təşkilatlar burada cəlp edilməmişdir. Nəticədə isə lüğətdə pan-Türkist təhriflərinə geniş yer verilmişdir.⁵³¹

Partiden ihraç edilməsinin akabinə Gulam Bağirov 4 Nisan 1938 tarixində tutuklanmış, ilk sorğulamasına isə 10 Nisan'da başlanmışdır. 1. və 19 Nisan 1938 tarixində gerçəkləşən 2. sorğulamasında kendisinə yönətilən devrim qarşısı, milliyetçi və Pan-Türkist təşkilatın üzvü olduğuna dair suçlamaları katı bir dillə rədd etmişdir. Bağirov'un bu tutumu qarşısında sorğu məkəmi 3 nömrəli metodu tətbiq etməyə qoyaraq, Bağirov'a işkəncə və dayaktan başqa iki dəfə üç gün boyunca ayakta durma kimi cəzalar vermişdir.⁵³² İşkəncəyə dayanamayan Gulam Bağirov, 10 Mayıs 1938 tarixli 3. sorğusundan itibərən kendisinə yönətilən suçlamaları üzərinə almışdır.

3.sorğusunda verdiği ifadədə devrim qarşısı milliyetçi təşkilatın içərisində olduğunu bildirən Bağirov, kendisini bu təşkilata Vəli Hələflü'nün cəlb etdiğini söyləmişdir. Bu ifadə sonrasr görevi haqqında detaylı məlumat istəyən sorğu məkəminə SSRİ EA'nın Azərbaycan filialının Dilçilik və Edebiyat Enstitüsü müdür yardımçısı iken tematik istehsal planında təhribəttə bulunduğunu bildirmişdir.⁵³³

Temmuz 1938'də ifadələrinə davam edən Bağirov şöyle deyirdi: *"Komünist Partiyə və hökumət rəhbərlərinə qarşı tərör tətbiq etmək vəzifəsini qarşısına qoyan milliyetçi təşkilatın tərkibinə daxil olmuş və ziyankarlıq işi aparmışdır."*⁵³⁴

⁵³¹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.153.

⁵³² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.154.

⁵³³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.154.

⁵³⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.155.

Bağirov'un bu ve bir önceki itirafları kendisinin Azerbaycan SSR CM'nin 69 ve 21/70. maddeleri üzre cezalandırılması için yeterli imkanı sağlamıştır.

Cezasının kesinleşeceğini anlayan Bağirov 11 Temmuz 1938'de gerçekleşen 4. ve sonuncu sorgusunda net bir şekilde şunları ifade etmiştir: *"Ben katî şekilde bildiririm ki, terörist ve silahlı isyana hazırlık işinde pratik olarak hiçbir iştirakta bulunmadım."* Bu ifadenin ardından kendisi ile ilgili olumsuz malumat verilen kişiler kurşuna dizilirken, Bağirov ile ilgili kararın bildirilmesi 20 Mart 1939 tarihine kadar bekletilir ve yalnızca devrim karşıtı, milliyetçi pan-Türkist teşkilata üye olmak suçundan ve '15 yılda Azerbaycan'da İlim' mecmuasında pan-Türkizmi teblig ettiği gerekçesiyle cezalandırılması gerektiği mahkemece belirtilmiştir.⁵³⁵

21 Temmuz 1939 tarihinde SSRİ Yüksek Mahkemesi Hususi Müşaviri 25 numaralı protokolde Bağirov'un antisovyet milliyetçi teşkilata iştirakı dolayısı ile 8 yıl süre ile çalışma kampına gönderilmesini önermekteydi. Ancak, Gulam Kerim oğlu Bağirov genel hesapla hayatının 17 senesini hapis ve sürgünde geçirecektir.⁵³⁶ Sürgün hayatını Kazakistan'ın Cambul vilayetinde geçiren Bağirov 22 Nisan 1954 yılına kadar sürgünden geri dönememiştir.⁵³⁷ Beriya ve Mir Cafer Bağirov'un hapis edilmesinden güç alan Gulam Bağirov, kendi başvurusu ile yeniden sorgulanmış ve 23 Nisan 1956'da beraat almıştır.⁵³⁸

Gulam Bağirov repressiyaya maruz kalmış Azerbaycan aydınları arasında kendi beraatini görebilme mutluluğuna sahip olabilen tek kişi olacaktır. Bu özelliği

⁵³⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.155.

⁵³⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.156.

⁵³⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.152.

⁵³⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.152.

ile diğer tüm kurbanlardan ayrılan Bağirov'un beraati sonrasındaki yaşantısı ile ilgili bilgi bulunmamakla beraber ölüm yılı da tespit edilememiştir.

4.6. Mikail Müşfik

Tam adı Mikail Kadir oğlu İsmailzade olan şair, kısa süren yaşamına sığdırdığı şiirleri ile Türk edebiyatında derin bir iz bırakmıştır. Mikail Müşfik'in çocukluk dönemi zor geçmiştir. 1908 yılında Bakü'de dünyaya gelen şair, daha 6 yaşında iken babasını kaybetmiştir. 1927 yılında girdiği Azerbaycan Devlet Üniversitesinden mezun olan Mikail Müşfik'in 7 yıl boyunca da öğretmenlik yaptığı belirtilmektedir.⁵³⁹ Ancak bu süre sorgu tutanaklarına göre yapılan incelemede abartılı olarak görülmektedir.⁵⁴⁰

Mikail Müşfik doğduğu tarih ve ortam itibarıyla Müsavatçı kimlikle çok fazla alakadar olabilmiş biri değildir. Şair Sovyet sistemine entegre olabilmiş görünmekle birlikte eserleri de Rusça'ya çok defa çevrilmiş ve adı büyük Sovyet şairleriyle birlikte anılmıştır. İçinde bulunduğu sistemi kabullenmekle birlikte Mikail Müşfik'in ulusal değerlere büyük bir saygı içerisinde olduğunu, milli folklor ve milli edebiyatı diğer uluslar ile yarışır noktaya getirmek için çaba sarf ettiği hem başına gelenlerden hem de bıraktığı eserlerden kolayca anlaşılabilmektedir.⁵⁴¹ Temelinde tam olarak bu

⁵³⁹ *Azerbaycan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, (Çevrimiçi)

http://www.azerbaycanedebiyati.com/index.php/sayfa/detay/ruhulla_ahundov (Erişim Tarihi:06.05.2017)

⁵⁴⁰ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, 161.

⁵⁴¹ Babek Kurbanov, "Rus Kömünizmi ve Milli Mesele Üzerine", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, Erzurum, 2000, s.358.

sebeble Repressiyaya maruz kalsa da onun gibilerin çizdiği yol, arkalarında bıraktıkları eserler özellikle 1950 sonrası genç şairlere yeni ufuklar açacaktır.⁵⁴²

Mikail Müşfik'in tutuklanma sürecinin ve hazırlığının Ahmet Cevad ile paralel gerçekleştiği görülmektedir. Şairin tutuklama raporu, tutuklama kararı, tutuklama izni ve arama tutanakları eş zamanlı ve aynı kişilerce aynı gün ve tarihte imzalanarak uygulamaya koyulmuştur.⁵⁴³ 4 Haziran 1937'de tutuklanan şair Müsavatçı bir geçmişe sahip olmadığından Ahmet Cevad gibi bir durumda değildi. Kendisine başlarda yöneltilen en uç soru 1930'larda tutuklanan öğrencilerin kendisini milliyetçi örgüte üye yapmaya çalışıp çalışmadığı ya da üye olup olmadığıydı. Ancak şair bu ithamı kesin bir dille red etmiştir.⁵⁴⁴ Mikail Müşfik hakkında sorgu makamının elinde çok fazla bilgi bulunmaması şairin Ahmet Cevad'dan daha fazla dayanmasına ve ithamları red etmesini sağlayacaktır. Adı Çobanzade'nin 12493 nolu iştirakta verdiği ifadelerde devrim karşıtı milliyetçi Azerbaycan aydınları arasında geçmesine rağmen gösterdiği direnişi devam ettirecektir.⁵⁴⁵

Eylül ve Ekim ayına kadar ifadesini değiştirmeyen Mikail Müşfik, bu tarihten sonra Çobanzade'nin itiraflarına ek olarak başka aleyhte itirafların sunulması ile çok fazla dayanamayarak kendisine itham edilen suçları üstlenmeye başlamıştır. Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı Alekberli'nin kendisine şiirlerinde devrim karşıtı milliyetçi öğeler işlemediğini söylediğini ve onunda 'Mingeçevir' ve Sonsuzluk Şarkısı' şiirlerinde bunu yerine getirdiğini itiraf ediyordu.⁵⁴⁶

⁵⁴² Mitat Durmuş, "Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü", *Türkoloji*, Cilt: XV, Sayı:1, Ankara, 2002, s.263.

⁵⁴³ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.162.

⁵⁴⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.162.

⁵⁴⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.91.

⁵⁴⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.106; mah, s.162.

Mikail Müşfik'ten asıl istenen Zeynallı gibi kendilerine isim ve devrim karşıtı milliyetçilerin listesini vermesidir. Ancak kendisine yapılan suçlamaları her ne kadar kabul etmiş olsa da, başkalarının isimlerini başta vermeyeceği konusunda direten şair, işkenceye dayanamayarak bir grup genç şair ve yazarın adını zikretse de onların çok büyük bir kısmı tutuklanmamıştır.⁵⁴⁷

Verdiği ifadeler sonucunda⁵⁴⁸ 5 Ocak 1938 tarihinde ölüm cezasına çarptırılan Mikail Müşfik, aynı gün cezasının icrası ile idam edilmiştir.⁵⁴⁹ Sovyet döneminde yetişmiş, Sovyet sistemine karşı herhangi bir aktivist eylemde bulunmayan, üstüne üstlük Stalin ve Stalingrad ile ilgili şiirlerde kaleme alan şair Sovyet rejimine karşı faaliyette bulunmamasına rağmen hakkında verilen ifadelerle daha 30 yaşında hayatından olmuştur. Son adlı şiirinde Müşfik'in rejime olan bağlılığını kolayca okumak mümkündür.⁵⁵⁰

Ölüme mahkum edilen tüm Azerbaycan aydınlarının ailesinde gerçekleştiği gibi Mikail Müşfik'in de eşi hapsedildi, ancak Dilbar Hacı kızı Ahundzade cezaevinde aklî dengesini yitirerek çalışma kampı yerine psikiyatri kliniğine

⁵⁴⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.163.

⁵⁴⁸ *Mikail Müşfik'in sorgu dosyası oldukça kısadır.*

⁵⁴⁹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.163.

⁵⁵⁰ "Bu yeni il Stalingrad
Zavodlarında çıxan
Ukrayna çöllərini
Özbəkistan, Azərbaycan millərini
Hərəkətə gətirən
Pambıq, taxıl yetirən
Traktorlar bayramı.
Bu yeni il xaricdəki düşmənlərin
Şaşıdığı gün.
Proletar qüvvəsinin
Aşıb-aşılıb daşdığı gün
Bu yeni il insanları dəyişən il,
Bu yeni il ictimai cəmiyyətcin döyüşən il.

Div motorlar bayramı
Bu yeni il
Bizə həyat,
Bizə yeni bir kainat
Bizə qat-qat
Əzm-səbat Gətirən il.
Köhnə sərxoş il deyil.
dünyamızı çevirməkçin
Bir istinad nöqtəsi.
Bu illərin əlindədir
Kapitalizmin noxtası"

gönderilmiştir.⁵⁵¹ Şairin duruşmasının yeniden görülmesi ve suçsuzluğunun kanıtlanmasında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin Yönetim Kurulu Üyeleri'nin imzaladığı mektup büyük önem taşımaktadır. Bu üyeler aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz şiirleri üzerinden Mikail Müşfik'in Sovyet ilkelerine bağlı olduğunu belirtmişler ve bu çabaları sonucunda 23 Mayıs 1956'da şairin lehine beraat kararının çıkmasına ön ayak olmuşlardır.⁵⁵² Azerbaycan'ın birçok yerine anıtı dikilen sokak ve caddelere adı verilen, genç yaşına rağmen Azerbaycan ve Türk maneviyatının usta şairlerinden olan Mikail Müşfik'in şiirleri 1956 yılındaki beraatının ardından tekrar yayımlanabilmiş ve Türk dünyası ile buluşabilmiştir.

4.7. Balabey Cabbar oğlu Hasanbeyov

1899 yılında dünyaya gelen Balabey Cabbar oğlu Hasanbeyov⁵⁵³, Azerbaycan ilminde önemli görevler alan, eğitimci, idarecilik yapmış önemli bir kişiliktir. Onun sorgusu ve gelişimi de repressiya kurbanı aydınların sorguları için büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nin rektörlüğünü de yapmış Hasanbeyov iktisadî siyaset alanında Azerbaycan'ın ilk profesörüdür.

Hasanbeyov hakkında henüz 28 Ocak 1937 yılında Komünist Parti tarafından Tihomirov ve Cicikalov'un ifadeleriyle devrim karşıtı ve troçkist olduğu tespit edilmiştir.⁵⁵⁴ Aynı durum 1936 yılında Tihimirov'un Marksist-Leninist Enstitü'nün işçileri ve öğrencilerinin arasında devrim karşıtı troçkist çıkışlarda bulunduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Hasabeyov üniversitede Haydar Memmedov, Haydar

⁵⁵¹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.163.

⁵⁵² F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.164.

⁵⁵³ *Balabey Cabbar oğlu Hasanbeyov'un sorgusu Mahvedilmiş Türkoloji ve Kurşunlanan Türkoloji kitaplarında bulunmamaktadır. Ancak Ziya Bünyadov Girmızı Terrör kitabında onun sorgu tutanaklarını bizlere aktarmaktadır. Bizde daha önce işlenmemiş Azerbaycan'ın ilk iktisad ve siyaset profesörünü çalışmamızda aktarmanın önemli olduğunu düşündük. Dosya İştirak no: 12493/6'dır.*

⁵⁵⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.96.

Verdiyev ve Abdullayev gibi milliyetçi kişilerle irtibatta olduğunu görmekteyiz. Kendisi hakkında verilen bu malumatlar sonrasında C.Hasanbeyov hızlı bir şekilde Azerbaycan SSR CM'nin 72,73. maddeleri uyarınca tutuklanmıştır.⁵⁵⁵ Tutuklanma sebebi olarak Hasanbeyov'un devrim karşıtı, troçkist teşkilatın üyesi olup, Sovyet hükümetine karşı silahlı isyan hazırlanmasına katılmak ve terörcü tarafta durduğu gösterilmiştir.

Tutuklanmasının ardından ancak 16 Nisan 1937'de Az.K.P.'nin Voroşilov Rayon Komite Bürosu tarafından partiden ihraç edilmiştir. Hasanbeyov'un sorgusuna 29 Ocak'da başlanmış ve kendisine istintak tarafından yöneltilen ilk soru: *'İstintak farkına varmıştır ki, siz devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesisiniz. Bu durumu itiraf ediyor musunuz?'* olmuş, Hasanbeyov'un cevabı ise sorgunun başında her tutuklunun yaptığı gibi şu şekilde olmuştur: *'Ben hiçbir vakit devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesi olmadım. Ayrıca devrim karşıtı milliyetçiliğe karşı mücadele ettim.'* olmuştur.⁵⁵⁶ İfadesinin devamının Hasanbeyov'un kendisi hakkında malumat veren Tihomirov ve Cicikolov'un Troçkist olduklarını iddaa etmektedir. Bu durum sorgulamalar sırasında sıkça karşılaşılan bir durum gördüğümüz kadarıyla. Muhtemelen repressiya sırasında birçok kişi husumetli olduğu kişilerin isimlerini farklı suçlamalarla zikrettiğini görüyoruz.

Hasanbeyov'a tanıdığı milliyetçiler olup olmadığı da sorulmuş, buna cevaben kendisinin Hulufli, Hanbudakov, Céciyev, Kadirli, S.M. Efendiyev ve Talıblı'nın isimlerini vermiştir.⁵⁵⁷ Özellikle idarecilerin sorgularından farkediyoruz ki, aydınlarla birlikte siyasilerin isimlerinin de sıkça zikredilmektedir. 10-11 Şubat'ta gerçekleşen

⁵⁵⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.96.

⁵⁵⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.96.

⁵⁵⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.97.

ikinci sorgusunda Hasanbeyov'un kendisine yöneltilen suçları tamamiyle red etmiştir.

3. sorgu 5 Nisan'da gerçekleşmiştir. Sorgu sırasında kendisine aramalarda bulunan Troçkist eserler hakkında sorular sorulmuştur. Hasanbeyov'un cevabından anladığımız kadarıyla 1931 yılında 'İşçi Kuvvesinin Tekrar İstehsalı Problemi' adlı bilimsel çalışma yapmış ve Troçkist eserleri de bu çalışmasında kullandığını ifade etmiştir.⁵⁵⁸ Bizce mantıklı görünen bu açıklama sonrası sorgu makamı, bu seferde çalışması sonrasında bu eserleri muhafaza etmesi dolayısıyla suçlamış ve sonrasında tekrar kendisine Tihomirov'un aleyhinde vermiş olduğu ifade okunmuştur. Hasanbeyov tekrar Troçkist teşkilata üye olmadığını, Lenin ve Stalin'e karşı hiçbir karşı faaliyette bulunmadığını dile getirmiş, itiraftan kaçınmıştır.

Tutuklunun sorgularının yaklaşık 2 şer ay arayla gerçekleştiğini görüyoruz. 28 Mayıs tarihli 4. sorgusu sırasında Çicikalov'un aleyhinde verdiği ifadede geçen Ağamir Memmedov ile bağlantısı sorulmuştur. Çünkü Çicikalov ikisinin birlikte devrim karşıtı milliyetçi mevkide bulunduğunu söylemekteydi. Ancak Hasanbeyov ifadesinde ne devrim karşıtı milliyetçi mevkide durduğunu ne de Ağamir Memmedov'un faaliyetlerinden haberdar olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine istediğini alamayan Sovyet yetkilileri 3.numaralı metodu devreye sokarak Hasanbeyov'un türlü işkencelere maruz kalmasına neden olmuştur.

Gördüğü işkence sonucunda C.Hasanbayevov'un çözüldüğü, sorgulamanın istediği yönde ifade verdiğini görüyoruz: *"Müstentig: << 6 aydan beri, istintaka mukavemet göstererek düzgün ifade vermemektesiniz. İstintak sizden cevap*

⁵⁵⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.97.

beklemektedir. Siz Sovyet devleti ve bütün halka karşı herşeyi yanlış söyleme fikrindesiniz, düzgün ifade verin ki uzlaşma vasıtası ile sizi ifşa edelim.>>

Hasanbeyov: <<6 ay boyunca istintaka karşı devrim karşıtı, milliyetçi ve troçkist teşkilata iştirakımı kabul etmeyerek size karşı mukavemet gösterdiğimi itiraf ediyorum..... Kabul ediyorum ki devrim karşıtı troçkist ve devrim karşıtı milliyetçi teşkilata üye olduğumu itiraf ediyorum>> Müstentig:<<Samimiyetiniz göreceğiz! Devrim karşıtı troçkist ve devrim karşıtı milliyetçi teşkilata ne zaman ve kim tarafından celb olundunuz?>> Hasanbeyov:<<Teşkilata ben 1936 yılı öncesinde troçkist Çicikalov tarafından celb olundum>> Müstentig:<<Teşkilatınız Bakü'de kime karşı terör planları hazırlıyordu?>> Hasanbeyov:<< 1936 yılın Baharı'nda Çicikalov bana dedi ki, devrim karşıtı troçkist teşkilat Kalinin, Voroşilov ve Bağirov'a karşı terör eylemi hazırlanmaktadır. İtiraf ediyorum ki, ben Çicikalov'un terörist görüşlerine şerik idim ve terörü sovyet hükümetine karşı mübarize vasıtalarından biri olarak görüyordum.>>⁵⁵⁹ Görmekteyiz ki 5.sorgulama da Hasabeyov, sovyet makamlarınca ceza alması için yeterli itiraflarda bulunmuştur.

Hasabeyov bulunduğu itiraflara rağmen 2 Eylül 1937'de gerçekleşen 7. sorgusunda kendisine Hasan Seferov'un ifadesi okunarak Sovyet hükümetine karşı silahlı isyan faaliyeti gösterdiği ve bunu itiraf etmesi gerektiği telkin edildiyse de, Hasabeyov silahlı eylemde bulunduğunu gördüğü işkenceye rağmen kesinlikle red etmiştir.⁵⁶⁰ Sorgunun sonucunda Hasanbeyov hakkında Sovyet makamı şunları tespit etmiştir:

⁵⁵⁹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.98-99.

⁵⁶⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.99.

"1)1932. yılda faal devrim karşıtı troçkist Çicikalov ile alaka saklamış, 1936. yılın evvellerinde Bakü devrim karşıtı troçkist teşkilatın terkbine celb edilmiştir.

2)1936. yılda Mirza Memmedov tarafından devrim karşıtı milliyetçi teşkilata celb olunmuş ve onun işinde iştirak etmiştir.

3) Memmedov'un aracılığıyla Ağamir Memmedov'la, Abbas Nebiyev'la, Baba Babayev'le, İsrafil Ahundov'la devrim karşıtı alaka yaratmış ve onları hazırlayarak devrim karşıtı milletçi teşkilata celb etmeye cəhd göstərmişdir.

4) Devrim karşıtı troçkist terrorüst Cicikalov'un tesiri altında UİK (6) ve sovyet devletine karşı esas mübarizə vasitəsi gibi terrorün tərəfində durmuşdur.

5)Cicikalov'dan öğrenmişdi ki, devrim karşıtı troçkist teşkilat Kalinin'e, Vorosilov'a ve Bağirov'a karşı terrorcü aktlar hazırlamışdır, lakin onları həyata keçirəmemişdir.⁵⁶¹

Hazırlanan 5 maddelik bu protokol ile birlikte C.Hasanbeyov Azərbaycan SSR CM'nin 64,69,70 ve 73. maddələrinə görə suçlu bulunmuşdur. SSCB Yüksək Məhkəməsi'ne göndərilən dosyası 10 Ekim 1937'de görülmüş, 11 Ekim'de məhkəmə tərəfindən kurşuna dizilmə cəzasına cəzptirilmiş və 12 Ekim 1937'de Bakü'de kurşuna dizilərk öldürülmüşdür.⁵⁶² 7 Nisan 1956 tarixində C.Hasanbeyov'un kendisine yerilən hükmün iptal edilməsi üçün başvuru da bulunulmuş, SSCB Yüksək Məhkəməsi tərəfindən bəraət qərarı çıxarılaraq, bir Azərbaycan aydınının daha suçsuz olduğu ölümündən 19 yıl sonra da olsa qanıtlanmışdır.⁵⁶³

⁵⁶¹Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.100.

⁵⁶² Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.100.

⁵⁶³ Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.100.

4.8. Büyükağa Mirkasım oğlu Talıblı

Talıblı'nın tam adı Bünyadov'un neşrettiği tutanaklarda Büyükağa Mirkasım oğlu Talıblı iken, Mahvedilmiş Türkoloji adlı çalışmada Mikail Müslüm oğlu Talıbzade olarak geçmektedir. Ancak iki eserde de Talıblı'nın doğum ve ölüm yılı aynı olmakla beraber Azerbaycan'da üstlendiği görevlerde eşleşmektedir. Buna göre 1897 yılında Salyan'da doğan Talıbzade, 1918 yılında Sovyet Komünist Bolşevik Partisi'nin üyesi olmuş, 1920'li yıllarda Azerbaycan Edebiyat Birliği başkanı ve üyesi, Adalet Halk Komiseri, Devlet Plan Komitesi Müdürlüğü başkan yardımcılığı, Bakü Devlet Planlama Dairesi müdürlüğü görevlerini üstlenmiştir.⁵⁶⁴ Bu görevleri üstlenirken birçok kez bu yıllarda Nerimanovcu ve Hanbudakanov gibi ulusalcı eğilimlerde olmakla itham edildi. Aynı suçlama ile Talıblı'nın 1936 yılında bastıramadığı ulusalcı eğilimleri dolayısıyla partiden ihraç edilerek tutuklandığı ve 5 yıl süreyle hapis cezasına çarptırıldığı belirtilmekteyse de, 1936 sonunda Toprak Halk Komiserliği Subtropikal Kültür Bölümü başkanlığı yapmıştır.⁵⁶⁵ Bu yüzden ceza almış olsa da, hapis yatmadığı anlaşılmaktadır.

8 Ocak 1937'de Azerbaycan aydınlarının pek çoğunun sorgulamasını yöneten Atakişiyev, Kerasımov'a Talıblı ile ilgili parti görevi ve Sovyet hükümeti unvanına rağmen milli siyasete karşı devrim karşıtı milliyetçi çıkışlarda bulunduğu malumatını vererek Azerbaycan SSR CM'nin 72.maddesine göre haps edilmesini zaruri saydığını belirtmiştir.⁵⁶⁶ Sumbatov bu öneri üzerine harekete geçerek birgün sonra hemen Talıblı'nın tutuklanması emrini vermiştir.⁵⁶⁷

⁵⁶⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.183.

⁵⁶⁵ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.183

⁵⁶⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.101.

⁵⁶⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.102.

10 Ocak 1937'de Talıblı'nın sorgusu başlamıştır. Kendisine sorulan ilk soru Müsavatçı olduğu ve bunu itiraf edip etmediği ve Müsavatçılardan kimleri tanıdığıdır. Talıblı kendisinin Müsavatçı olduğunu kesinlikle red ederken, tanıdığı Müsavatçıları Dramatur Cafer Cabbarlı, Glavitin Reisi İbrahim Eminbeyli, BHMSŞ Müdürü Hüseyinov, şair Mikail Müşfik, Abusalam Samedov ve Rahim Vekilov olarak saymıştır.⁵⁶⁸ Daha 1.sorgusunda Talıblı'nın kendisi ile ithamları red ettiğini, ancak diğer kişiler ile ilgili malumat verme konusunda direnmediğini görüyoruz.

İlk sorgusunda Müsavatçı isimleri sıralamasından yola çıkan Sovyet makamı 23 Ocak tarihli ikinci sorgusunda Talıblı'dan tanıdığı bütün Müsavatçıları mahkemeye bildirmesini istemiştir. Talıblı ilk sorgusunda belirttiği kişiler dışında kimseyi tanımadığını bildirse de, mahkeme onu samimi bulmamakla beraber Mehmed Hasan Baharlı ve Seyid Huseyn Sadıhov'u tanıyıp tanımadığı da sorulmuştur. İkisi hakkında malumatı bulunmadığını belirten Talıblı, Ahmed Cevad ve Hüseyin Cavid ile ilgili şunları söylemiştir: *"Ahmed Cavad'ı devrim karşıtı mücavetçi ideolojinin taraftarı olduğu bilgim dahilindeydi. Hüseyin Cavid devrim karşıtı eğilimlere sahipti.>>"*⁵⁶⁹ Bu sorguda Talıblı başka kimsenin ismini zikretmemiştir.

23 Şubat'ta gerçekleşen 3. sorgu Talıblı'nın kendisine yöneltilen ithamları red etmesi ile geçmiştir. 4. sorgu ise 28 Şubat'ta gerçekleşmiştir. 4. sorgu Talıblı'nın evinde yapılan arama sonucu çıkan bir kitap ve gramafonda 'Men Türkem' materyalleri çıkması sonucu kendisine bu materyaller sorulmuştur. Talıblı

⁵⁶⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.102.

⁵⁶⁹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.103.

savunmasında kitap ve gramafonun evde bulundurulmasının herhangi bir suç unsuru olmadığını düşündüğünü aktarmıştır.⁵⁷⁰

Bünyadov'un da belirttiği üzere her ne kadar birçok isim zikretmesine rağmen bu noktaya kadar Talıblı hakkında suç ögesi kanıt ya da ifade bulunmamaktadır. Bunun üzerine kendisi ile ilgili milliyetçi olduğuna dair ifadeler türetilmeye çalışılmış, ancak bununda sonuçsuz kalması sonucunda 3.numaralı metot devreye sokularak kendisine günlerce işkence edilmiştir.⁵⁷¹

Gördüğü işkence sonucunda 13 Temmuz 1937 yılında Talıblı Sumbatov'a elyazısı ile şunları göndermiştir: *"6 ay sürecinde ben sorguya samimi ifadeler vermedim. Şimdi ise parti ve sovyet hükümeti karşısında tamamiyle teslim olup mukavemeti dayandırırım. Ben devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın uzvuyum ve bu mesele ile alakadar etraflı ifadeler vermek istiyorum. Benim işim üzre istintakin suretini arttırmak için sizin emrinizi gözlüyorum."*⁵⁷²

Yukarıdaki ifadenin sonunda 5.sorgusunda Talıblı kendisine yöneltilecek ithamları kabul etmekle, 1934'de Rahim Hüseyinov ve Asker Fereczade'nin aracılığıyla Ruhulla Ahundov tarafından devrim karşıtı teşkilata dahil olduğunu, bununla kendisine; Rehberlik ettiği bölümün Türkleştirilmesi, Yeni uzvların teşkilata dahil edilmesi için çalışması ve planlama dairesinde devrim karşıtı milliyetçi fikirleri yaymakla planlama işlerine zarar vermesi vazifelerinin telkin edildiğini belirtmiştir.⁵⁷³

⁵⁷⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.103.

⁵⁷¹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.104.

⁵⁷² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.104.

⁵⁷³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.104-105.

Devam eden Talıblı 15 Temmuz 7.sorguda bağlı bulunduğu teşkilatın asıl amacının Azerbaycan'da Sovyet hakimiyetini devirmek ve müstakil Azerbaycan devleti yaratmak, İran Azerbaycanı, Dağıstan ve Gürcistan'ın bazı bölgelerini birleştirerek dış müdahale zamanı silahlı isyan yolu ile Sovyet hükümetini yıkmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁴ Talıblı'nın bu ifadesi-bu ifadenin nasıl alındığı malumdur, sorgular boyunca Sovyet hükümetinin yaratmaya çalıştığı gizli bir teşkilat algısının altını kendi açılarından yeterince doldurmaktadır. Bununla birlikte başka bir ifade de bu milliyetçi gizli teşkilatın amacının Talıblı kadar detaylı şekilde ifade eden başka bir tutuklu tutanağına da rastlamamaktayız. Bu noktadan sonra Sovyet makamının eli oldukça rahatlamıştır.

Ertesi gün devam eden 8. sorguda Talıblı, teşkilatın uzvu olarak yerli Saha Komiseri Hüseynbala Ağaverdiyev, Halk Kommunal Tasarrufatı Komiseri Hamid Sultanov, Halk Maliye Komiseri Kadir İbrahimov, Respublika Devlet Plan Komitesi Sadri Asker Eyvazov, Azerbaycan K.P.'nin mektepler şubesinin müdürü İsmail İsmailov, Respublika bürokratı Bahadır Velibeyov ve Maştağa rayon partiya komitesinin katibi Ahmed Ahmedov'u saymıştır.⁵⁷⁵

Talıblı teşkilatın uzvu ve bağlı bulunan kişiler hakkında bilgi vermeye 9., 10. ve 11. sorgularda da devam etmiştir. 17 Agustos 1937 tarihli 12. sorguda ise Talıblı edebiyat cephesi hakkında da detaylı malumat vermektedir. İfadesi şöyledir: *"1925 yılından beri teşkil olan Azerbaycan Yazıcıları Cemiyeti ilk günden beri milliyetçi, antisovyet ve diğer devrim karşıtı şahısların, örneğin: Salman Mümtaz, Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Samed Mahsur, Yusuf Vezirov, ittihatçılardan S.M. Kanizade,*

⁵⁷⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.105.

⁵⁷⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.105.

*pantürkist Çobanzade, Türk profesörlerden Hikmet ve Fikret, katı milliyetçilerden Samed Vurgun ve Mikail Müşfik gibi şahısların yuvasına çevrilmiştir. 1927. yılda Yazıcılar Cemiyeti Kızıl Kalem ile birleşti ve Azerbaycan Proleter Yazıcılar Cemiyeti yaratıldı. Burada katı milliyetçilerden Mustafa Kuliyeve ve Hacı Nazarlı kendi mevkilerini güçlendirdi.*⁵⁷⁶ Talıblı burada edebiyatçı aydınların isimlerini vermekle kalmıyor, bununla birlikte onları katı milliyetçi, pantürkist, antisovyetçi gibi başlıklarla kategorize etmektedir. Ancak Talıblı bununla da kalmayarak daha da detaya girerek şunları söylemektedir:

"1.Samed Vurgun - akideli devrim karşıtı milliyetçi. Abdulla Şaik'le bacanak idi, onunla birlikte milliyetçi mevkide bulunuyordu.

2. Kasım Alekberli - Yİ'de kendinin milletçi hattını yeridir, Sabır'ın yubileyini milletçi ruhda aparmış, H. Cavidin, E. Cavadın, A. Şaikin, M. Müşfik' in ve başkalarının aksinkilabı milletçi çıkışlarını müdafa eder.

3. Tağı Şahbazı - Köhne milli-temayülcüdür. Neriman Nerimanov ile sık alaka saklamaktadır.

4.Hacı Nazarlı - Yİ'nin dahilinde S.Vurgun'dan, M.Huseyin'den, R.Rza'dan ve İ. Hafız'dan ibaret mühkem devrim karşıtı milliyetçi bir grup yaratmıştır.

5.Mikayıl Müşfik - katı milletçi, A. Cavadın şakirdi idi.

6.Mehdi Huseyn - H.Nazarlı'nın devrim karşıtı grubunun uzvudur ve Azerbaycan'da averbahçılık işinin görülmesinde onun sadakatli yardımcısı idi.

7. Ali Nazım - devrim karşıtı müsavatçı.

⁵⁷⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.106.

8.Yusif Vezirov - meşhur müsavatçı.

9.Huseyn Cavid - irticacı ve milletçi. Onun bütün eserleri mürtece ve milletçi bakımdan yazılmış, bedin cehetden aşağı seviyededir.

10.Ahmed Cavad - müsavatçı.

11.Suleyman Rüstem - milletçi, Averbahla şahsen alakası var idi.

12. Abdulla Şaik - milletçi ve panturkist idi.⁵⁷⁷

Görüldüğü üzere Sovyet makamları yalnızca Talıblı'nın ifadelerine bakarak Azerbaycan'ın neredeyse yüksek noktalardaki tüm aydınlarını tutuklayabilecek ya da gözaltına alabilecek malumata sahip olmuştur. Bu açıdan Talıblı'nın ifadesi Zeynallı'nın ifadesinden bile daha önemli bir konuma sahiptir. Talıblı ifadelerinde gizli devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın-şayet varsa böyle bir teşkilat- üyelerinin görevinden teşkilatın genel misyonuna kadar herşeyi detaylı olarak anlatmıştır.

Talıblı bundan başka 16.sorgusuna kadar malumat vermeye ve sorgu makamı ile işbirliği yapmaya devam etmiştir. 14 Eylül 1937 tarihli 17. sorgusunda Bağirov'a düzenlenmesi planlanan suikast ile ilgili de ilk kez bu kadar açık bir itirafda bulunmuştur: *"Devrim karşıtı merkez ve Ruhulla Ahundov, Mir Cafer Bağirov'u 1935 yılında öldürmek üzere bana malumat vermişti. Bağirov'u Zügülba'ya giden yolda öldürmeliydim. Bu işte bana Maştağa Rayon Partiya Komitesi'nin katibi Ahmed Ahmedov yardım etmekteydi."*⁵⁷⁸ Talıblı'nın bu itirafıyla Sovyet hükümeti, parti rehberlerine yönelik silahlı terör eyleminde bulunulması iddaalarını da sağlam bir temele oturtma imkanı yakalamıştır.

⁵⁷⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.106-107.

⁵⁷⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.107.

Kendisi ile ilgili çok fazla delil bulunmamasına rağmen gördüğü işkence sonunda detaylı şekilde hem kendi faaliyetleri hem de Sovyet makamlarının varlığını iddaa ettiği devrim karşıtı milliyetçi teşkilat hakkında vermek zorunda kaldığı itiraflar sonucunda Talıblı hakkında mahkeme şu protokolü hazırlamıştır:

"1) Silahlı isyan yolu ile Azerbaycan' ın SSRİ' den ayrılmasını karşısına amaç koyan, UİK (6)P ve sovet hükümeti rehberlerine karşı terrörcü aktlar tatbik eden, ziyankarlık, kapitalist ülkelerinin hayrına casusluk işi yapan, troçkist teşkilatla ittifakta faaliyet gösteren Azerbaycan aksinkilabı milletçi teşkilatın MK' sının uzvudur.

2) Milletçi teşkilatın ziyankarlık üzre, devrim karşıtı isyancı grupların yaranması, partiya ve hükümet rehberlerine karşı terrörcü aktların hazırlanması üzre yapılan devrim karşıtı işlerden haberdar olmuş ve en nihayet özü pratik olarak devrim karşıtı işlerin hayata geçirilmesinde iştirak etmiştir:

a) Devrim karşıtı teşkilata uzvlar celb edilmesinde,

b) Azerbaycan SSR' in rayonlarında isyancı gruplar teşkil edilmesinde,

c) Azerbaycan SSR halk tasarrufatının planlaşdırılmasına ziyankarlık işinde,

d) Neft senayesinde tahribatçılık aktlarının hazırlanmasında,

*e) Partiya ve hükümet rehberlerine karşı terrörcü aktların hazırlanması faaliyetlerinde bulunmasıyla Azerbaycan SSR CM'nin 64,69,70 ve 73. maddelerine göre suçlu olduğunu itiraf etmiştir."*⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ Ziya Bünyadov, **a.g.e.**, s.108.

12 Ekim 1937 tarihinde Talıblı'nın dosyası SSCB Yüksek Mahkemesine iletilmiş, saat 15.25'te mahkeme Talıblı'ya ölüm cezası vermiştir. Talıblı'nın infazı 13 Ekim'de Bakü'de kurşuna dizilerek uygulanmıştır. Talıblı'nın kızı 29 Mayıs 1956'da babasının davasının yeniden görülmesi için mahkemeye başvuruda bulunmuş, Yüksek mahkemenin 25 Temmuz 1957'de verdiği kararla Talıblı'nın üzerindeki hüküm kaldırılmıştır.⁵⁸⁰

4.9. Hüseyin Cavit

Görkemli şair ve oyun yazarı, Türk dünyasının yetiştirdiği ender isimlerden biri olan Hüseyin Cavit (Hüseyin Abdulla oğlu Rasizade) 1882 yılı Nahçıvan doğumludur. Temel eğitimini medresede alan Rasizade, orta öğrenimini Muhammed Tagı Sıtkı'nın kurduğu Mekteb-i Terbiye okulunda almıştır.⁵⁸¹ Bu noktada gözünden bir rahatsızlık yaşayan şair Tebriz'e giderek bir süre burda kalmış, sonrasında 1905 yılında İstanbul'da Rıza Tevfik'in hazırlık kursunu bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eğitimine devam etmiştir.⁵⁸² Hüseyin Cavit'in İstanbul'da geçirdiği süre önemlidir, çünkü o dönemde İstanbul'daki fikrî ortam Rasizade'nin fikri dünyasında kalıcı etkiler uyandıracak ve ileride bırakacağı eserlerin arkaplanı oluşturacaktır. Bununla birlikte Türk ve Batı edebiyatının eserlerini tanıma ve özümseme imkanı da burada gerçekleşmiştir.⁵⁸³

1909'da Nahçıvan'a dönen Hüseyin Cavit, 1918'e kadar burası ve çeşitli bölgelerde öğretmenlik yapmış, aynı zamanda da ilk eserlerini kaleme almaya başlamıştır. 'Ana' piyesi, 'Şeyh Senan' Trajedisini bu dönemde kaleme alana yazarın

⁵⁸⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.109.

⁵⁸¹ Sebuhi Ahmedov, "Türk Dünyası'nın Shakespeare'i", *İrs Edebiyat*, Sayı:3/15, Sonbahar 2015, s.42.

⁵⁸² Sebuhi ahmedov, *a.g.m.*, s.42.

⁵⁸³ Servet Tiken, "Tevfik Fikret ve Hüseyin Cavid'in Şiirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı:3/2, 2014, s.230.

ilk şiir kitabı 'Geçmiş Günler' 1913'de basılmıştır.⁵⁸⁴ 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuştuğu dönemde Bakü'de olan Rasizade, eserlerini daha rahat kaleme alabilme ve yayınlama şansı yakalamıştır. Bu dönemde kavuştuğu ün ile 'Türk Dünyası'nın Shakespear'i denilmeye başlanmıştır.

1920 sonrası Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra Yavuz Akpınar'ın belirttiği üzere bazı yazar ve şairler yeni düzene ayak uydurma çabasına girmişken, Hüseyin Cavit gibi isimler edebiyat hayatlarına başladığı çizgide devam etmeyi sürdürmüştür.⁵⁸⁵ Ancak içinde bulunulan durumdan olacak ki, Rasizade'nin eserlerinde umutsuzluk, gözyaşı ve karamsarlık baş göstermiştir. Bu durum Çarlık yönetimi ile başlayan ve Sovyet yönetimiyle devam eden sürece gösterdiği içsel bir tepki olabilir.⁵⁸⁶

A.D.C. döneminde Hüseyin Cavid'in daha sonra suçlanacağı Müsavatçılığa fikren yatkın, ancak aktif olarak roller almadığı görülmektedir. Rasizade partiye karşı çıkmamakla beraber edebiyatına daha çok eğilmiştir.⁵⁸⁷ Bu görüşünü Sovyet iktidarının ilk yıllarında da devam ettiren Hüseyin Cavit, 1920-1925 yılları arasında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde dersler vermiş olsa da buradaki görevi belirtilmeyen bir sebeble sonlandırılmış, bunun akabinde kendisi Öğretmen Okulu ve Tiyatro Kolejin'nde dersler vermiştir. Hüseyin Cavid 1925 yılında Azerbaycan Edebiyat Birliği, 1934'te ise Sovyet Yazarlar Birliği üyesi olmuş, ancak tutuklanmasının hemen ardından gıyaben buradan ihraç edilmiştir.⁵⁸⁸

⁵⁸⁴ Sebuhi ahmedov, *a.g.m.*, s.44.

⁵⁸⁵ Yavuz Akpınar, *a.g.e.*, s.75.

⁵⁸⁶ Seda Selim, "Hüseyin Cavid ve Eliğa Vahid'in Hayata Bakış Açılarının Şiirlerine Yansımaları", *Turkish Studies*, Volume: 11/10, 2016, s.533.

⁵⁸⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.166.

⁵⁸⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.167.

Hüseyin Cavit kaleme aldığı tiyatro eserleri ile Sovyet yönetimi taraftarları tarafından sıkça eleştiri almıştır. Onun kalem aldığı şiirsel trajediler, 'Peygamber', 'Topal Timur' gibi, çağdaşıktan uzak görülmekle birlikte, Sovyet idaresinin beklentileri üzerine propaganist günlük söylemlerden de uzaktır. Ancak onun yazdığı neredeyse her eser kapalı gişe oynamakta ve oyun sonunda izleyici tarafından büyük alkış almaktadır.⁵⁸⁹ Toplum tarafından bu kadar beğeni alması Rasizade'nin tutukluluğu süresince piyeslerine panislamist ve pantürkist yakıştırmaları almasına engel olamamıştır.

Diğer aydınlarda olduğu gibi Hüseyin Cavid hakkında en detaylı malumatlar yukarıda da belirttiğimiz gibi Talıblı'nın ifadelerinde yer almaktadır. Talıblı, Hüseyin Cavid'in, Türk olarak kendisine zulüm edildiğini, sürekli çalışma ve ailelerini besleme imkanı verilmediği ve sürekli takip edildiğinden şikayetçi olduğunu, Gürcü ve Ermeni yazarların sıkça yurtdışına gidebildiği, ancak kendisine aynı imkanın sunulmadığını söylediğini belirtmiştir.⁵⁹⁰

Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad ve Mikail Müşfik ile birlikte 4 Haziran 1937 günü tutuklananlar arasındadır. Hüseyin Cavid'in tutuklanma sebepleri arasında; 'Müsavatchı sohbetler yaptığı, devrim karşıtı milliyetçi grupları topladığı ve genç şairleri Müsavatchı ruhta yetiştirdiği gösterilmiştir.'⁵⁹¹ Bununla birlikte Mahvedilmiş Türkoloji'de belirtildiği üzere Cavit'in dosyasının Rusça ve Azerbaycan Türkçesi ile hazırlanması onun Rusça'yı çok iyi bilmediğinin delilidir.

⁵⁸⁹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.167.

⁵⁹⁰ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.169.

⁵⁹¹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.170.

Yazarın 5 Haziran 1937 tarihli ilk sorgusunda biyografisinin sunumu yapılmış ve Müsavatçı ithamlar kendisine sorulmuştur. Ancak hem biyografisinden hem de kendi ifadesine bakılacak olursa H.Cavit'in Müsavatçı yakınları olmasına rağmen kendisinin parti üyeliğine dair bir delil sunulamamıştır.⁵⁹² İlk sorgusunun ardından Hüseyin Cavit'in dosyası Ahmet Cevad ve Mikail Müşfik ile ayrılmıştır. Yazarın 3 dosyalık uzun sorgu tutanakları boyunca kendisine yöneltilen bütün suçlamaları red etmiş, yalnızca Rus Dili ve Edebiyatı ile ilgili konularda Mikail Manaf oğlu Rzakuliyev'e yaptığı konuşmanın gerçekliğini itiraf etmiştir.⁵⁹³

Tutukluluğu süresince Hüseyin Cavit'in sorgu tutanağına aleyhinde birçok sözde itham girmiştir. Ancak Sovyet makamı Hüseyin Cavit'in gördüğü işkenceye rağmen ağzından itiraf alabilmeyi başaramamıştır. Bu yüzden de Rasizade'nin dosyası uzun süre beklemiş, kendisi de bu süreçte hapiste kalmak zorunda bırakılmıştır. H.Cavit'in dosyası, kendisi ile beraber tutuklananlar çoktan cezalandırılmışken, ancak 1938 İlkbaharı'nda kapatılarak Kolima kampına yollanmak istenmişse de bu gerçekleştirilememiştir.⁵⁹⁴

Özel toplantıda Hüseyin Cavit'in dosyasının görüşülememiş olması Moskova'nın devreye girmesine neden olmuştur. Moskova'nın emriyle H.Cavit'in tekrar Kasım 1938'de sorguya çekildiği ve burada yine bütün ithamları reddettiği görülmektedir.⁵⁹⁵ Bundan sonra 7 Şubat 1939 yılına ait SSCB NKVD 1.Özel Bölümü'nden Azerbaycan NKVD'sine gizemli bir mektup gönderildiği ve bu mektupta Hüseyin Cavit'in soruşturma dosyasının düzenlenmesi ve yargıya intikal

⁵⁹² F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.170.

⁵⁹³ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.171.

⁵⁹⁴ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.171.

⁵⁹⁵ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.172.

etmesi gerektiği bildiriliyordu.⁵⁹⁶ Ancak mektubun tam olarak içeriği bilinmemektedir.

Tabi bu süreçte NKVD'de de büyük değişiklikler yaşanmaktaydı. Bu sebepten olacak ki, büyük dosyalar pek fazla görüşülmemekte, küçük dosyaların işi görülmekteydi. Beriya'nın görevinde değişikliğe gidilmesi bu durumun en büyük sebebidir. Hüseyin Cavit'in dosyasının Moskova elinden Azerbaycan'a intikal ettirilmesi, onun hakkında verilecek hükmü tamamiyle M.C.Bağırov'un eline bırakmak demektir ve onun aydınlar hakkındaki kanaati belliydi.

8 Mart 1939 tarihinde Hüseyin Cavit'in sağlık kontrolüne girdiği ve kendisi ile ilgili bir rapor hazırlandığı belirtilmiştir. Raporda H.Cavit'in 56 yaşında iken, damarlarında skleroz hastalığı saptanmış, ancak bunun fiziksel faaliyete ve kuzey iklimine dayanabilirliği etkilemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁹⁷ Rapordan da anlaşılabileceği üzere Hüseyin Cavit'in kuzeyde bir çalışma kampına gönderilmesi planı için gerekli bütün hazırlıkların yapıldığı görülmektedir.

Sağlık raporunun hazırlanmasının ardından tutuklu Hüseyin Cavit'in soruşturma dosyasının tamamlanmasını içeren belgeler sorguyu yöneten Memmedov tarafından düzenlenmiş ve Halk Komiseri Yardımcısı Kerimov'a onaylatılmıştır. Onaylanan dosyaya yeni ithamlar da eklenmiştir. Bunlar; 'NKVD'nin verdiği bilgilere göre uzun süre Türkiye ve Almanya'da yaşayan Hüseyin casusluk faaliyeti amacıyla kullanılmıştır.'⁵⁹⁸ Ancak biyografisine baktığımızda Hüseyin Cavit'in Türkiye'de 1 yıl kadar kaldığı, Almanya'ya ise Azerbaycan Eğitim Halk Komiseriliği

⁵⁹⁶ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁹⁷ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.172.

⁵⁹⁸ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.173.

tarafından modern Avrupa edebiyatının öğrenilmesi ve tedavi çalışması için gönderildiği bilinmektedir. Ancak Moskova'daki belgelerin arasından casuslukla ilgili dolaylı göstergeler olduğu için casusluk maddesi kaldırılmak istense de, bu madde Hüseyin Cavit'in dosyasında yerini korumuştur.⁵⁹⁹

Yazar hakkındaki iddianame 6 Nisan 1939'da hazırlanmış, 9 Haziran'da ise hakkında yapılan özel toplantı sonucunda 8 yıllığına çalışma kampına gönderilmesine karar verildi. Ancak bu sefer de casusluk suçlaması iddianameden çıkarılmıştır. Hüseyin Cavit'in eşi, yazarın suçsuzluğunu henüz o hayattayken kanıtlamak amacıyla mahkemeye başvurmuş, ancak mahkumiyeti onaylanmış olduğu için başvuru red edilmiştir.⁶⁰⁰

Hüseyin Cavit'in hangi yılda öldüğü kesin olarak verilmemiş, ölümüyle ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Ancak biliyoruz ki Hüseyin Cavit, çalışma kampında iken hayatını kaybetmiştir. Ölüm nedeni nedir bilinmemekte, ancak sağlık raporunu hatırlayacak olursak, eğer Hüseyin Cavit Skleroz⁶⁰¹ hastasıydı ise, bulunduğu ortam onu etkilemiş ve ölümüne neden olmuş olabilir. Yazarın suçsuzluğu ve beraat kararı ise ancak Mikail Müşfik gibi 6 Mart 1956 tarihli kararla belirlenebilmiştir.⁶⁰²

4.10.İbrahim Abdulla Oğlu Eminbeyli

Azerbaycan'ın önemli gazetecilerinden olan İbrahim Abdulla Oğlu Eminbeyli, repressiyaya kurban giden önemli şahsiyetlerden biridir. 1894 doğumlu Eminbeyli'nin yaşantısı ile ilgili detaylı bilgiler elimizde bulunmamaktadır. Ancak

⁵⁹⁹ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.173.

⁶⁰⁰ F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.173.

⁶⁰¹ Bugün MS olarak bilinen ve sinir sistemini yoğun şekilde etkileyen bu hastalık, Hüseyin Cavit'in ölümüne neden olmuş olabilir. bkz: Hacer Erdem, "Multipl Sklerozda Semptomatik Tedavi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt:51, Sayı:4, 1998.

⁶⁰² F.D.Aşnin-V.M.Alpatov-D.M.Nasilov, *a.g.e.*, s.174.

onun ifadesi özellikle Ruhulla Ahundov'un tutukluluk sürecini yakından ilgilendirmektedir. Gazetecinin istintak işi numarası 12493-83'dür.

A.H.Çicikalov 23-26 Ocak 1937'de şu ifadeyi vermiştir: *'İ.Eminbeyli, devrim karşıtı milliyetçi teşkilata dahildir. Ben onunla 1934 sonlarında devrim karşıtı alakada oldum'*. Çicikalov'un aleyhte verdiği bu ifade sonrasında 28 Ocak 1937'de Halk İşleri Komiseri yardımcısı Kerimov'un tarafından tutuklama emri onaylandı: *'12493 numaralı istintak işinin materyallerinden görünmektedir ki, Azerbaycan K.P.'nin uzvu, matbuatda devlet sırlarının muhafaza eden baş idarenin reisi İbrahim Eminbeyli, devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın uzvudur ve müsavatçıdır.'* Tutuklama kararının ardından aynı gece Eminbeyli Glavlit⁶⁰³ başkanlığı görevindeyken tutuklanmıştır.⁶⁰⁴

İ.Eminbeyli'nin sorgusuna 29 Ocak 1937 tarihinde başlanmıştır. Repressiya sürecinde tutuklanan her sanığa olduğu gibi onada ilk olarak devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın üyesi olup olmadığı sorulmuş, ilk sorguda tutuklu ithamları red etmiştir.⁶⁰⁵

2 Şubat 1937 tarihli ikinci sorguda alakada olduğu ya da tanıdığı devrim karşıtı troçkistlerin isimleri vermesi talep edilmiştir. Eminbeyli'nin cevabı: *'Bana hapis edilmiş şu devrim karşıtı troçkistler malumdur: Profesörlerden Vasilyev, Çicikalov, Karber, Nikolayev, Sofronoviç, Dranika, Tihomirov, Kuzabenko, Mikarovyayn, Rahmetov ve Doçent Manvelov.'* olmuştur. Bununla birlikte sorgunun

⁶⁰³ Glavlit: 1922 yılında zararlı görülen gazete ve yayınları denetlemek amacıyla kurulan sansür mekanizmasına Sovyet Rusya'da verilen addır. <https://www.britannica.com/topic/Glavlit>

⁶⁰⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.109.

⁶⁰⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.110.

devamında devrim karşıtı teşkilata üye olduğu iddialarını Eminbeyli kesin bir dille tekrar red etmiştir.⁶⁰⁶

7 Şubat 3. sorgu Eminbeyli'nin 'Milli-Eğilimli' olduğu konusu gündeme getirilmiş, ancak konunun çözülmesi başka bir sorguya bırakılmıştır. 13 Şubat 1937 tarihinde İ.Eminbeyli, M.C. Bağirov'a bir mektup yazarak içinde bulunduğu durumu izah etmiş ve yardım talep etmiştir: *'Bu mesele ile ilgili-milli eğilimde olma- benimle 14-15 saat sorgu-sual yapmışlardır. Bana yöneltilen ithamları katî red ediyor ve yardımlarınızı göstermenizi gözlüyorum.'*⁶⁰⁷ Ancak Eminbeyli mektubuna cevap alamamıştır.

14-15 Şubat 5.sorgu şu şekildedir: *'Soru: Glavlit'in başkanı gibi siz ne için özünüzde istifadesi kadagan edilmiş devrim karşıtı kitaplar saklıyordunuz: 1-)Zinovyev'in devrimi, 2-) Ekim Dersleri, 3-)Lenin ve Troçki'nin Köhne 'İskra'sı, 4-)M. Hüseyinov'un Müsavat Partiyası geçmişte ve hazırda, 5-) E.Karayev'in Yakın Geçmişten', Eminbeyli: Glavlitin başkanı gibi bende böyle kitaplar saklayabilirim.'* cevabını vermiştir.⁶⁰⁸ İbrahim Eminbeyli, sorgudaki bu dirayetli, kendinden emin ve iddiaları red eden tutumunu 10.sorguya kadar sürdürmüştür. Bu noktada Sovyet makamı 3 numaralı metota başvurarak tutukluya işkence edilmesine kanaat getirmiştir.

Gördüğü işkence sonucunda İ.Eminbeyli'de çözülmüş ve kendisine yöneltilen ithamları kabul etme noktasına gelmiştir. İfadesinde itirafı yalnızca şu şekildedir: *'Ben-İbrahim Eminbeyli, tutuklandığım güne kadar devrim karşıtı milliyetçi mevkide*

⁶⁰⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.110.

⁶⁰⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.110.

⁶⁰⁸ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.110.

durdum.'⁶⁰⁹ Böylece 5 Mart 1937 10. sorguda Eminbeyli suç işlediğine dair delil olmamasına rağmen zorla itirafda bulunmuş oluyordu. Bununla birlikte 29 Mart'ta Eminbeyli, Bağirov'a bir yemin mektubu göndermiş, mektupta rejime bağlılığını belirtmiştir.⁶¹⁰ Ancak Bağirov'un olumlu yanıt vermesi elbette ki beklenemezdi, çünkü yürütülen soruşturma ve işkenceler zaten Bağirov'un kontrolü altında gerçekleştiriliyordu. Eminbeyli 10 ve 11. sorgusu sonrasında 4 ay kadar sorguya çağırılmamıştır.

Eminbeyli sorgulanmadığı süreçte H.Rahmanov ile de irtibata geçmiş ve şunları söylemiştir: *'6 aydır hapis yatmaktayım, ancak 5 aydır benimle sorgu yapılmamaktadır. Ayda bir defa beni çağırıp 3 dakikalık sorgu yapılıyor ve itirafda bulunmamı istiyorlar. Ben ise hayır diyorum, itiraf edeceğim birşey yok.'* Rahmanov ise Eminbeyli'ye şunları söylüyordu: *'Azizim sıkı dur ve dinlen. Sana itham ettiklerini boynuna almazsan, çok oturacaksın ve başkalarından daha ağır ceza alıcağsın.'*⁶¹¹ Burada anlaşılacağı üzere mahkeme ile işbirliği yapılmaz ve itiraf gerçekleşmez ise cezalar daha büyük oluyordu algısı vardır. Ancak sonuçta cezalar genelde kurşuna dizilmek oluyordu.

İ.Eminbeyli 4 aylık süreç sonunda tekrar işkencelere maruz kalmıştır. İşkence sonunda 20 Ağustos 1937'de Sumbatov-Topuradze'ye bir özür yazısı yazdırılmıştır: *'7 aydır ki, ben susuyorum, nihayet teslim olmaya karar verdim. Parti ve hükümet karşısında türettiğim cinayet işleri, teşkilattaki faaliyetleri etraflı olarak paylaşmak isterim. Bildiriyorum ki, teşkilata ben Ruhulla Ahundov tarafından celb edildim.'*⁶¹²

⁶⁰⁹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.111.

⁶¹⁰ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.111.

⁶¹¹ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.111.

⁶¹² Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.112.

Burada Eminbeyli hem ilk açık itirafını yapmış hem de Ahundov'un devrim karşıtı teşkilata insan sevk ettiği, yönettiğini ifade etmiş oluyordu.

İ.Eminbeyli'nin 31 Ağustos'ta gerçekleşen 12.sorgusunda verdiği bilgiler ve anlatımlar, kendisinin ve genel yürütülen soruşturma açısından büyük önem arz etmektedir: "*Sorgucu: 'Devrim karşıtı milliyetçi teşkilata ne zaman ve kim tarafından celb olundunuz?'*, Eminbeyli: '*1935. yılın Nisan-Mayıs aylarında Ruhulla Ahundov tarafından devrim karşıtı milliyetçi teşkilata celb edildim. Bir defa o, bana şunu dedi: Sen-Eminbeyli defalarca diyordu ki, Bağırov'un şahsında partiya rehberliği Azerbaycan'da düzgün siyaset yürütemiyor. Azerbaycan olarak müstakil cumhuriyet gibi faaliyet gösterilemiyor. Ben sana önceden diyordum ki, biz bu vaziyetten çıkış yolu bulmalı ve mücadele etmeliyiz. Bundan sonra -Ahundov- bildirdi ki, Azerbaycan'da milliyetçi teşkilat faaliyet gösterir ve teşkilata kendi rehberlik etmektedir. Ben Eminbeyli devrim karşıtı milliyetçi teşkilata dahil olmak için rıza verdim.'*, Sorgu: '*Milliyetçi teşkilatın teşkilatın size malum olan terkibi hakkında bilgi verin.'*, Eminbeyli: '*Ruhulla Ahundov, Mikail Hüseynov, Hasan Seferov, Rehber Sadıkov, Rahim Hasanov, Baba Askerov, Memmed Memmedov, Azim Hasanov, Veli Hulufli, Ali Kerimov, Hanefi Zeynalli, Kazım Alekberli, Davud Resulzade, Ahmed Triniç, Esad Ahundov, Memmedsadık Efendiyev, Seyfulla Kerimov, Balabey Hasanbeyov.'*, Sorgu: '*Teşkilatın amaçları hakkında bilgi verin.'*, Eminbeyli: '*Amaçlar şunlardır: 1)Sovyet hükümetini devirmek için silahlı isyan hazırlamak. 2) UİKP ve Sovyet hükümeti rehberlerine karşı mübarize metodu gibi terrörden istifade etmek. 3)Medeniyet cephesinde, kend tasarrufatında ve sanayide ziyankarlık işi yapmak. Ben terörcüler grubunda iştirak etmek için rıza verdim. Bağırov'a karşı terörcü akta Bağırov'un kabinesinde, yahud da yaşadığı evin oralarda harekete*

*geçilmeliydi. 1936. yılın Fevral'ında tamamen tesadüfen Bağirov'a karşı terörcü akt yerine getirmek için çok güzel fırsat yakalanmıştı. Lakin ben korktum. Beriya'ya karşı terörcü akt ise başkaları yerine getirecekti.' "*⁶¹³

Görüldüğü üzere bu ifadeden genel sorgular içerisinde bir kez daha suikast planının itiraf edildiğini ya da sovyet mahkemesinin bu ithamını bir daha gündeme getirdiğini ve bununla birlikte Eminbeyli de R.Ahundov'u gizli teşkilatın yöneticisi olarak işaret edildiğini görmekteyiz. İfadede yukarıda da değindiğimiz Ahundov-Bağirov çekişmesini de görüyoruz. Eğer Eminbeyli'nin ifadesi doğruysa Ahundov, ülkenin yönetilemediğinden, özellikle de Bağirov'un müstakil bir devlet gibi hareket etmediğinden şikayet ediyor ve bertaraf edilmesi gerektiğini söylüyordu. Ancak bunun sonucunda tabiki Bağirov Ahundov'u saf dışı bırakmıştır.

İ.Eminbeyli'nin kabul etmek zorunda kaldığı ithamlara ilaveten 22 Eylül 1937'de 73,17-64 ve 21-70.maddeleri üzere hakkında hazırlanacak protokole aleyhinde alınan Çicikalov, Ali Kerimov, Rahim Hasanov, Mikail Hüseyin, Hamdi Sultanov, Tihamirov ve Baba Askerov'un ifadeleri de eklenmiştir. Protokol şöyledir:

"1-)Aralık 1934. yılda S.M.Kirov'un amansızca öldürülmesini hayata geçiren, sonraki yıllarda (1934-1937) partiya ve hükümet rehberlerine karşı terörcü aktlar hazırlayan devrim karşıtı troçkist-zinoyevci terörist teşkilatın uzvu idi.

2-)1935. yılda devrim karşıtı milliyetçi teşkilatın uzvu idi ve onun rehber terkibi ile teşkilata ilgi saklamaktaydı.

3-)Az.K.P. MK katibi Bağirov'a karşı terörcü aktlar hazırlayan terörist grubun uzvu idi.

⁶¹³ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.112.

4-)Terörcü idi. Bağirov'a karşı terrörcü aktı fizikî cehetten yerine getirmek için rıza vermiş ve onun hazırlanmasında pratik iş yapmıştır."⁶¹⁴

Bu ifadeler ve hazırlanan iddianame ile SSCB Yüksek Mahkemesi, İbrahim Eminbeyli'nin duruşmasını 12 Ekim 1937'de saat 17.45'te görmüştür. İ.Eminbeyli son sözünde bağışlanmasını ve cezasının düşürülmesini talep etmişse de, mahkeme 18.00'da onun kurşuna dizilmesi kararını vermiştir.⁶¹⁵ İ.Eminbeyli'nin eşi Firuza Mehmedtagı kızı Eminbeyli aynı yıl hapis edilmiş ve halk düşmanı ailesinin üyesi olmaktan sürgün edilmiş, 1946 yılına kadar sürgünde kalmıştır.⁶¹⁶ Eminbeyli'nin ölümü ardından beraatı 1954 yılında oğlu Yavuz Eminbeyli'nin başvurusu ile başlayan süreç sonunda gerçekleşmiştir. 10 Aralık 1955'te yeniden görülen İ.Eminbeyli'nin duruşması, 2 gün sonra beraat ile sonuçlanmıştır.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.113.

⁶¹⁵ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.114.

⁶¹⁶ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s.114.

⁶¹⁷ Ziya Bünyadov, *a.g.e.*, s. 114.

SONUÇ

Azerbaycan Rus hakimiyet alanına girdikten sonra 19. ve 20.yüzyıl sınaî gelişmeleri sonrasında önemli bir ham madde (petrol) merkezi haline gelmiş, Bakü limanından dünyanın heryerine gönderilen petrol, Azerbaycan'ın geleceğini büyük ölçüde değiştirmiştir. Petrol sektörü ile birlikte ortaya çıkan Millî Burjuva, özellikle Bakü'nün gelişimine büyük katkılar sağlarken, eğitime yaptıkları yatırım ile Azerbaycan'da kalifiye aydın grubunun ortaya çıkışını sağlamıştır. İyi eğitilmiş kesim, Azerbaycan'ın geleceğini kurma konusunda işin hem mutfağını hem de vitrinini oluşturacaktır. Bununla birlikte değişen sosyo-ekonomik yapı çevresinde toplumun değişen ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Azerbaycan'da ilk siyasi faaliyetler de başlamıştır.

Azerbaycan'ın Rus hakimiyeti altına girişi sonrasında Moskova'daki gelişmeler Azerbaycan'ı da etkilemiş, 1905 ve Bolşevik Devrimleri, Azerbaycan tarihinde kırılmaların yaşandığı süreçler olmuştur. 1905 Devrimi ve sonrası gelişmelerinde Azerbaycan siyaseti Türk Dünyası ile yakın ilişkiler kurabilmiş, Rus dumalarında önemli siyasî tecrübeler yaşamıştır. Bolşevik Devrimi'nin yarattığı iklim sayesinde ise bu tecrübeler Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasına giden yolu açmıştır. Bolşevikler devrim sonrası iç savaştan muzaffer olarak çıkınca, Kafkasya'ya inerek Azerbaycan'ı işgal etmiş, sonrasında ise bölgeyi sovyetleştirme çabası içerisine girmiştir. 1930'lardan beri Azerbaycan'ın kurumlarında çeşitli baskı uygulamaları gerçekleştirilmiş olsa da, Repressiya'nın tam olarak Azerbaycan'da uygulamaya koyulması 1937 yılında gerçekleşmiştir.

Repressiya her ne kadar SSCB içerisinde herkesi kapsayan ve her kesimden insana uygulanan bir politika olsa da, Türk dünyası ve özellikle Azerbaycan'daki uygulamaları ayrı bir kefiye koymak gerekmektedir. Stalin kendi ideolojisini oturtmaya çalışırken, Türk dünyası bu esnada ceditçilik faaliyetlerinin neredeyse bir asırlık meyvelerini toplama amacını gütmektedir. Türkçülük ile birlikte zirve yapan Pan-Türkist fikirler birçok Türk aydını tarafından yüksek sesle dile getirilen idealler olmuştur. Elbette yükselen bu ses SSCB yönetimince hoş karşılanmamış ve Pan-Türkist faaliyetlerde bulunan kişiler hakkında daha 1931 yılında Kırgızistan'da bir soruşturma başlatıldığı görülmektedir. Kırgızistan Merkez Kontrol Komisyonu'na gönderilen yazıda; Kırgızistan'da "Türk-Bir" adlı bir örgütün olduğunu ve bu örgüte üye kişilerin, aynı zamanda Komünist Parti üyesi olmakla beraber sovyet gücünü yaymak yerine Türk birliğini savunan faaliyetler içerisinde olduklarını, bu kişilerin parti kartlarında kendilerini ayırt edecek - Örneğin kartın başın "A" harfi olması gibi- semboller kullandıklarının belirlendiği dile getirilmiştir. Soruşturma sonucunda parti kartlarında bu gibi semboller olan ya da "Türk-Bir" adına faaliyetlerde bulunanların tespit edilmesi ve bildirilmesi istenmektedir.⁶¹⁸ Bu örnekte görüldüğü üzere 1930'ların henüz başında SSCB içerisinde Türkçü fikirler ve birlik faaliyetleri üzerine gizli soruşturmanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan'ın Türkiye'ye yakınlığı ve Türkçü siyasetin yoğunluğu göz önünde tutulursa repressiyanın hışmına uğraması kaçınılmaz olacaktır. Pan-Türkist ve Türkçü eğilimler yanında, 1937-1939 yılları arasında Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nden kalan bütün kurumlarda milli eğilimler gösterdiği ve devrim

⁶¹⁸ Belgenin orijinali için bknz: Ek-4.

karşıtı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle tutuklamaların, gözaltıların ve idamların yaşanmadığı herhangi bir kişi ya da kurum kalmamıştır.

Azerbaycan'ın ve Türk Dünyası'nın önemli aydınları ve idarî yöneticileri, yerleşme politikası döneminde icra ettikleri faaliyetlerden sorumlu tutularak gizli bir örgüt çatısı altında SSCB'ni yıkmak, devrim karşıtı ve milliyetçi eğilimlerle suikastler düzenlemek suçlamaları ile tutuklanmış, işkence görmüş ve sonucunda da kurşunlanarak öldürülmüştür. Sovyet makamlarının yürüttüğü sorguların tutanakları incelendiğinde, mahkemenin elinde tutuklular hakkında somut delillerin olmadığı kısa sürede anlaşılmaktadır. Bununla birlikte '3 numaralı metot' olarak belirtilen işkence uygulaması sonrası tutuklulardan doğrudan itiraflarda bulunmaları ve mahkemeye isim vermeleri istenmiştir. Aydın ve idarecilerin büyük bir çoğunluğu suçlamaları katî dille red ederken, Hulufu, Talıblı, Hasanbeyov ve Eminbeyli gibi isimlerin verdiği/vermek zorunda bırakıldığı ya da doğrudan işkence ile kendilerine imzalatılan detaylı itiraflar⁶¹⁹ sonucunda infazlar gerçekleştirilmiştir. Ancak sorgu tutanaklarından anlaşıldığı üzere 1938'lere gelindiğinde bu ifadeler öyle bir hale gelmiştir ki, repressiya sürecini yöneten isimler dahi devrim karşıtı, troçkist ve milliyetçi olarak geçmeye başlamışsa da, Stalin'in devreye girmesi ile soruşturmalar SSCB'nin istediği yönde devam ettirilmiştir.

⁶¹⁹ Bu itirafların doğruluğu ya da niteliği konusunda ciddi soru işaretleri vardır. Çünkü 4 isim de başlarda yapılan suçlamaları red ederken, gördükleri işkence sonucunda detaylı itiraflarda bulunmuştur. Yapılan bu itiraflar gerçekten var olan bir örgütün açığa çıkması mı yoksa Stalin'in Bakü Kurultayı'ndan beri toplattığı raporlar çerçevesinde yazılan senaryonun uygulamaya konulması mıdır kesin kanaat getirmek zordur. Ancak böyle bir örgüt gerçekten var olmuş olsa gizli yapılanmanın betimlemesine bakılacak olursa, katılan insan sayısı ve örgüt üyelerinin Azerbaycan kurumlarındaki görevleri ve örgütün misyonu göz önüne alındığında harekete geçmemeleri için bir sebep yoktur. Fakat mahkemenin belirttiği yönde herhangi bir faaliyetin Azerbaycan içerisinde gerçekleştiğine dair bir ize rastlanmamaktadır. Bu da bize yapılan suçlamaların ve sorgu sürecinin asılsız olduğunu göstermektedir.

1939 yılına gelindiğinde Repressiya Politikaları sonucunda Azerbaycan'da yaklaşık 60,000 kişi baskıya maruz kalmış, binlerce aile yurtlarından edilmiş, onlarcası çalışma kamplarına sürgüne gönderilmiş ve resmi rakamlara göre 7,000'e yakın insan kurşuna dizilmiştir. Rusya genelinde ise Repressiya Politikası'nın tam bilançosu çoğu kaynakta milyonlarla ifade edilmektedir.

Repressiya Politikası'nın sonuçları da hem maruz kalanı hem de uygulayıcısı açısından derin hasarlar yaratmıştır. Azerbaycan'a bakıldığında baskıya maruz kalan toplum büyük bir travma yaşarken, aydınların infaz edilmesi ile neredeyse bir asırlık birikim de Stalin tarafından yok edilmiştir. Bununla birlikte idam edilen aydınların eğitimcilikten uzaklaştırılması, eserlerinin yakılması ya da yasaklanması, Azerbaycan eğitim sisteminin sekteye uğramasına ve bağımsızlık tecrübesinin genç nesillere aktarılmasını engellemiştir. Bu durumlar göz önüne alındığında Repressiya, ortadan kaldırılan aydınlar ile birlikte Rusya Türkleri arasında sürdürülen milli çağdaşlaşma ve ceditçilik faaliyetlerinin sonu olmuştur.

SSCB açısından ise; Repressiya sürecinde Kızıl Ordu'da binlerce subayın ordudan atılması, antikomintern faaliyetlerde olan Almanya, İtalya ve Japonya'yı II.Dünya Savaşı öncesi cesaretlendirecek, savaş başladığında ise muharip subaylarını kaybeden SSCB'nin birçok cepheden yenilgi ile ayrılmasına yol açmıştır. Tüm bu sonuçlarla beraber Repressiya Politikası'nın Türkiye-SSCB ilişkileri açısından kısa bir değerlendirmesinin yapılması da önemlidir. Bir noktada bu ilişki, SSCB içerisinde Repressiya Politikası'nın 1934'te uygulamaya konulmasına rağmen, Azerbaycan'da gecikmeli olarak uygulanmasını açıklayabilir. Atatürk Dönemi dış politikasının belirlenmesinde mühim bir rol oynayan SSCB ile ilişkiler 1923-1938 yılları arasında dostane ve müttefik çerçevede ilerlemiştir.

Tüm bu sonuçlarla beraber Repressiya Politikası'nın Türkiye-SSCB ilişkileri açısından kısa bir değerlendirmesinin yapılması da önemlidir. Bir noktada bu ilişki, SSCB içerisinde Repressiya Politikası'nın 1934'te uygulamaya konulmasına rağmen, Azerbaycan'da gecikmeli olarak uygulanmasını açıklayabilir. Atatürk Dönemi dış politikasının belirlenmesinde mühim bir rol oynayan SSCB ile ilişkiler 1923-1938 yılları arasında dostane ve müttefik çerçevede ilerlemiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün bu süre içerisinde Azerbaycan'da 1930'ların başında müsavatçılar Almanya ve Türkiye adına casusluk yaptıkları gerekçesiyle cezalandırılırken 1931'de Türk Ocakları'nı kapatması dikkate değerdir.⁶²⁰ SSCB açısından Türkiye'nin hoş tutulması özellikle boğazların müttefik bir elde bulunması zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.⁶²¹ Ancak Repressiya Politikası'nın uygulanması ve Atatürk'ün ölümü sonrasında SSCB, Almanya ile ittifak içerisine girmiş ve Türkiye-SSCB ilişkisi de yeni bir döneme evrilmiştir.

Sovyetleştirme sürecinde her ne kadar Azerbaycan bağımsızlığının simge isimleri ve Müsavatçılarla birlikte birçok milli eğilimli Azerbaycan sosyalisti de tasfiye edilmiştir. Ancak 1925-1930 tarihleri arasında Sovyetlerin Yerelleşme/*Korenizatsiya* politikaları çerçevesinde Azerbaycan, Türkoloji alanında Bakü Kurultayı'nın toplanması gibi önemli hadiselerle ev sahipliği yapmış, Türk Dünyası'nda dil ve kültür bakımından yakınlaşma sağlanmış, Azerbaycan özelinde ise bilim, felsefe ve kurumsal gelişme açısından ilerlemeler kaydedilmiştir.

⁶²⁰ Atatürk belki de SSCB içerisinde baskı uygulamalarının önünü almak için Türk Ocakları'nın faaliyetleri sonlandırmıştır, bu konu üzerinde yapılmış ciddi bir çalışma bulunmamakla beraber üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

⁶²¹ Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.74-84.

Azerbaycan özelinde bu gelişmeler yaşanırken, Sovyetler Birliği'nin karakteri dolayısıyla siyasi açıdan Rusya'daki gelişmeler de doğrudan Kafkasya'yı etkilemeye başlamıştır. Uzun yıllar Çarlık Rusyası hakimiyetinde olan bölge, Sovyet idaresinin tesisi sırasında yaşanan her sıkıntıyı, devrimin değişen karakterinin olumlu ya da olumsuz her yönünü hissetmiştir. Örneğin; 1917-1921 arasında Lenin'in 'kendi kaderini tayin' savı ile bağımsızlığa kavuşan Azerbaycan, 1921-1925 yılları arasında bolşevik muhaliflerinin tasfiye edildiği süreçte önemli aydın ve siyasetçilerinden mahrum kalmış, 1925-1930 arası yerelleşme politikası etrafında büyük kültürel gelişmeler yaşamış, 1930-1938 yılları arasında ise Repressiya Politikaları Azerbaycan'da binlerce insanın infazına, yüzlerce aydının asılsız suçlamalarla kurşunlanmasını yaşamıştır. Repressiya Politikası bir anda ortaya çıkmamış, daha Bolşevik Devrimi'nin gerçekleştiği süreçten başlayarak Stalin'in iktidarı dönemi gelişmeleri ile 1937 yılına kadar yaşanan iç ve dış gelişmelerin zincirleme reaksiyonu sonucunda gerçekleşmiştir. Repressiya politikasının uygulayıcısı olan Sovyet Gizli Polisi'nin iç savaş sırasında 'tehlikeli unsur' olarak gördüğü hedefleri ortadan kaldırırken edindiği tecrübeler, Repressiya süresince Azerbaycandaki uygulamaların referansı olmuştur. Bununla birlikte Stalin'in Milliyetler Politikasını yeniden yorumlayışı, iktidara gelirken muhaliflerini eziş şekli, 'Tek Ülkede Devrim' anlayışı ile tektip toplum yaratma düşüncesi ve bunu tüm SSCB içerisinde uygulama isteği repressiyaya giden sürecin nedenlerini oluşturmuş, Avrupa'da yükselen faşizm Stalin'in 'Düşman Geliyor' algısı ile içeride baskı kurabilmesini sağlayan en önemli araç olmuştur.

Stalin uzun zamandır beklediği fırsatı 1934 yılında gerçekleşen Kirov cinayeti ile yakalamıştır. Büyük ses getiren bu suikastı bahane eden Stalin, tüm SSCB genelinde büyük bir cadı avı başlatarak ülkede devrim karşıtı, milliyetçi ve troçkist olarak belirlediği kişileri ortadan kaldırırken, kendi sosyalist yorumunu oturtmak amacı ile tasarladığı planları uygulamaya koymuştur.

EKLER

EK-1:

Azərbaycan ÇEKA Təşkilatı'nın toplantı materyallerinə görə 1920-1921-1922-1923-1924-1925 illərində Azərbaycan'da kürşünə dizilən insanlar:

" Həsən bəy Ağayev

Mirzə Məhəmməd Qacar

Əmir Kazım mirzə Qovanlı-Qacar

Feyzulla mirzə Qovanlı-Qacar

Qaçaq Qəmbər

İsmayıl xan Ziyadxanov

Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı

Murad Tlexas

Əliyar bəy Haşimbəyov

Davud bəy Yadigarov

Şirin bəy Kəsəmənli

Abuzər bəy Rzayev

Firidun bəy Köçərli

İsfəndiyar bəy Muradov

Məcid bəy Vəkilov

Yaqub bəy Axmetyev

Vəsilə xanım Musabəyova

Nağı bəy Əlizadə

Piri Mürsəlzadə

İslam bəy Qəbulzadə

Mirzə Abbas Abbaszadə

Murtuza Axundov

Ələkbər bəy Qalabəyov

Aslan bəy Qardaşov

Davud bəy Yadigarov

Həbib bəy Səlimov

Xudadət bəy Rəfibəyli

Məmmədbağır Şeyxzamanlı

Nəsib bəy Yusifbəyli

Teymur bəy Məlikaslanov

Rüstəm Şıxlinski

Rüstəm bəy Mirzəyev

Süleyman bəy Sulkeviç

İbrahim ağa Usubov

Bahadır bəy Vəkilov

Yaqub bəy Əhmədzadə

Xuduş Xudaverdiyev

Kərbəla İsmayıl

Şerbekov Roman İvanovic

Paşayev Bəxşi Şirin oğlu

Qabarayev Mixail

Trifel Aron Qriqoryevic

Samoylov Fyodor

Musailov Qasım

Samidiyani Aleksandr

Alavladze İlya

Karsiladze Sergey

Nedoraşbili Zasima

Lantadze Kolistra

Qəzənfər Zeynal Əbdül

Hüseyn Fətulla oğlu Ağa Cəfər

Salmanov Həsən Xan Şah Əli

Orucbala Kərbəlayi oğlu

Hüseynov Hüseyn

Kadat Bala Ağa Bala oğlu

Xaçpanov Xristofor

Həsənbəyov Əbülfəz

İsfəndiyar Məmmədzadə

Kaşkarov Cabbar

Seyid Əli Seyid Əbdül oğlu Mir Kazım

İsrafil Verdiyev

Abasbəy Usubəyov

İsayev Eyyub

Əfəndiyev Xosrofaq

Xan Əli Tapdıq oğlu

Əhliman Mirzəyev

Miri Cabbarov

Bexqayı Əliyev

Əli Baxşı Nəcəf

Əli Rza Sadıq

Səməd Vəli oğlu

Məşədi Əsgər Əli Mərdan oğlu (Əsgər Əliyev)

Cəlil Məşədi Həsən oğlu Hüseyn

Fəttahov Yunus Məmməd Rza

Musayev Yusuf

Hacıyev Hacı Ağa

Kitab Əli Gülhüseyn oğlu

Xudaverdiyev İldırım

Məmməd Xəlil Şakirzadə

Xrıçkova Mariya

Tağıyev Məmmədağa Mehdi oğlu

İlyaszadə Həsən

Perumova Zoya Pavlovna

Qasım oğlu Əsədulla

Varonin Mixail Alekseyevic

Məhərrəm Səttar oğlu

Lobacev Vladimir Korneyevic

Karpov Qriqori

Liqura Yevgeni Nikolayevic

Temnikov Sergey Vasilyevic

Orlovski Yuri Pavlovic

Kosenkov İvan Kondratyevic

İsmayılov Tağı İsmayıl

Cavadov Bəylər

Cəfərov Mirzə Ağa Hacı Bəhmən oğlu

İsgəndər oğlu Rüstəm

İsgəndər oğlu Əlibaba

Hüseyn Əli Abbas

Eyvaz oğlu Nurkişi

Qusev Mixail

Sultanov Bala Ağayar oğlu

Abdulla Səməd oğlu

İsgəndər Yusuf oğlu

Əli Ağamalı

İsmayıl Bağır oğlu

Nəsib Nəsir oğlu

Sultanov Əli İsgəndər oğlu

Zaman Mehdi oğlu

Həşim Əhməd oğlu

Mehdi Osman oğlu

Nəsrulla Mehdi oğlu

Hacı İsabəy Qulu oğlu

Molla Ramazan Hacı Səfər oğlu

Saqanidze Denis

Haşimov Adil Haşim oğlu

Babəyev Səfərəli

Əbülfəz Kelib Eldar oğlu

Bəy Mirzə Xan Mirzə Xan oğlu

Ataxan Tat oğlu

Heybət Qaçan oğlu

Bəşir Zeynal oğlu

Əli Abbas oğlu

Qədir Məşədi Rza oğlu

Səfiyar Molla Qafar oğlu

İbad Nəsir oğlu

Mixailov Georgi Mixailoviç

Akopyan Akop Abarsumoviç

Ağa İbrahim Balabəy oğlu

Trusanov Qriqoriy Artemoviç

Əliyev Seyid Sevdimli oğlu

Məmməd Sadıx Murxuz oğlu

Məsədi Azay Məsədi Qasım oğlu

Bilal Cəmil oğlu

Arzumanov Hacı əbdül Qədirbəy oğlu

Müzəfər Ağababa oğlu

Xəlil Kərbəlayı Qara oğlu

Borisov Georgi

*Sultanov Ağabəy Səlim bəy oğlu
(Göyçay üsyanında iştirakına görə)*

İsrafilbəyov Pərviz bəy

Qasımbəyov Əhməd Sultan oğlu

Qasımbəyov Həmid Sultan oğlu

Sultanov Rəsul bəy Səlim bəy oğlu

Bağır Baba oğlu

Üzeyir Murad oğlu

Məmməd İsmayıl oğlu

Məsədi İbrahimxəlil İbad oğlu

Ağababa bəy Ağamirzə bəy oğlu

İsmayıl Fətulla oğlu

*Hacı Musa Hacı İsa oğlu, İsa əfəndi oğlu
və ya İsmayıl Oskay oğlu*

Məcid bəy Mirzəbəyov

Mirzəbəyov Mirzə bəy

Məmməd bəy Mirzəbəyov

Arist bəy Səməd bəy oğlu

Süleyman bəy Mahmud bəy oğlu

Hacı Mahmud bəy Hacı Məmməd oğlu

Molla Həmid Əbdülhəşim oğlu

Şahlar Nurməmməd oğlu

Molla Camal Çələbi oğlu

Əli Osman oğlu

Əmirəli Fərzəli oğlu

Şirin Nəsir oğlu

Nəsir Mehdi oğlu

Həsən Həsənəli oğlu

Əhəd Baxis oğlu

Koberidze Aleksandr Semyonoviç

Qasım Yüzbası Aslan oğlu

Rotay Nikolay Aleksandroviç

*Kiladze Vladimir Dmitriyeviç, Mandarov
Aleksandr Davidov*

Mamulaşvili Ivan İosifoviç

Aykazuni Partov Setoviç

Allahverdi Əbdülsalam oğlu

Ağabala Almaz oğlu

Məmməd İsmayıl oğlu

Nəriman Süleyman oğlu

Hacı Qalamov Məmmədəli

Süleyman Hacı Hüseyn

Qoçu Qurban Əhməd

Məmməd Nuru oğlu

Qardasxan Ağamalı oğlu

Hüseynov Məsədi Qəhrəman oğlu

Astan Kərbəlayı Ələkbər oğlu

Malazani Qriqori Aleksandroviç

Hüseynov Sadıq Qəhrəman oğlu

Camalov Şirinxan

Surət Fəxraba

Dubrovski Georgi Andreyeviç

Kərimağa Hüseyn oğlu

Bağırov Ağa Bala oğlu

*Əli İbis Seyid Hüseyn Məmməd Cavad
oğlu*

Deken Yuri Yevgeniyeviç

Uspenski Vadim Nikolayeviç

Çernikov Valeri Konstantinoviç

Ortinov Georgi Rudolfovıç

Qriqoryan Nikolay Aleksandroviç

Qurbanov Məmməd Bağır

Manqıl Mixail Qriqoryeviç

Məmməd Hüseyn Atam oğlu

Matevosov Arusan Qalustyanoviç

Sailov Arakel Arutyunoviç

Sıxbala Əbdülhəsən oğlu

Yusifbəyov Əziz bəy

Kakutis Aleksandr Petroviç

Ibadulla Cahangir oğlu

Məmməd Yusif oğlu

Cəlal Abbas oğlu

Abdulla Qara oğlu

Dilbaz ağa Əbdürrəhman ağa oğlu
Dilbazov

İbrahim Məşədi Səfər oğlu

Əsəd İbrahim oğlu

Dalanki Mahmud oğlu

Ryasnov Feodor Pavloviç

Camal Asab oğlu

Mədat Allahverdi oğlu

Kərim Namaz oğlu

Rəsulov Məşədi Rəsul

Rayski Aləksandr

Kravtsov A.P.

Ayrapetoviç Avak Avetisoviç

Axundov Murtaza

Rzayev Abuzər

Davudov İbrahimbəy

Bubin Mixail Mixayloviç

Ağayev Museyib

İvanov Sergey

Çumakov Nikolay

Myaçin Aleksey Qrigoryeviç

Şükür Azad oğlu

Əliyev Səlim Kərbəla oğlu

Karotaev Fyodor Qrigoryeviç

Abramov Nikolay Petroviç

Qraboovski Konstantin Vladimiroviç

Sultanov Səlimbəy

Polivanov Sergey

Qəribov Qriqori

Baqdasarov Vartan

Kasparants Martiros

Saakyants Aleksandr

Abramyants Misak

Plexanov Mixail

Əzizov Nikolay

Sarkisyants Lazar

Petros Martiros

Mnatsakanov Aram

Poxlevanov Qriqori

Qaçiyants Artaşes

Ter-Kostandov Rargen

Arutyunov Lazar

Ohanov Qriqori

Kulikov Aleksandr

Mdivanov Baqdan

Mixailovski Mixail

Avakimyants Arşak

Qaragözov Arsen

Avetisov Avakim

Terunts Mariya

Papiyants Melkop

Qriqiryants Esofiop

Arutyunov Aşot

Səfərov Armənak

Xaçaturyants Misak

Qaragözova Siranuş

Ayrapetov Avak

Folts Vasili

Arkeren Qriqori

Kazarov Akop

Kazarov Əziz

Ananov Georgi

Radionova Xristina

Ohanesov Allahverdi

Avakov Zanzazan

Rozanov Vasili

Rozanova Mariya

Qəribov Əlixan

Babayants Arşak

Ohanesov Artəşes

Tarxanov Mixail

Əsriyeva Marqarita

İsmailov Məmməd

Tatarski Sergey

İbrahimov Hidayət

Qeyvandov Sergey

İsrafilov Həsən

Raznişenko İvan Zaxaryeviç

Marqaril Hay-Rahil

Duxoviç Rozaliya

Petrov Fyodor İvanoviç

Koranoviç Matyev İsəyeviç

Krasnova Varvara Zaxayevna

Faytsexovski Mixail

Petrova Tatyana

Ryazanova Tamara

Məlik Tengiyeu Artyom

Borisov Aleksandr Abromoviç

Qriqori Səyyad oğlu

Alekseyev Yevgeni Yakovleviç

Donqarov İvan Nikolayeviç

Haramov Setrak

Yurin İvan Georgiyeviç

Şaxanyants Armenak

Əsriyev Aleksandr

Piriyeva Yelena Petrovna

Ayvazov Almaz Şahbaz oğlu

Novinkov Konstantin Nikolayeviç

Abdullayev Məmməd Hüseyn oğlu

Axundov Əli Lətif oğlu

Kexvoyants Mirzə Setrak Avetisoviç

Qasimov Məmməd Qasım oğlu

Məcədov Ağababa

Dyadenko Konstantin

Maksimov Mixail

Ağabala İbiş oğlu

Fridman Moisey Xaymoviç

Zarnitski Boris Abrahamoviç

Edemyan Avetis

Ələkbər İsrəfil

Latsoxbaya Qriqori Konstantinoviç

İsgəndər oğlu Əli

İsgəndər oğlu Səməd

Qasım oğlu Səlim

Əli oğlu İsgəndər

İmanov Hüseyn oğlu

Ələkbər Mürse Qulu

Tahirov Yusup

Məhmədbağır Hüseynbala oğlu

Kəncumov Kəncum oğlu

Novruzov Ələkbər

Rəsulov Nəcəfqulu

Əliyev Əsgər

Manafov Əliqulu

Şirəliyev Əbdüleli

Tağızadə Hüseynqulu

Tağızadə Abbas

Qədiməli oğlu

Həmid Abdulla oğlu

Seyid Baba Mirdadaş oğlu

Əli Muxtar Nuru oğlu

Bağır Nəcəf oğlu

Əhməd oğlu İsmayıl

Əsədullayev Tağı

Mir Əli Nağı

Vəlibəy oğlu Hacı

Qədim Muxtar oğlu

Şerbitski Mixail

Ayrəpetov Tomas

Kapriel Manukov

Danilov Vasili Maksimoviç

Qureviç Qriqori İsəyeviç

Qədirov Əbdül Məmməd

Məhmud Ramazan oğlu

Kərbəla İsmayıl

Şerbakov Roman İvanoviç

Paşayev Bəxşi Şirin oğlu

Qabarayev Mixail

Trifel Aron Qriqoriyeviç

Samoylov Fyodor

Musailov Qasım

Samidiyani Aleksandr

Alavladze İlya

Karsilazde Sergey

Nedoraşbili Zasima

Lantadze Kolistra

Qəzənfer Zeynal Əbdül

Hüseyn Fətulla oğlu Ağa Cəfər

Salmanov Həsən Xan Şah Əli

Orucbala Kərbəlayi oğlu

Hüseynov Hüseyn

Kadat Bala Ağa Bala oğlu

Xaçpanov Xristofor

Həsənbəyov Əbülfəz

İsfəndiyar Məmmədzadə

Kaşkarov Cabbar

Seyid Əli Səyid Əbdül oğlu Mir Kazım

İsrafil Verdiyev

Abasbəy Usubəyov

İsayev Eyyub

Əfəndiyev Xosrofaq

Xan Əli Taqdıq oğlu

Əhliman Mirzəyev

Miri Cabbarov

Bəxqayı Əliyev

Əli Baxşı Nəcəf

Əli Rıza Sadıq

Səməd Vəli oğlu

Məşədi Əsgər Əli Mərdan oğlu

Cəlil Məşədi Həsən oğlu Hüseyn

Fəttahov Yunus Məmməd Rıza

Musayev Yusuf

Hacıyev Hacı Ağa

Kitap Əli Gülhüseyn oğlu

Xudaverdiyev İldırım

Məmməd Həlil Şakirzadə

Xrıškova Mariya

Tağıyev Məmmədağı Məhdi oğlu

İlyaszadə Həsən

Perumova Zoya Pavlovna

Qasım oğlu Əsədulla

Voronin Mixail Alekseyiç

Məherrem Səttar oğlu

Lobaçev Vladimir Korneyeviç

Karpov Qriqori

Liqura Yevgeni Nikolayeviç

Temnikov Sergey Vasilyeviç

Orlovski Yuri Pavloviç

Kosenkov İvan Kondratyeviç

İsmayilov Tağı İsmayıl

Cəvədov Bəylər

Cafərov Mirzə Ağa Hacı Bəhmən oğlu

İsgəndər oğlu Rüstəm

İsgəndər oğlu Əlibala

Hüseyn Əli Abbas

Eyvaz oğlu Nurkişi

Qusaev Mixail

Sultanov Bala Ağayar oğlu

Abdulla Səməd oğlu

İsgəndər Yusuf oğlu

Əli Ağamalı

İsmayıl Bağir oğlu

Nəsib Nəsir oğlu

Sultanov Əli İsgəndər oğlu

Zaman Mehdi oğlu

Həşim Əhməd oğlu

Mehdi Osman oğlu

Nəsrulla Məhdi oğlu

Hacı İsabəy Qulu oğlu

Molla Ramazan Hacı Səfər oğlu

Saqanidze Denis

Haşimov Adil Haşim oğlu

Babayev Səfərli

Əbulfəz Kelib Eldar oğlu

Bəy Mirzə Xan Mirzə Xan oğlu

Ataxan Tat oğlu

Heybət Qaçan oğlu

Bəşir Zeynal oğlu

Əli Abbas oğlu

Qədir Məşədi Rıza oğlu

Səfiyar Molla Qafar oğlu

İbad Nəsir oğlu

Markin Valerian

Qasimov Bəhtiyar

Yakov Tsimrat

Əli Pindi İmam Qulu oğlu

Əli Zahab Samalidi

Məmməd Vəli Fətəliyev

Tahirov Xankişi

Məmmədov Cabbar İsmayıl oğlu

Baba Hənifə Baba oğlu

Dondukov Andrey

Danilyak Arqi

Qafarov Abuzər

İsmayıl Əbdül Qasım oğlu

Hüseynov Bala Hüseyn Kərbəla Hüseyn

Quliyev Həşim

Əli oğlu Həsən

Qeybullə Əli Tula oğlu

Kazanyants Qriqori

Cavad Ağə Dadaş oğlu

Dadaş Mustafa

Həmzəyev Əliqulu

Hacı Hüseyn oğlu

Məmmədov Abbas

Arutyunov Xaçatur

Məmməd Hüseyn oğlu

Stroykov Mixail

Anoxin Dmitri

Kimayev Vladimir

Kravçenko Pavel

Kotenkova Taisa

Quskov Vasili

Haşimov Əliağa

Vaniyev Rojden

Nakapityants Sərkis

Manukov Mates

Qriqoryev Avetis

Ramazanov Hüseyn

Məcid Molla Əziz

İbrahim Hüseyn Xan oğlu

Elçi Xan Kişi oğlu

Fətuzi Məştağa Həsən Əli

Şixməmmədov Cəlal

Ərzan Əli Nəcəf Məhbalov

İsa Şix Hüseyn

Adil Fətulla

Sari Şamil

İsmayilov Məşədi Novruz Bayram oğlu

Salman Məşədi Həsən oğlu

Rəşim Hüseyn Qulu oğlu

Haqverdiyev Xan Kişi Xan Əli oğlu

Sotnikov Pavel Drofeyeviç

Yakuboviç Yakov İsəyeviç

Yerkov Pavel Yakovleviç

Yaşenko Fyodor Petroviç

Hacı Ağa Talib oğlu

Skoromoxov Aleksandr Qayriloviç

Dextyev Pyotr Petroviç

Turov Vasili

Şahbazov Qulu Məhməd Əli oğlu

Səmədov Əli Əhməd oğlu

Kuper-Turanski Aleksandr Petroviç

Sokolovski Yakov Moiseyeviç

Məşerikov Vasili Dmitroviç

Qriqoryan Arşak Mantsakanoviç

Arutyunov Sumbat Nikolayeviç

Svirkov Mixail Yefimoviç

Berezitsova-Terixramova Klavdiya İvanova

Niçibayev Kiril Kiromanoviç

Yurenev Aleksandr Nikolayeviç

Hüseyn Aleksandr Qriqoryeviç

Çoban Musa oğlu

Mehrabov Şirin Bəhməli oğlu

Həbib Ağa oğlu

Həsən Zeynal oğlu

Həsənov Abbas Əsgər oğlu

Sərkisyan Abartsem Hovanesoviç

Draxno Semyon Qriqoryeviç

Krolevetski Pyotr Vasiliyeviç

Voloşin Aleksandr Perepontoviç

Voroşin Nikolay Verepontoviç

Gerasimov Konstantin Nikolayeviç

Hovanesov Georgi Qəhrəmanoviç

Firin-Smirtov Pyotr Georgiyeviç

Makarov Qriqori Martirosoviç

Şubin-Petrov Roman-Qavril Maksimoviç

Cəngiyev Məhəmməd Xan Gireyeviç

Babayev Məhəmməd

Zəndin Əmir

Zyuzin Andrey Vasiliyeviç

Kovalenko Vasili Qriqoryeviç

Yakutski Mixail Yakovleviç

Babiç Sergey Mitrofanoviç

Bayramov Əbülfəz

Əli Qulu Məhərrəm oğlu

Fərman Bayram oğlu

Məmməd Kərbəla Ələsgər oğlu

Ağa Həsən Abbas oğlu

Qasım Bəy Hacibəy oğlu

Həbib Məhərrəm

Əhəd Həşimbəy oğlu

Çıraq Əliyev

Ələfəsiyə Əbdül Həsən oğlu

Murad Xan oğlu

Quliyev Əşrəf

Ərməğan Mehdi oğlu

Süleyman Rza oğlu Rza

Camal Sadıq oğlu

Baba Kişi Qara oğlu

Mnatsakanov Avetis Aleksandroviç

Qəhrəman Əli Bala oğlu

Keşta Məmmədyar oğlu

Şahbala Əlibala oğlu

Məmməd Baqi Hüseynbala oğlu

Xalıqverdi Bala oğlu

Yəhya Yəhya oğlu

Abbas Baxı oğlu

Səfərəli Abuzər oğlu

İoffe Lev (Ariya Tandaroviç)

Əli Rza Məşədi Dadaş oğlu

Baqraçev Kiril

Əşrəf Əsgər oğlu

Səməd Mami oğlu

Sadıq Rza oğlu

Mirzəağa Əşref oğlu

Dubrovçkiy Boris Vladimiroviç

Belolipetski Yevgeni Nikolayeviç

Əzizov Xanbala

Mixailov Georgi Mixailoviç

Akopyan Akop abarsumoviç

Ağa İbrahim Balabəy oğlu

Truşanov Qriqoriy Artemoviç

Əliyev Seyid Sobdum Əli oğlu

Məmməd Sadix Murxuk oğlu

Məşədi Azay Məşədi Qasım oğlu

Bilal Cəmil oğlu

Arzumanov Hacı Əbdül Qədirbəy oğlu

Müzəffər Ağababa oğlu

Xəlil Kərbəlayi Qara oğlu

Borisov Georgi

*Sultanov Ağabəy Səlimbəy oğlu (Göyçay
üsyanında iştirakına görə)*

İsrafilbəyov Pərvizbəy

Qasimbəyov Əhməd Sultan oğlu

Qasimbəyov Həmid Sultan oğlu

Sultanov Rəsul bəy Səlim bəy oğlu

Bağir Baba oğlu

Üzeyir Murad oğlu

Məmməd İsmayıl oğlu

Məşədi İbrahim Xəlil İbad oğlu

Ağababa bəy Ağamirzə bəy oğlu

İsmayıl Fətulla oğlu

*Hacı Musa Hacı İsa oğlu, İsa Əfəndi oğlu
və ya İsmayıl Oskay oğlu*

Məcib bəy Mirzəbəyov

Mirzəbəyov Mirzəbəy

Məmməd bəy Mirzəbəyov

Arist bəy Səməd bəy oğlu

Süleyman bəy Mahmud bəy oğlu

Hacı Mahmud bəy Hacı Məmməd oğlu

Molla Həmid Abdul Həşim oğlu

Şahlar Nurməmməd oğlu

Molla Camal Çelebi oğlu

Əli Osman oğlu

Əmir Əli Fərzəli oğlu

Şirin Nəsir Mehdi oğlu

Nəsir Mehdi oğlu

Həsən Həsənli oğlu

Əhəd Baxış oğlu

Koberidze Aleksandr Semyonoviç

Qasım Yüzbaşı Aslan oğlu

Rotay Nikolay Aleksandroviç

*Kiladze Vladimir Dmitriyeviç, Mandarov
Aleksandr Davidov*

Mamulaşvili İvan İosifoviç

Aykazuni Partov Setoviç

Allahverdi Ədölsalam oğlu

Ağabala Almaz oğlu

Məmməd İsmayıl oğlu

Nəriman Süleyman oğlu

Hacı Qalamov Məmmədəli

Süleyman hacı Hüseyn

Qoçu Qurban Əhməd

Məmməd Nuru oğlu

Qardaşxan Ağamali oğlu

Hüseynov Məşədi Qəhrəman oğlu

Astan Kərbəlayı Ələkbər oğlu

Malazani Qriqori Aleksandroviç

Hüseynov Sadıq Qəhrəman oğlu

Camalov Şirinxan

Surət Fəxraba

Dubrovski Georgi Andreyeviç

Kerimağa Hüseyn oğlu

Bağirov Ağa Bala oğlu

Əli İbiş Seyid Hüseyn Məmməd Cavad oğlu

Degen Yuri Yevgeniyeviç

Çernikov Valeri Konstantinoviç

Ortinov Georgi Rudolfovici

Qriqoryan Nikolay Aleksandroviç

Qurbanov Məmməd Bağır

Manqil Mixail Qriqoryeviç

Məmməd Hüseyn Atam oğlu

Matevosov Aruşan Qalustyanoviç

Sailov Arakel Arutyanyoviç

Şıhbala Əbdülhəsən oğlu

Yusifbəyov Əzizbəy

Kakutis Aleksandr Petroviç

İbadulla Cahangir oğlu

Məmməd Yusif oğlu

Cəlal Abbas oğlu

Abdulla Qara oğlu

Delibov Delibazov

İbrahim Məşədi Səfer oğlu

Əsəd İbrahim oğlu

Dalangi Mahmud oğlu

Ryasnov Feodor Pavloviç

Camal Aşab oğlu

Kərim Namaz oğlu

Vəli Rəcəb oğlu

İbrahim Maqum oğlu

Cavad Xan oğlu

Şir Malayev

Satriddinov Mitares Osman oğlu

Ələkbər Əziz oğlu

Ayrepetov Qriqori Meyronoviç

Acar Hüseyn oğlu

Zaman Məlik oğlu

Əlibala Qəhrəman Zeynal

Hacıqulu İmamqulu oğlu

Kərim Əsəd oğlu

Polyakov Aleksey Dmitriyeviç

Novak İvan Vasiliyeviç

Lyubomirski-Antonov Vladimir İvanoviç

Seyranov Solomon İsaakoviç

İldırım Otdıxanov

İsakov Mixail Nikolayeviç

Taraevşaqi Mardan Məmməd bəy oğlu

Mövlud Məmməd oğlu

Mustafayev Sadix Hacibekir oğlu

Balabəyov Abdulla Qulam İsa oğlu

Əhmədov Ağaəli Abbas oğlu

Mamayev Əbdül Vahab oğlu

Dəlbazov Məmməd

Ter-Osipov Osip Arekeloviç

Atamano-Baqdanov Valentin Petroviç

Çimerin Pavel Vasiliyeviç

İvanov Mixail Yakovleviç

Çeçeyev Vasili Qavriloviç

Malyavski aleksey Kuzmiç

Nabokov Feodor Stepanoviç

Mürsəlov Məhəmməd Cəmil oğlu

Şirinov Fərman

Bəhramov Bəhramhaci İmamqulu oğlu

Qasımov Mirzə Baba oğlu

Şenqelidze Georgi Vsevolodoviç

Poprotski Aleksandr Vikentyeviç

Miqunov Sergey Kuzmiç

Demenko İvan Petroviç

İvanov Nikolay Afanasiyeviç

Qoberidze David Semyonoviç

Aleşişkin -Toşev Yakov Aleksandroviç

İmran Qulu oğlu

Əliyev Əliağa

Debırov-Yəhyayev Əbdül Məcid oğlu

Popov Boris Stepanoviç

Qonçarenko Vasili

Xijnyak Fyodor

Fedosov İvan Andreyeviç

Məmməd Qazan Papaq oğlu

Əli Bala Kişi oğlu

Namazəli Böyükkişi oğlu

Bəbirov Hüseyn

Xilayev İrakviya

Mədət Əkbər oğlu

Şuyski-Belyakov Andrey Prokofiyeviç

Novruz bəy Yuli İvanoviç

Filiposyants Tsiron Makareviç

Ağayev Zakir Murad oğlu (Baba Qara oğlu)

Abış Hüseynqulu oğlu

Omiadze Davud

Polyakov Zalman Yakovleviç

Konetski Mixail Yakovleviç

Geodakov İosif Petrofiç

Amiracanov Sumbat Artuyunoviç

Frits Samuel Moiseyeviç

Priyaxin Gennadi Petroviç

*Şevlyuqa Yefim Vladimiroviç*⁶²²

⁶²² Eynal Əliyev, *Azərbaycan SSR-də XX Əsrin Siyasi Repressiya Qurbanları*, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 2003, s.109-122.

EK-2

1931 Yılı Repressiyaya Maruz Kalanlar

" Qulu Vəli oğlu/35 yaşında	Allahverdiyev Məmiş Mehdi oğlu/37 yaşında
Muxtar Astan oğlu/45 yaşında	Qurban İba Qulu oğlu/31 yaşında
Cəbrayıl Rüstəm oğlu/23 yaşında	Məhəmməd Qəhrəman oğlu/60 yaşında
Əli Allahverdi oğlu/30 yaşında	Rəşid Məhəmməd oğlu/20 yaşında
Qəmbər Həsən oğlu/70 yaşında	Fərman Salman oğlu/30 yaşında
Mami Məhəmməd oğlu	Cəfərqulu Məşədi İsmayıl oğlu/60 yaşında
Molla Astan oğlu/55 yaşında	Cümşüd Ağalar oğlu/32 yaşında
Qurban Məsim oğlu /30 yaşında	Məmiş Vəlibəy oğlu/32 yaşında
Mehdi Qubüş oğlu/55 yaşında	Hacıqulu Qəhrəman oğlu/60 yaşında
Rəhimov Salman Məmməd Rza oğlu/26 yaşında	Nəsimov Nəsim Ağakəşi oğlu/32 yaşında
Kərimov Boyarçin Cavad oğlu/27 yaşında	Sultanov Teymur Əskər oğlu/35 yaşında
Yusifov Rüstəm Salman oğlu/37 yaşında	Molla Hüseyin Molla Məmməd oğlu/95 yaşında
Abdulla Mehdi oğlu/30 yaşında	Allahverdi Heydər oğlu/44 yaşında
Əbdürrəhman Məmməd oğlu/25 yaşında	Kələntərov Bəhlü Nəcəfqulu oğlu/35 yaşında
Sultanov Davud Zəkəriyyə oğlu/26 yaşında	Usubov Kəlbəli Əli Cabbar oğlu/40 yaşında
İsakov Cabbar Nürəddin oğlu	Həsənov Xasibəy İsmayıl oğlu/70 yaşında
Güləli Səlim oğlu/25 yaşında	Əsrəf Çoban oğlu/24 yaşında
Kamal Pənah Əli oğlu/30 yaşında	Nəbibəyov Çərkəzbəy/65 yaşında
Mirzəcan Nəzər oğlu/25 yaşında	Şəkibəyov Əsgər ağa Məşədi Sadiq oğlu/85-90 yaşlarında
Nəbiyev Məcid Hacı oğlu/28 yaşında	Abuzər Molla Zeynal oğlu/38 yaşında
Məhərov Bəhram Hüseyin oğlu/28 yaşında	Fətəliyev Hümət Məmməd oğlu/35 yaşında
Seyid Abbas Seyid Əhməd oğlu/30 yaşında	Xəlilov Məşədi Xəlil Fətəli oğlu/32 yaşında
Osmanov İsmail Tağı oğlu/28 yaşında	Vəlibəyov Adilbəy Kazım oğlu/51 yaşında
Məhrəli Əsəd oğlu/26 yaşında	Şahmaliyev Baxşibəy Mehdi oğlu/45 yaşında
Məmmədov Ağə Məmməd oğlu/28 yaşında	Əlibəyov Sadiqbəy Hacıəli oğlu/42 yaşında
Nağı İsmayıl oğlu/20 yaşında	Səfikürdski Rəhimbəy Həsənəli oğlu/80 yaşında
Rəhimov Hüseyin Əsgər oğlu/26 yaşında	
Yusif Mehdi oğlu/ 45 yaşında	

Vəlibəyov Həsən Lütfəli oğlu (Matvəli)/43 yaşında

Hacıyev Kərbəlayi Məhərrəm Hacı Fətəli oğlu/58 yaşında

Əhmədov Əhməd Salah oğlu/40 yaşında

İdris Balabəy oğlu/29 yaşında

Əhmədov Səməd Salah oğlu/24 yaşında

Usub Həsən oğlu/35 yaşında

Məmməd Cəfər Teymur oğlu/30 yaşında

Həmid Əli Kişi oğlu/40 yaşında

Mədət Əkbər oğlu/50 yaşında

Məşədi Məhərrəm Hacı Cəfər Qulu oğlu/70 yaşında

Məmməd Qulu Məmiyə oğlu/70 yaşında

Mahmudov Rüstəm Məşədi Hüseynqulu oğlu/40 yaşında

Mahmudov Xeyrulla Sufanqulu oğlu/37 yaşında

Fərəcov Cəlil Məşədi Fərəc oğlu/37 yaşında

Fərəcov İsmayıl Fərzalı oğlu/45 yaşında

İsmayıl Kərbəlayi Xəlil oğlu/80 yaşında

Eyvaz Curi oğlu/25 yaşında

Əvəz Curi oğlu/35 yaşında

Kərbəlayi Zeynalabdin Məmməd oğlu/70 yaşında

Xudaverdi Əlabbasoğlu/50 yaşında

Bala Böyükdost Məmməd oğlu/28 yaşında

Şahkərim Bayram oğlu/56 yaşında

Ömər Əbdüləzim oğlu/45 yaşında

Qacalyan Artyom Saakoviç/42 yaşında

Xanmurad Mirzə Əli oğlu/27 yaşında

Murad Şirin oğlu/40 yaşında

Hacıağa Böyük Yunus bəy oğlu/22 yaşında

Seyid Xankişi bəy Seyid Başkir bəy oğlu/65 yaşında

İsmayıl bəy İbrahim bəy oğlu/27 yaşında

Cavad bəy Sultan bəy oğlu/29 yaşında

Balaca bəy İsmayıl bəy oğlu/30 yaşında

Gəray Əmiraslan oğlu/25 yaşında

Firuz xan Şirvanski/22 yaşında

Surxay bəy Hüseyn bəy oğlu/35 yaşında

Mir Məhərrəm Mir Fəti oğlu/30 yaşında

Mir Qurban Mir Fəti oğlu/30 yaşında

Mustafa bəy Musabəy oğlu/35 yaşında

Sultan bəy Əbdülhüseyn oğlu/85 yaşında

Qaçay bəy Musabəy oğlu/26 yaşında

Xosrov Sultan oğlu/30 yaşında

Həsən Məmməd oğlu/28 yaşında

Abali bəy Musabəy oğlu/35 yaşında

Şirəli bəy Əli Həsən bəy oğlu/95 yaşında

Qala Mirzə bəy Həşim oğlu/30 yaşında

Məmməd Allahverdi oğlu/32 yaşında

Bəybala bəy Sultan bəy oğlu/22 yaşında

Ağakişi bəy Astan bəy oğlu/22 yaşında

Daykişi bəy İsrəfil oğlu/35 yaşında

Musa bəy İsrəfil bəy oğlu/50 yaşında

Fəti bəy İbrahim oğlu/70 yaşında

Seyidağa Seyid Xankişi oğlu/30 yaşında

Şahmar bəy Ələsgər oğlu/60 yaşında

Mirdabi Ağamir oğlu/32 yaşında

Ağabəy Nəcəfqulu oğlu/30 yaşında

Molla Cabbar Cəbrayıl oğlu/65 yaşında

Dədəkişi Bəkir oğlu/25 yaşında

Yəhya bəy Həsənbəy oğlu/41 yaşında

Güləli Emanuil Yuryeviç/70 yaşında

Frumkin Emanuil Yuryeviç/27 yaşında

Nurullayev Abdulla Qair/27 yaşında

Nurəddinov Məhəmməd/27 yaşında

Əşir Usi oğlu/46 yaşında

Eyyub Məmməd oğlu/35 yaşında

İsrafil Qara İsmayıl oğlu/50 yaşında

Surxay Hacı Bayram oğlu/30 yaşında

Cəlilov Hacıbaba Mahmud oğlu/36 yaşında

Məlikov Qabay Useynoviç/42 yaşında

Şərifov Yusif Həsən oğlu/27 yaşında

Surnin İvan İvanoviç/43 yaşında

Məşədi İmamqulu Baloğlu/60 yaşında

Zəkəriyyə Əmir Astan oğlu/29 yaşında

Abbasov Mehdi Heydər oğlu/53 yaşında

Fətəlibəy Zahidbəy oğlu/35 yaşında

İsmayıl bəy Bəhrəlibəy oğlu/55 yaşında

Hacı ağa Hacəyev/37 yaşında

Xudaverdiyev İldırım/33 yaşında

Vaqabəy Nəsirbəy oğlu (Abdərbəyov)/57 yaşında

Ələkbər Əbdülkərim oğlu/46 yaşında

Məmmədov Orucəli Gülməmməd oğlu/48 yaşında

Kutukov Yevgeni Yefimoviç/71 yaşında

Əkbər Novruz oğlu/60 yaşında

Musulətdin Məhəmməd oğlu/32 yaşında

Müseyyib Cəfər oğlu/50 yaşında

Dadaşov allahyar Əli oğlu/35 yaşında

Mahmud Zəkəriyyə oğlu/55 yaşında

Sultanov Adilbəy Əbdüləzimbəy oğlu/70 yaşında

Sultanov Behbud bəy Əbdüləzimbəy oğlu/75 yaşında

Abdulla Kərbəlayı Şirməmməd oğlu/32 yaşında

Əbdülrəhimov Hacı Dadaş Lətif oğlu/76 yaşında

Balabəy Əzim oğlu/23 yaşında

Tahirov Qasım Məmmədtahir oğlu/30 yaşında

Hacızadə Qəzənfər Novruzqulu oğlu/45 yaşında

Əliyev Əliş Novruzəli oğlu

Rəşid Abdin oğlu/29 yaşında

*Məşədi Cəfər oğlu Məmməd Koxa/50 yaşında*⁶²³

⁶²³ Eynal Əliyev, *a.g.e.*, s.122-125.

1932 Yılı Repressiyaya Maruz Kalanlar

" Babiş Əhməd oğlu/35 yaşında

Bəxəliyev Çıraqılı Namaz oğlu/32 yaşında

Rəşid Rəfi oğlu/30 yaşında

Məmməddəgi Əsəd oğlu/60 yaşında

Muxtar Bəkir oğlu/40 yaşında

Umud İsmayıl oğlu/55 yaşında

Mikayıl Şahabad oğlu/45 yaşında

Mövsüm Hacıəli oğlu/31 yaşında

Sultan Məmmədəli oğlu

Məmmədhəsən Həmid oğlu

Ağalar Mehdi oğlu

İlyas İsa oğlu/28 yaşında

Mikayıl Sarı oğlu/25 yaşında

Məmmədveli Şamxal oğlu/32 yaşında

Mirzə Dadaş oğlu/30 yaşında

Hacı Əli Yüzbaşı oğlu/50 yaşında

Mirzəcan Hümmət Əli oğlu/53 yaşında

Məmməd Qulu oğlu/25 yaşında

Məmmədhüseyn Xəlil oğlu/35 yaşında

Əli Çələbi İbrahim oğlu/47 yaşında

Məmməd Vəli Şamxal oğlu/32 yaşında

Kərimbəyov Əliqasım Böyük oğlu/29 yaşında

Məstanov Qafar Qulu oğlu

Səfər İsmayıl oğlu/30 yaşında

Nəcəf Əli oğlu/26 yaşında

Səftər İsmayıl oğlu/30 yaşında

Yusif Rəhman oğlu/22 yaşında

Süleymanyar David İzkeloviç/21 yaşında

Felman İsay Borisoviç/38 yaşında

Bibiqulu İbad (Həybət) oğlu/59 yaşında

Babaşov Məmməd İbrahimoviç/33 yaşında

Zolotov Pyotr Vasilyeviç/57 yaşında

Həydərخانov Usubbəy Hüseyn oğlu/40 yaşında

Məmmədov Həbib Əsgər oğlu/21 yaşında

Səfərov Qurban Ümid oğlu/20 yaşında

İbrahimov İbrahim Həsən oğlu/24 yaşında

Əliyev Məhərrəm Əli Oğlu/22 yaşında

Osin Aleksandr Mixayloviç

Meşerikov Frits Fyodoroviç

Marduxayev Balaqardaş

İbrahimov Hasil Paşa oğlu

Lənbəranski Şirin Nəcəf oğlu/26 yaşında

Məzahir Əbdül Əzim oğlu/38 yaşında

Hüseynov Adil Səfər oğlu/30 yaşında

Həşim Cabbar oğlu/35 yaşında

Alişov Qulam Xanbaba oğlu/26 yaşında

Cəbrayılbəyov Cəfər Ağa oğlu/37 yaşında

Alişov /Əziz Hacımməmməd oğlu (Əziz Məşədi Hüseyn oğlu)/22 yaşında

Quliyev Tamirqulu Mehmed oğlu/20 yaşında

Allahverdi Cabbar (Qarabağlı oğlu)/28 yaşında

Abbas Qasım oğlu/25 yaşında " ⁶²⁴

⁶²⁴ Eynal Əliyev, **a.g.e.**, s.126-127.

1933 Yılı Repressiyaya Maruz Kalanlar

"Abdullayev Şəmistan Əli oğlu/ 28 yaşında

Vəliyev Mədət Mahmud oğlu/30 yaşında

İbrahim Mustafa oğlu/36 yaşında

Ömərov Elçi Talib oğlu/35 yaşında

İzmayilov Sədrak Abarsumeviç/28 yaşında

İsrafilov Ağa Hüseyn Əbdülməcidi oğlu/47 yaşında

Avenesov Rafael Teosoviç/35 yaşında

Badalyants Armenak Arutyunoviç

Qumennikov Fyodr Abramoviç/44 yaşında

Kayukov Pyotr Dmitriyeviç/29 yaşında

Ağabadi Hacı Zair oğlu/24 yaşında

Əliyev Hacı Zahir Hacı Mirzə oğlu/67 yaşında

Kudryavtsev Yevgeni Qriqiryeviç (Romanenko Yefim Petroviç) /22 yaşında

Mananikov Pyotr Qriqoryeviç/28 yaşında

Hacı Yusif Hacı Bəkir oğlu/65 yaşında

Mehralı Hacı Əhməd oğlu/56 yaşında

Taranuşiç Stepan İvanoviç/23 yaşında

Şamxalov David Davidoviç/33 yaşında

Həsənov Musa Rza oğlu/42 yaşında

Xan Məmməd Eyyub oğlu/46 yaşında

Əliyev Həsən Qulu oğlu/35 yaşında

İsmayilov Müseyib İbrahim oğlu/21 yaşında

Sobiyev İvan Semyonoviç/23 yaşında

Babayev Niftulla İbab oğlu/24 yaşında

Məmmədov Badır İmanqulu oğlu/21 yaşında

Mehdiyev Ağakərim Mustafa oğlu/27 yaşında

Qaraş Xami oğlu/28 yaşında

Vəli Ələkbər oğlu/33 yaşında

Zeynalov Həybəy Mehdi oğlu/50 yaşında

Əli Nağı Əlixan oğlu/33 yaşında

Əzimov Şükür İbrahim oğlu/31 yaşında

Qurbanov İslam Aslan oğlu/25 yaşında

Marçenko Yevdokin İliç/34 yaşında

Maxaradze Pavel Minaqoviç/32 yaşında

Qədirov Mürsel Əli oğlu/40 yaşında

Süleymanov Seyid oğlu/24 yaşında

Fərəcov Rəsul Əhməd oğlu/35 yaşında

Ağəliyev Mahmud Kərbalayi Abbas oğlu/33 yaşında

Serauslov Vladimir Vladimiroviç/26 yaşında

Sadıxov Babaiş Allahverdi oğlu/60 yaşında

Dovranov Artyom Nikolayeviç

Qurbanov Əsədulla Qurbanəli oğlu

Qriqoryan Andronik

Nikodinov Semyon Matveyeviç/29 yaşında

Şmatkov İvan İvankoviç"⁶²⁵

⁶²⁵ Eynal Əliyev, *a.g.e.*, s.127-128.

1934 Yılı Repressiyaya Maruz Kalanlar

"Melkumov Melik

Gəncəli Mədət

Qəmbərov Hümbət Cəlal oğlu 20 yaşında

Martirosov Haykaz Cəlal oğlu 38 yaşında

Şubin İvan 23 yaşında

Qəmbər Musa oğlu

Əsgər Abdulla oğlu

Nalbandov Nikolay Tevosoviç 24 yaşında

Ananov Xaçatur Qalustoviç 24 yaşında

Atakişiyev Əlihəydər Həsən oğlu 39 yaşında

Lokaşin Viktor Pavloviç 45 yaşında

Dervenev Fyodor Alekseyeviç 32 yaşında

Mirzəbəyev Nəcəf Qulu oğlu 25 yaşında

Zeynalov Əkbər Hacıbaba oğlu 23 yaşında

Məmmədov Sabir Nuhi oğlu 29 yaşında

Hüseynov Beytulla Qulam oğlu 32 yaşında

Yeselidi Xarlami Amanakoviç 28 yaşında

Kukolev Vasili İvanoviç 22 yaşında

Vlayasov Mixail Aleksandroviç 48 yaşında

Yelistratov Nikolay İvanoviç 37 yaşında

Zərgərov Əsəd 39 yaşında

Məmmədov Fridun Vəli oğlu 35 yaşında

Əzizov Məhərrəm Rəhim oğlu 29 yaşında

Rüstəmov Dilənci Ağakəşi oğlu 29 yaşında

Əliyev Əli Kürd oğlu 27 yaşında

Arutyunov Tiqrədi Semyonoviç 40 yaşında

Firsov Nikolay İvanoviç 36 yaşında

Knaus İlya İvanoviç 27 yaşında

Konovets İvan Qriqoryeviç 29 yaşında

Konovets

Qavrill İvanoviç Mixayloviç 44 yaşında

Kujelenko İvan Antonoviç 23 yaşında

Əliyev Musa Həsən oğlu"⁶²⁶

⁶²⁶ Eynal Əliyev, *a.g.e.*, s.128-129.

4.4.5. 1935-1936 Yılı Repressiyaya Maruz Kalanlar

<i>"İsmayıllov Matan Murtuz oğlu/23 yaşında</i>	<i>Bəşirov Əbdül Həmid Məcid oğlu/25 yaşında</i>
<i>Kmiteviç Yevgeni Yakovleviç /36 yaşında</i>	<i>Əli Kişi Mahmud oğlu/23 yaşında</i>
<i>Loladze Konstantin Georgiyeviç/29 yaşında</i>	<i>Hüseynov Rza Hacıbaba oğlu/26 yaşında</i>
<i>Məmmədov Eyyub Əli oğlu</i>	<i>Rüstəmov Xanəli Məhərrəm oğlu/34 yaşında</i>
<i>Cəfərov İsfəndiyar Abuzər oğlu/32 yaşında</i>	<i>Babazadə Yaqub/32 yaşında</i>
<i>Kuzmenko İvan İosifiç/32 yaşında</i>	<i>Quliyev Ağaqulu Ağalar oğlu/26 yaşında</i>
<i>Rüstəmov Səməd Qasım oğlu/55 yaşında</i>	<i>Babayev Salar Ağababa oğlu/24 yaşında</i>
<i>Bejitaşvili Vladimir Georgiyeviç/30 yaşında</i>	<i>Bünyadov Əli Hüseyn Atabala oğlu/30 yaşında</i>
<i>Çələbiyev Kərim Mahmud oğlu/39 yaşında</i>	<i>Bünyadov Əflatun Atabala oğlu/27 yaşında</i>
<i>İsmayıllov Çələbi Məmməd Qərib oğlu/37 yaşında</i>	<i>Vəliyev Həsənağa Hüseynqulu oğlu/23 yaşında</i>
<i>Mustafayev Mustafa Yusif oğlu/70 yaşında</i>	<i>Cavadov Səməd Cümşüd oğlu/21 yaşında</i>
<i>Babayev Əhməd Mirzəli oğlu/24 yaşında</i>	<i>Qurbanəli Hacıəli oğlu/20 yaşında</i>
<i>Kərimov Yusif Yusif oğlu/31 yaşında</i>	<i>Məmmədov Nazir Şirməmməd oğlu/26 yaşında</i>
<i>Süleymanov Yusif Bilal oğlu/27 yaşında</i>	<i>Mehdiyev Mehdi Hacıəli oğlu/23 yaşında</i>
<i>Xairov Qırxlar Vəli oğlu/23 yaşında</i>	<i>Rzayev Həydər Məmmədəli oğlu/27 yaşında</i>
<i>Babayev Əhəd</i>	<i>Sadıxov Hacıbaba Məmmədəli oğlu/28 yaşında</i>
<i>Ağakışiyev Məmməd Zahir</i>	<i>Sadıxov Kərim Məmmədəli oğlu/23 yaşında</i>
<i>Baxşiyev Əli Baxış/27 yaşında</i>	<i>Behbud Sarı oğlu/31 yaşında</i>
<i>Lipakti Viktor Pavloviç/20 yaşında</i>	<i>Vəliyev İsa Məmmədrza oğlu/28 yaşında</i>
<i>Belov Mixail Trofimoviç/21 yaşında</i>	<i>Jarkov Andrey Mixayloviç/37 yaşında</i>
<i>İsrafil Məmməd Əli oğlu/20 yaşında</i>	<i>Krivos Timofey İosifoviç/36 yaşında</i>
<i>Ağayev Məhəmməd Kazim oğlu/31 yaşında</i>	<i>Novruzbəyov Nüsrəddin Əlibala oğlu/40 yaşında</i>
<i>Əliyev Həybət Əli oğlu/32 yaşında</i>	<i>Vasili Xoxlov Yakov İvanoviç/26 yaşında</i>
<i>Mahmudov İslam Mahmud oğlu/31 yaşında</i>	<i>Cəfərov İsfəndiyar Abuzər oğlu/32 yaşında</i>
<i>Abramov Konstantin Andreyeviç/19 yaşında</i>	<i>Məcid Murad oğlu/23-25 yaşında</i>
<i>Babayev Əjdər Mirzəməmməd oğlu/28 yaşında</i>	<i>Quliyev Zeynalabdin İbrahim oğlu/36 yaşında</i>
<i>Xoxlov Konstantin Petroviç/24 yaşında</i>	<i>Novruzov Rəhim Umud oğlu/35 yaşında</i>
<i>Yədulla İbrahim oğlu/28 yaşında</i>	<i>Saakov Pavel Qriqoriyeviç/19 yaşında</i>
<i>Orucov Yəhya Bala Əziz oğlu/31 yaşında</i>	

Pinçin Dmitri Alekseyeviç/22 yaşında

Məlikov Cəmo Şahbazbəy oğlu/26 yaşında

Quliyev Aslan Dadaşbala oğlu/38 yaşında

Əkbərov Əhliman Nizam oğlu/23 yaşında

Qasımov Qasım Əbdülhüseyn oğlu/45 yaşında

Zolontonski Boris Aleksandroviç/22 yaşında

Ovçenko Aleysey Dmitriyeviç/24 yaşında

*Hüseynov Dilan Abbas oğlu/27 yaşında*⁶²⁷

⁶²⁷ Eynal Əliyev, *a.g.e.*, s.129-130.

4.4.6.1937-1938 Yılları Repressiyaya Maruz Kalanlar

"Əliyev Hüseyn Rəfi oğlu, 37 yaş

Quliyev Hüseyn Ağa oğlu, 39 yaş

Əliyev Əli Gül, 33 yaş

Cavadov Major Nüsret oğlu, 35 yaş

Musayev Xannan Əli oğlu, 43 yaş

Abdullayev Ələkbər Abdul oğlu, 35 yaş

Əsədov Əhməd Baba oğlu, 28 yaş

Abdullayev Şirinbəy Əbdülsalam oğlu, 27 yaş

Yusifov Dərzi İsmayıl Abdulla oğlu, 42 yaş

Səfəraliyev Həbib Zərbəli oğlu, 65 yaş

Rüstəmov Konsur Əmir oğlu, 65 yaş

Cəbrayıl Muxdaxan Həsən oğlu, 30 yaş

İlyasov Qara Həmzə oğlu, 46 yaş

Məmmədov Musa Hacıağa oğlu, 46 yaş

Cəfərov Mirzə Ağa, 28 yaş

Qəhrəmanov Məzaim Qəhrəman oğlu, 36 yaş

Babayev Kamal Balakəsi oğlu, 45 yaş

Babayev Ataxan Balakəsi oğlu, 33 yaş

Yakubov Xəlil Yaqub oğlu, 49 yaş

Vəliyev Şahbala Polad oğlu, 37 yaş

Fərzəliyev Xəzər Məstəli oğlu, 32 yaş

Əmirov Mirzəxan Məşədi Yusif oğlu, 39 yaş

Babayev Novruz Oruc oğlu, 57 yaş

Quliyev Hüseynqulu Hacızamanqulu oğlu, 41 yaş

Demçenko Yemelyan Kiriloviç,

24 yaş

Cəlilov Nüsrət Miriş oğlu, 23 yaş

Baharlı Məmmədhasən Nəcəfqulu bəy oğlu, 41 yaş

Babayev Əbülfəz Ələsgər oğlu, 38 yaş

Hacınski Əhməd Süleyman oğlu, 40 yaş

Mirqasımov Mirəbqəni Ələkbər oğlu, 40 yaş

Hacıyev Hacı Şükür oğlu, 40 yaş

Rəhimov Əbdülhəsən Ələkbər oğlu, 38 yaş

İsrafilov Süleyman Hüseyn oğlu, 38 yaş

Əbdülzadə Əbdül Abbas oğlu, 39 yaş

Məmmədzadə Əbdülbaqi Nəsrulla oğlu, 47 yaş

Bəydəmirov Mövsüm Məzahir oğlu, 38 yaş

Sultanov Qəzənfər Hacı Zeynal oğlu, 40 yaş

Sultanov Mehdibəy Eynalı oğlu, 57 yaş

Zakir Bəşir oğlu, 36 yaş

Rəfizadə Həmid Əlinağı oğlu, 28 yaş

Teyyubzadə Camal Teyyub oğlu, 24 yaş

İsrafilov Nəsrulla Yusif oğlu, 32 yaş

Bədəlbəyov Müseyib Xosrov oğlu, 39 yaş

Ağamirov Mirməcid, 39 yaş

Aslanzadə Əliheydər Əsədulla oğlu, 28 yaş

Həşimov Mirkazım Tacəddin oğlu, 47 yaş

Həşimzadə Şamil Tacəddin oğlu, 27 yaş

Həşimli Miraləm Tacəddin oğlu, 29 yaş

Feyzullabəyov Xəlil Əli oğlu, 36 yaş

İsmayilov Zülfüqar İsmayıl oğlu, 25 yaş

Qurbanov Səttar Qurban oğlu, 28 yaş

Dadaşov Kərbəlayı Nağdəli Ağadadaş oğlu, 70 yaş

Əliyev Ayəddin Nuru oğlu, 32 yaş

Ağayev Məmməd Əzim oğlu, 24 yaş

Əşrəfov Həsən Paşaibrahim oğlu, 29 yaş

Ələkbərov Qəhrəman Ruxəddin oğlu, 33 yaş

Ələkbərov Arzuman Rüstəm oğlu, 31 yaş

Mustafayev Nizam Zeybala oğlu, 29 yaş

Mirzəməmmədov Əlimirzə Məmməd oğlu, 66 yaş

Nərimanov Tahir Nəriman oğlu, 47 yaş

Əliyev Salman Baxışəli oğlu, 51 yaş

Rəşidov İsmayıl Şahsübut oğlu, 56 yaş

Xəlilov Murtuz Rüstəm oğlu, 41 yaş

Əlif Nasir oğlu, 40 yaş

Allahverdiyev Dadaş Cəfər oğlu, 60 yaş

Ələkbərov Həmzəxan , 25 yaş

Bağırov Molla Əhməd Molla Fəttah oğlu, 55 yaş

Qədir Mahmud oğlu, 50 yaş

Kərimov Kərim Səlim oğlu, 30 yaş

Xəlilov Seyfəddin İbrahim oğlu, 30 yaş

Abdullayev Abdulla Nuru oğlu, 25 yaş

Seyidov Sultanəli Məmməd oğlu, 25 yaş.

İbrahim İbrahim Sadıq oğlu, 26 yaş

Quliyev Nəcəf Hacıqulu oğlu, 26 yaş

Ələkbərov Abdulla Məmməd oğlu, 20 yaş

Məhərrəmov Məhərrəm Sultan oğlu, 21 yaş

Əliyev İsmayıl Siyabaxış oğlu, 23 yaş

Əliyev Ağahüseyn Süleyman oğlu, 23 yaş

Əsədov Həmid İmam Məmməd oğlu, 17 yaş

Əliyev Əligül Əli oğlu, 28 yaş

Yusifov Məmməd Hacı oğlu, 23 yaş

Quliyev Ənvər Eyvaz oğlu, 18 yaş

Babayants Mixail Mirzoyeviç, 32 yaş

Salman Talib oğlu, 27 yaş

Babayev Yusif Ağaverdi oğlu, 22 yaş

Novruzov Yaqub Əli oğlu, 19 yaş

Atakişiyev Atakişi Əhmədsadiq oğlu, 21 yaş

Tairov Aman Əmirəli oğlu, 30 yaş

Aşumov Qəhrəman Məmmədhüseyn oğlu, 29 yaş

Acıqitov Feyzi Usmanoviç, 22 yaş

Mirbağırov Mirtağı Mirfəttah oğlu, 32 yaş

İbrahimov Kamil Lətif oğlu, 19 yaş

Rəhimov İsmayıl Rəhim oğlu, 63 yaş

Əsgərov Həsənağa Bala oğlu, 30 yaş

Mustafayev Əlisəttar Mirzə oğlu, 22 yaş

Ağamalıyev Hacıağa Dünyamalı oğlu, 26 yaş

Ağabəyov Abbas Mehdi oğlu, 31 yaş

Zərbəli Yusif Oğlu, 28 yaş

Cəlilov Ağacan Rza oğlu, 22 yaş

Fərəcov Fərəc Nəsir oğlu, 22 yaş

Orucov Ağasəf Əlif Oğlu, 42 yaş

İbrahim İsmayıl Cəbrayıl oğlu, 22 yaş

İbrahim Fərman Cəbrayıl oğlu, 28 yaş

İsgəndərov İsgəndər İsmayıl oğlu, 20 yaş

İbrahimov Valeh İsgəndər oğlu, 35 yaş

Əliyev Qənbər Baba Əli oğlu, 25 yaş

Çələbiyev Sultan İsmayıl oğlu, 30 yaş

Feyzullayev Rizvan Səməd oğlu, 30 yaş

Zeynalov Feyruz Qulu oğlu, 36 yaş

Məmməd Əhməd oğlu, 36 yaş

Zatalokin Pavel İvanoviç, 35 yaş

Əhmədov Hümbət Ələkbər oğlu, 31 yaş

Hüseynov Məhəmməd Nağı oğlu

Şahnəzərov Şamil Abbas oğlu, 19 yaş

Şahnəzərov Cəbrayıl Abbas oğlu, 31 yaş

Rüstəmov Qasım Məmmədəli oğlu, 31 yaş

Əsgərov Əsgər Əkbər oğlu, 50 yaş

Nəcməddinov Əli Paşa oğlu, 34 yaş

Əzimov Uğurru Məmmədrəhim oğlu, 25 yaş

Şirəliyev Balabəy Bəylər oğlu, 22 yaş

Ağakışiyev Ağakışi Nuru oğlu, 45 yaş

Fərzəliyev İbrahim Bayram oğlu, 30 yaş

Əliyev Əziz Nemət oğlu, 50 yaş

İbrahimov Hüseyn Məşədi Həsən oğlu, 40 yaş

Quliyev Rzaqulu Bibiqulu oğlu, 20 yaş

Abakarov Tinovs Şaban oğlu, 35 yaş

Quliyev İsgəndər Camal oğlu, 20 yaş

Cavadov Ziyadxan Məlik oğlu, 28 yaş

Cəlilov İmanqulu Bibiqulu oğlu, 21 yaş

Əmrahov Əbdürrəhman Yunis oğlu, 23 yaş

Kərimov Murad Xəlil oğlu, 22 yaş

Abdullayev Ümid Həmid oğlu, 70 yaş

Hüseynov Abılı Mövsüm oğlu, 24 yaş

Bədəlov Bədəl Əmrah oğlu, 47 yaş

Sədiyev Məmməd Həmid oğlu, 20 yaş

İsmayılov Əhmədəli Əli oğlu, 25 yaş

Həmidov Sirac Maki oğlu, 22 yaş

Kərimov Şamatdin Şərafətdin oğlu, 22 yaş

Süleymanov Hüseyn Mürsəl oğlu, 45 yaş

Mürsəlov Mirzə Hüseyn oğlu, 25 yaş

Məmmədov Cəlal Əbdül oğlu, 26 yaş

Mütəllimov Əbdüül Kərim oğlu, 32 yaş

Aslanov İbrahim Əmircan oğlu, 42 yaş

Qaraxan Kərim oğlu, 25 yaş

Səmədulla Dadaş oğlu, 25 yaş

Nəcəf xan İsa oğlu, 22 yaş

Axundov Maksim Dadaş oğlu, 35 yaş

Əliş Ramazan oğlu, 30 yaş

Məhərrəm Allahverdi oğlu, 45 yaş

Xan Kişi Əli Kişi oğlu, 45 yaş

Böyük Ağa Əli oğlu, 28 yaş

Rufulla Fətulla oğlu, 35 yaş

Məhərrəmov Ağamalı Məmməd Əli oğlu, 37 yaş

Mehdiyev Abdulla Rəsul oğlu, 36 yaş

Yəhya Əli oğlu, 23 yaş

Əhmədov Bəylər Novruz oğlu, 37 yaş

Aşumov Novruz Nəcməddin oğlu, 19 yaş

Xrapnikov Yevgenə Yakovleviç, 18 yaş

Məhərrəmov Əli Rəhim oğlu, 30 yaş

Zeynalov Seyid Bağ Mir Zeynal oğlu, 58 yaş

Əsgərov Hidayet Yusib oğlu, 42 yaş

Hüseynov Əli İsmayıl oğlu, 22 yaş

Babayev Muxtar Ələsgər oğlu, 45 yaş

Dəmirov Qara İbrahim oğlu, 25 yaş

Mikayılov Şirin Cəbrayıl oğlu, 50 yaş

Zülfüqar Əli Qulu Nəbi oğlu, 25 yaş

Ələsgər Ələkbər oğlu, 23 yaş

Qarayev Ağa Əli Hacı Sübhan oğlu, 25 yaş

Cavadov Məmməd Baladadaş oğlu, 26 yaş

Əbdül Xaliq Ağ Dadaş oğlu, 60 yaş

Musa Ata Baba oğlu, 31 yaş

Qədirov Sadıx Rəşid oğlu, 30 yaş

Xəlilov Xəlil Vəli oğlu, 43 yaş

Məmmədov Surxay Sədrəddin oğlu, 28 yaş

Ələsgərov Əli Bala Əsədulla oğlu, 28 yaş

Zülfüqar Camal Niftalı oğlu, 35 yaş

Məmmədov Əbdül Məmməd oğlu, 30 yaş

Abdullayev Məmməd Mütəllib oğlu, 21 yaş

Balayev Həsən Ağa Əsəd oğlu, 31 yaş

Ələkbərov Firudin Mirzə Hüseyn oğlu, 23 yaş

Hacıyev Musa Polad oğlu, 35 yaş

Səmədov Xəliq Məmməd Zəhid oğlu, 41 yaş

Musayev Əhməd Musa oğlu, 29 yaş

İbrahimov Məmməd Vəli oğlu, 31 yaş

Məmmədov Ramazan Ömər oğlu, 25 yaş

Sadiq Əbdül oğlu, 23 yaş

Əsədov Həydər Namaz oğlu, 21 yaş

Cəfərov Əsgəndər Nadir oğlu, 19 yaş

Nuriyev İmran Qasım oğlu, 43 yaş

Verdiyev Ağakəşi Kamil oğlu, 25 yaş

Hüseynov Hüseyn Ağa Dadaş oğlu, 19 yaş

Velixov Həməzəli Xosrov oğlu, 33 yaş

Atamoğlanov Baba Tarverdi, 32 yaş

Qafarov Rəsul Hacıbala oğlu, 25 yaş

Qafarov Feyzulla Hacıbala oğlu, 29 yaş

Mahmudov Molla Rəhim Rüstam oğlu, 63 yaş

Mehdiyev Mehdi Şıx Məmməd oğlu, 63 yaş

Abdullayev Abbas Ağasəf oğlu, 60 yaş

Məmmədov Rizvan Hacı Məmmədcan oğlu, 35 yaş

Atayançts Nikolay Stepanoviç, 35 yaş

İsmayilov Bürcəli Əsəd oğlu, 35 yaş

Mürsəlov Mürsel Məmməd oğlu, 24 yaş

Hüseynov Zeyni Güləli oğlu, 55 yaş

Səlimov Kəbbala Abdul Kərim Şirin oğlu, 71 yaş

Babayev Ağababa Hüseynbaba oğlu, 45 yaş

Orucov Bilal Mustafa oğlu, 62 yaş

Asanov Allahverən Hüseyn oğlu, 26 yaş

İbrahim Səlim Kərim oğlu, 20 yaş

Dəmirov Bəbir Cəbi oğlu, 55 yaş

Tağıyev Rəhimbəy Mürselbəy oğlu, 54 yaş

Nəcəfov Zəhid Əsvər oğlu, 50 yaş

Nuriyev Rəsul İslam oğlu, 32 yaş" ⁶²⁸

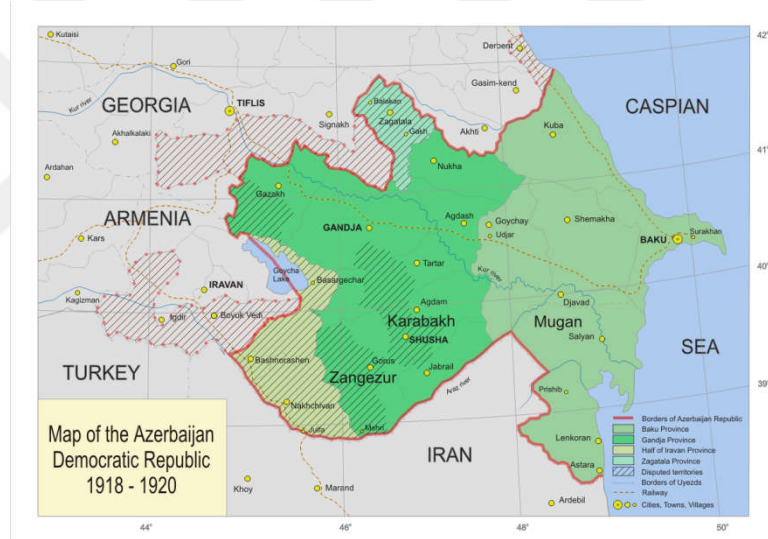
⁶²⁸ 1937-1938 yıllarında toplam 5633 kişi kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Elbette bu kişilerin hepsinin adını bu çalışmada vermemiz mümkün değildir. Kurşuna dizilenlerin tamamı için bkz: Eynal Əliyev, *a.g.e.*, 132-284.

EK-3

***Sayfa 259-283 arası Azərbycan Tarixi'nin V. ve VI. Ciltlerinden
alıntılanmıştır.**

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Bayrağı

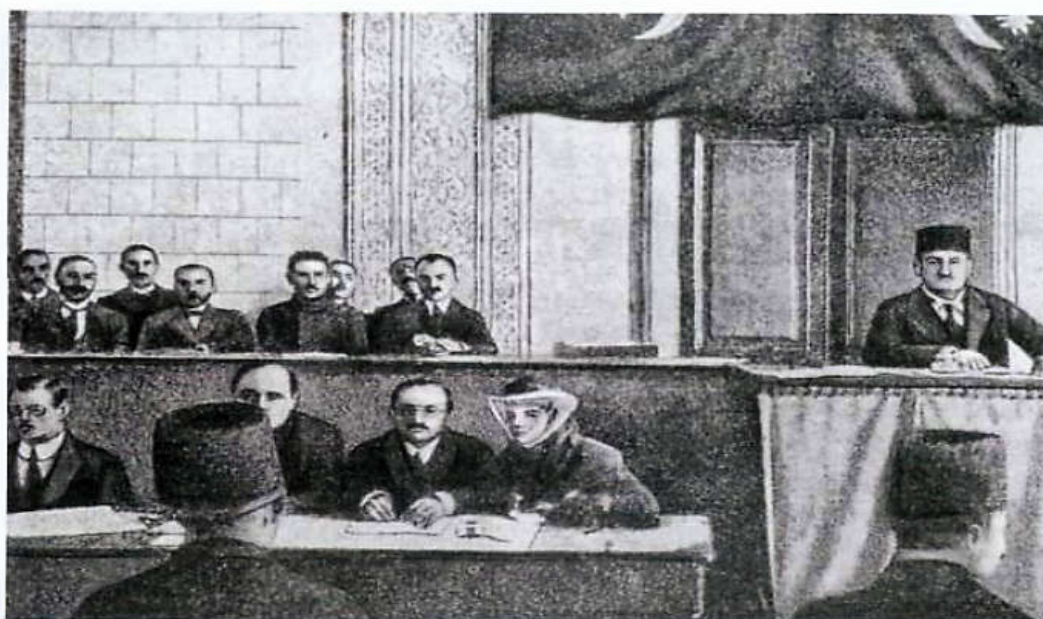
1918-1920 Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti

Azərbaycan SSC Bayrağı

Bakıda neft mədənləri (Bibiheybət)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin açılışı (7 dekabr 1918-ci il)

Bakıda neft mədənləri (*Ramana*)

Bakıdakı Qaraşəhərdə neft anbarları

Bakı dəniz limanı

Bakı neft
mədənlərindən bir
görünüş

Hacı Zeynalabdin Tağıyev ailə üzvləri ilə birlikdə

Hacı Zeynalabdin Tağıyev iş otağında

. Gəncə klassik gimnaziyası (XX əsrin əvvəlləri)

. Gəncə quberniya idarəsinin binası (XX əsrin əvvəlləri)

İçərişəhərdən bir görünüş (XX əsrin əvvəlləri)

Bakı dəmir yolu vağzalı (XX əsrin əvvəlləri)

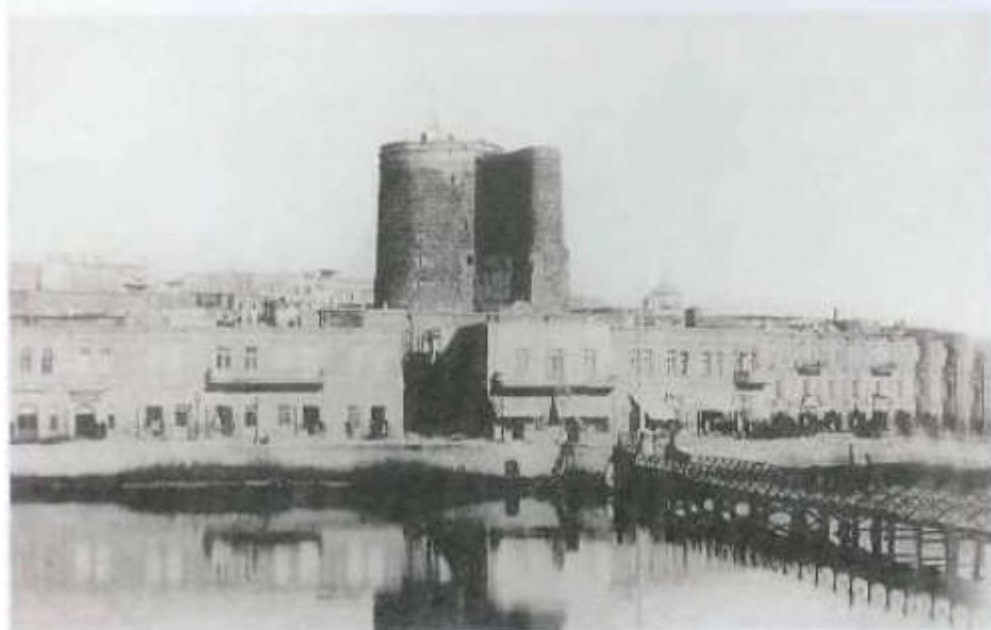
İctimai məclis binası. Bakı (*indiki Filarmoniya*)

Parapet bağı. Bakı (*XX əsrin əvvəlləri*)

Köhnə Bakıdan bir görünüş (XX əsrin əvvəlləri)

Dənizdən Bakı şəhərinin görünüşü (XX əsrin əvvəlləri)

Köhnə Bakıdan bir görünüş (XX əsrin əvvəlləri)

Opera və balet teatrı. Bakı (XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun zabıtları

Türk Qafqaz İslam ordusunun zabıtlərindən bir qrupu

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
parlamentinin mühafizə alayı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun orkestri

"Nəşri-maarif" cəmiyyətinin qızlar məktəbi (1911)

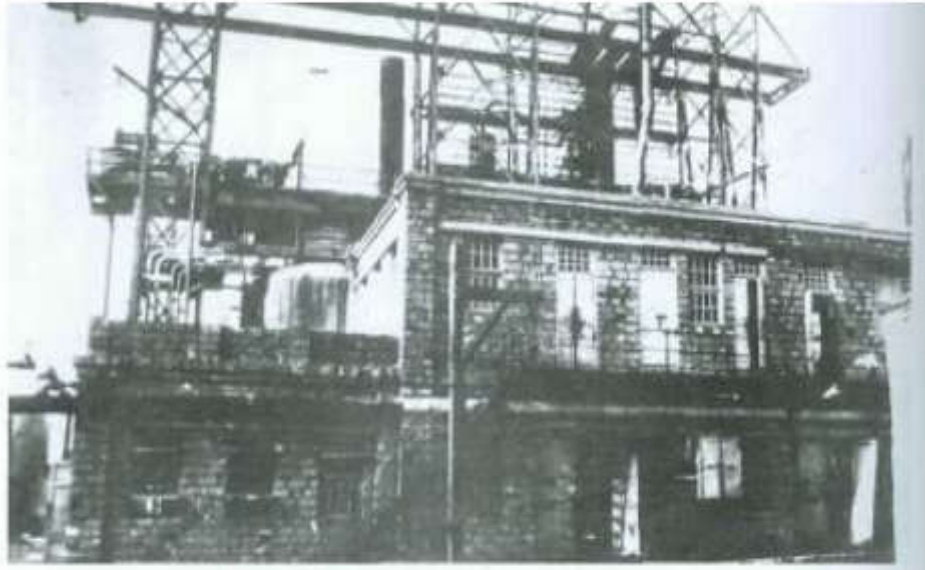
Bakıda qızlar məktəbi (1919)

Azərbaycan İctimai Şura Cümhuriyyəti hökumətinin ilk tərkibi (1920)

Represiya qurbanları

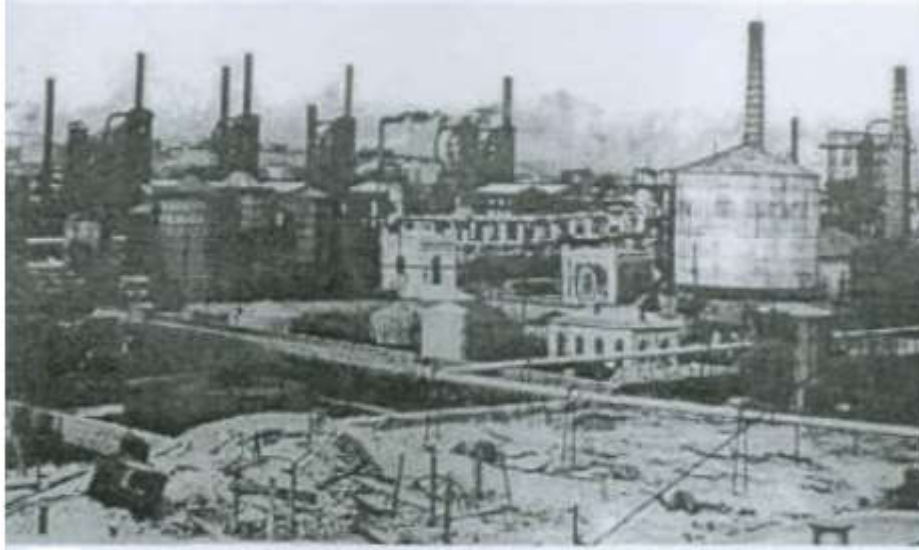
Stalin adına neftayırma
zavodunun I sexindən ümumi görünüş (1940)

"Stalinneft" neft mədəninə ümumi görünüş (1935)

Ağsəhərdə "Qırmızı ulduz" elektrik stansiyası (1925)

Neftayırma-krekinq zavodundən ümumi görünüş (1925)

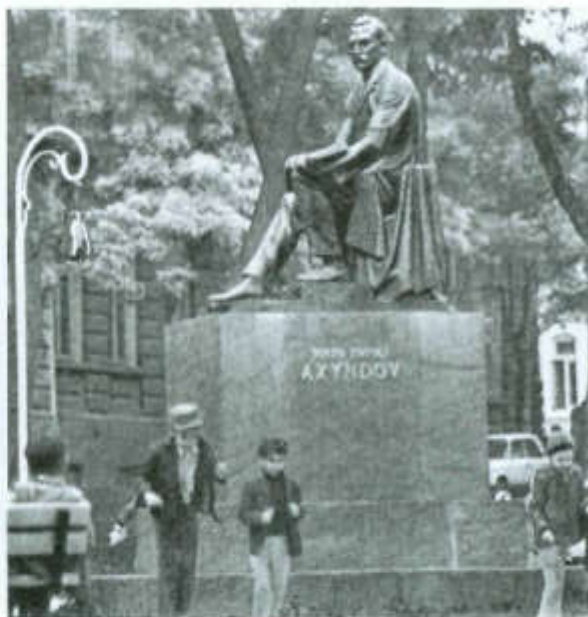
Bakı şəhərində
Mottuat Sarayından bir
görünüş (1935)

Qaraxəndədə Mədəniyyət Sarayı (1940)

Bakı şəhərindən bir görünüş (1920-1930-cu illər)

Bakı
şəhərində
M.F.Axundov bağı
(1920-1930-cu illər)

Ü.Hacıbəyov adına konservatoriyadan bir görünüş
(1920-1930-cu illər)

Bakı şəhərində yaşayış binasından bir görünüş
(1920-1930-cu illər). İndiki Azərbaycan Respublikası
Nazirlər Kabinetinin binası)

Xaçmaz rayonu 4 sayılı sovxozda mexanikləşdirilmiş
taxıl səpini (1933)

Ağstafa rayonu "Bakı Soveti" kolxozunda pambığın
qurudulması (1940)

Gədəbəy rayonu
"İliç yolu" kolxozunun
qoyun sürüsü yaylaqda

Samur-Dəvəçi kanalının açılışı (1940)

Klara Setkin Ə.Bayramov adına Mərkəzi Qadınlar Klubunda (soldan sağa ikinci sırada altıncı. Bakı, 1924)

Azərbaycan qadınlarının əmək nümayişi (Bakı, 1924)

M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Opera və Balet teatrının artistləri (1932)

Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblının Moskvada keçirilən on günlükdə çıxışı (1930)

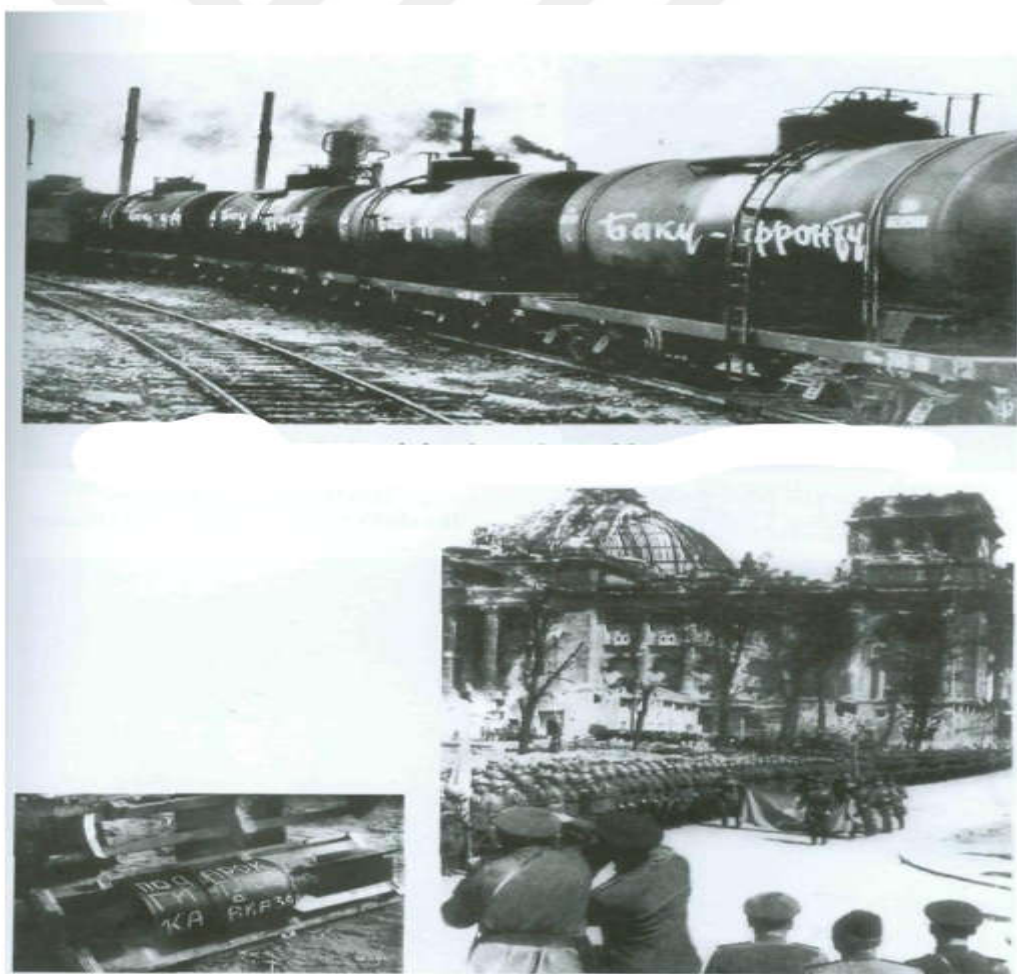
Ü.Hacıbəyov ilk notlu xalq çalğı alətləri
orkestrinin üzvləri ilə

M.Maqomayev Azərbaycan incəsənət xadimləri ilə (1922)

Ü. Hacıbəyov Azərbaycan Dövlət Xorunun ilk heyəti ilə (1936)

Sovyet Düşmanlarına karşı hazırlanmış bir afiş

Devrim karşıtı, Troçkistlere karşı hazırlanmış bir afiş

* Applebaum, A., *GULAG*, Arkadaş Yay., Çev:Ufuk Demirbaş, Ankara, 2008

**AZERBAIJAN TARİHİ'NİN ÖNEMLİ ŞAHSİYETLERİ VE BAZI
REPRESSİYA KURBANLARI**

General Ənvər paşa

General Nuru paşa

Fətəli xan Xoyski

(I,II,III hökumət kabinetlərində bəy nazir)

Nəsim bəy Yusifbəyli

(IV,V hökumət kabinetlərində bəy nazir)

Xəlil bəy Xasməmmədov

(I,II,III,V hökumət kabinetlərində nazir)

Əkbər ağa Şeyxülislamov

(I hökumət kabinetində nazir)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
Nazirlər Şurasının heyəti (7 may 1919-cu il)

Qara bəy Qarabəyov
(*"İttihad"* fraksiyasının lideri)

Abdulla Əfəndizadə
(*"Əhram"* fraksiyasının lideri)

Əlimərdan bəy Topçubaşov
(AXC parlamentinin sədri)

Həsən bəy Ağayev
(AXC parlamenti sədrinin müavini)

Məmməd Yusif Cəfərov
(AXC parlamenti sədrinin müavini)

Səmədağa Ağamalıoğlu
(“Sosialist” fraksiyasının lideri)

Məmməd həsən Hacınski
(Müxtəlif hökumət kabinetində nazir)

Əli ağa Həsənov
(IV hökumət kabinetində maliyyə naziri)

Nəriman bəy Nərimanbəyov
(IV hökumət kabinetində dövlət müfəttişi)

Mustafə Mahmudov
(AXC parlamentinin üzvi)

Məmməd Əmin Rəsulzadə
(Müsavət partiyası MK sədri, parlamentdə
Müsavət fraksiyasının lideri)

"Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi Müsavat"ın MK üzvləri
(Soldan sağa: Tağı Nəziyev, Məmməd Əli Rəsulzadə, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə
Məmməd Axundov, Nəsim bəy Yuzıfbəyli, Kərbəlayi Vəli Məliyev, Abbasqulu Kazımzadə)

Əhməd bəy Ağaoğlu

Əli bəy Hüseynzadə

Ceyhun bəy Hacıbəyli

Əbdürrəhim bəy
Haqverdiyev

Üzeyir bəy Hacıboyov

Əhməd Cavad

Cavad bəy Məlik-Yeqanov
(AXC parlamentinin üzvü)

Homid bəy Şahmurov
(Müxtəlif hökumət kabinetində maliyyə naziri)

N. Nərimanov
Azərbaycan SSR XKS sədri
(1920-1922)

S. M. Kirov
Azərbaycan KP MK I katibi
(1921-1925)

M. S. Bəğirov
Azərbaycan KP MK I katibi
(1933-1953)

H. P. Rəhmanov
Azərbaycan SSR XKS sədri
(1933-1938)

S.H. Ağamalıoğlu
Azərb.SSR xalq torpaq komissarı
(1920-1922)

A. Sultanova
Azərb.SSR xalq ədliyyə
komissarı (1937-1938)

M.F. Qasimov
Azərb.SSR Ali Soveti Rəyasət
Heyətinin sədri (1938-1949)

D.X. Bünyadzadə
Azərb.SSR xalq maarif
komissarı (1920-1930)

R.Ə. Axundov
Azərb. K(b)P MK katibi
(1924)

İ.M. Qubkin
SSRİ EA-nın akademiki,
SSRİ EA Azərb. filialının (1937)

V. Şişkanov
“Leninneft” trestinin qazma
kontorunun direktoru (1938)

İ. Mikayılov
Neftçi, məşhur staxanovçu
(1938)

Azərbaycan yazıçıları SSRİ yazıçılarının I qurultayında
(Moskva, 1934)

Görkəmli Azərbaycan ədibləri

Əhməd bəy Ağaoğlu

Almas İldırım

Əli bəy Hüseynzadə

Cəlil
Məmmədquluzadə

Cəfər Cabbarlı

Hüseyn Cavid

Mikayıl Müşfiq

Səməd Vurğun

Süleyman Sani
Axundov

Rəsul Rza

Əliqası Vahid

Məmməd Səid
Ordubadi

Morziyə Davudova

Sıdqi Rıhulla

Abbasmırzə Şerifzadə

Hüseyn Ərəblinski

Şəkil 6. İsrail Məmmədov.
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

Şəkil 7. Həzi Aslanov.
İki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

Şəkil 8. Ziya Bünyadov.
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

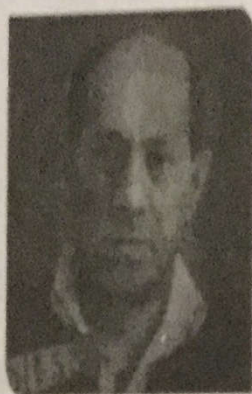
Şəkil 9. Gəray Əsədov.
Sovet İttifaqı Qəhrəmanı

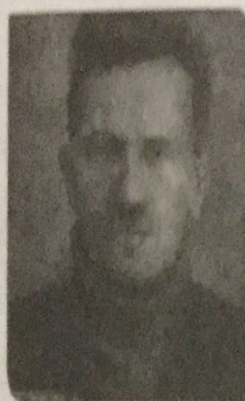
EMİNBEYLİ

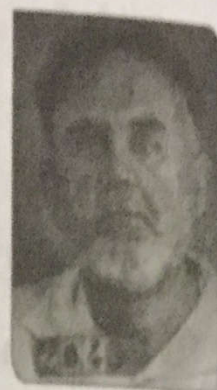
GULAM BAĞIROV

▪ M. TAGİZADE

▪ H. ZEYNALLI

▪ S. M. ASKEROV

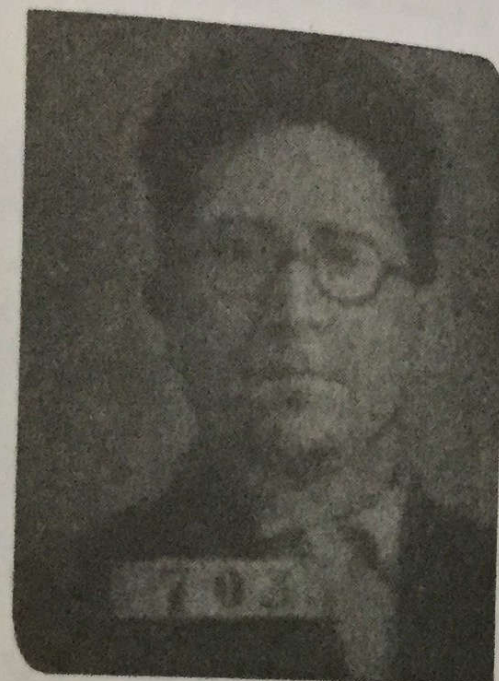

▪ V. HULUFLU

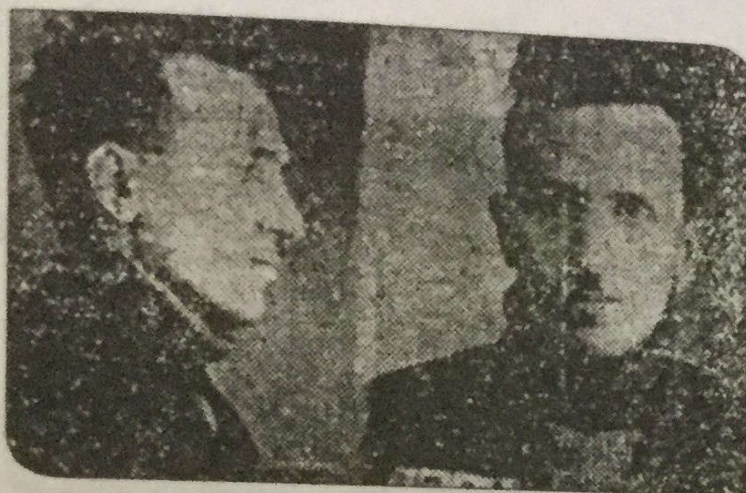

▪ R. AHUNDOV

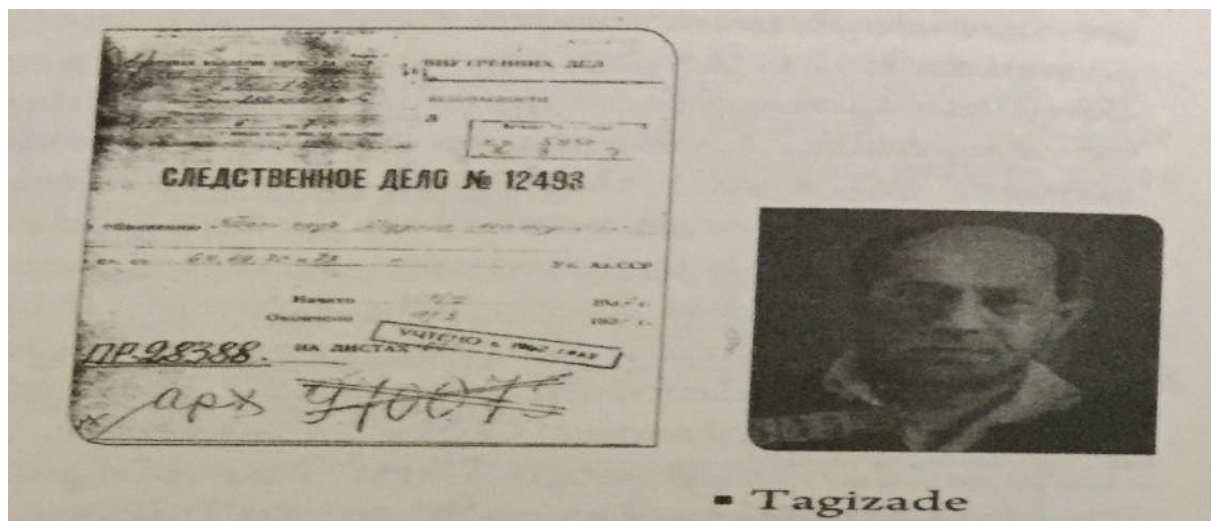
НАРОДНЫЙ АРХИВ А. И. В. ПУТРЕННИХ ДЕЛ
А. И. В. ПУТРЕННИХ ДЕЛ
УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
4 ОТДЕЛ
СЛЕДСТВЕННОЕ ДЕЛО № 12493
Исполнено *Гурагунов В. М.*
Судья *В. М.*
7.8.64 69-17-70 УК А. И. В. П.
ТАХ 2
056770
7095011

■ Hulufu

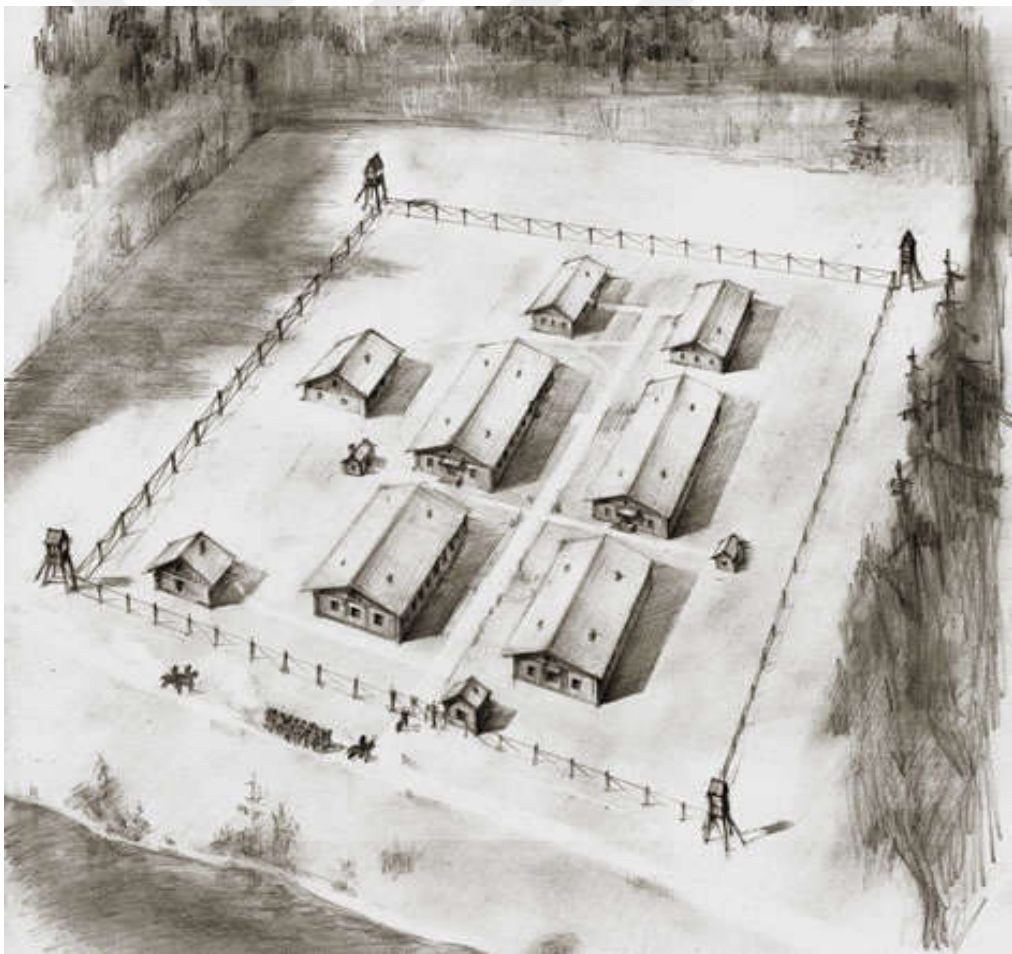

■ Zeynallı

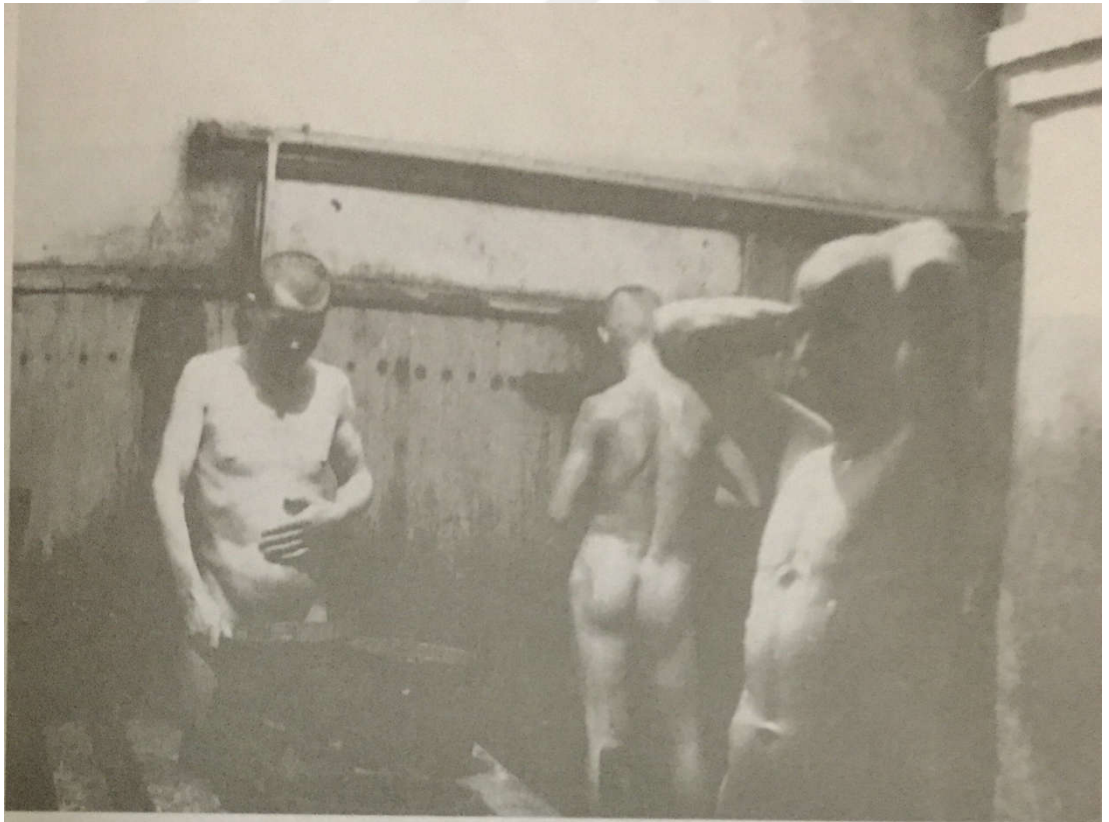
SÜRGÜN VE GULAK KAMPLARINDAN KARELER

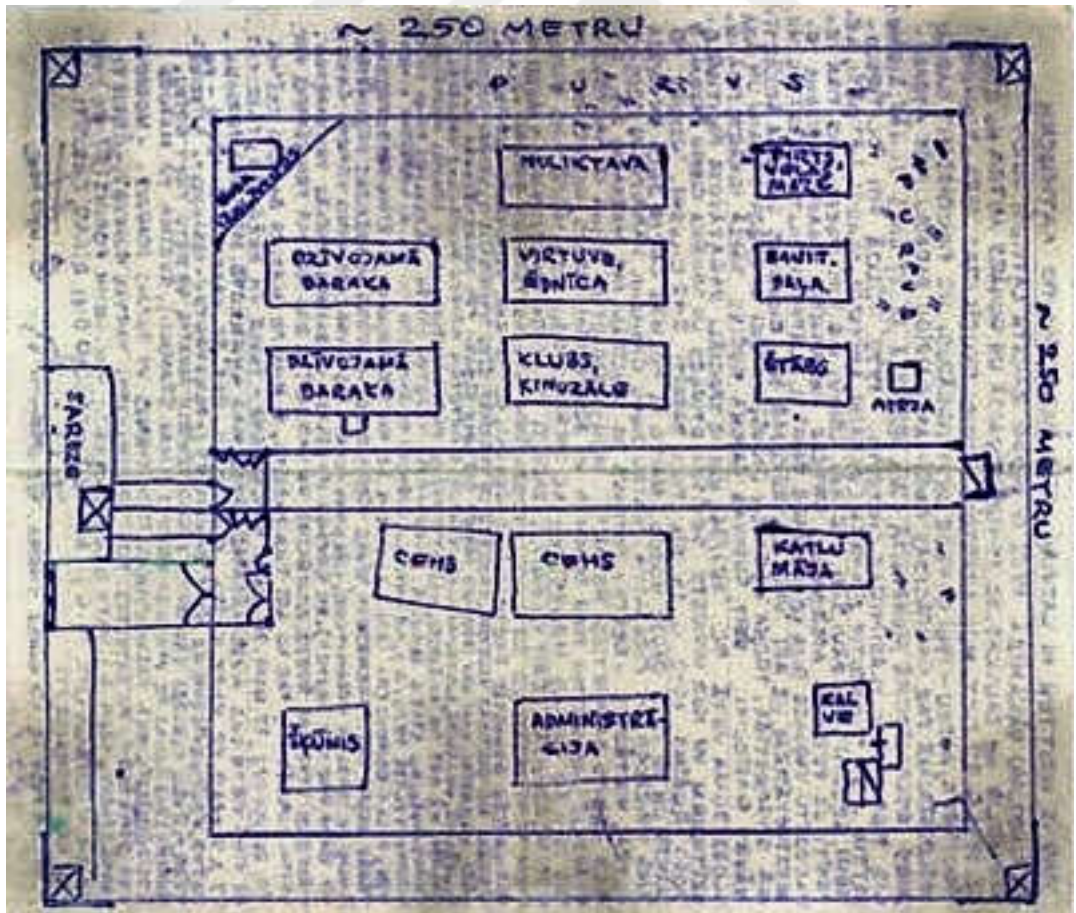
Kolima arazisi

13a "Tahta bir leğen, bir kupa sıcak su ve bir kupa soğuk su ile küçük bir parça siyah, kötü kokulu sabun alırdık..."

16a Kalabalık bir koğuş...

* Applebaum, A., **GULAG**, Arkadaş Yay., Çev:Ufuk Demirbaş, Ankara, 2008;

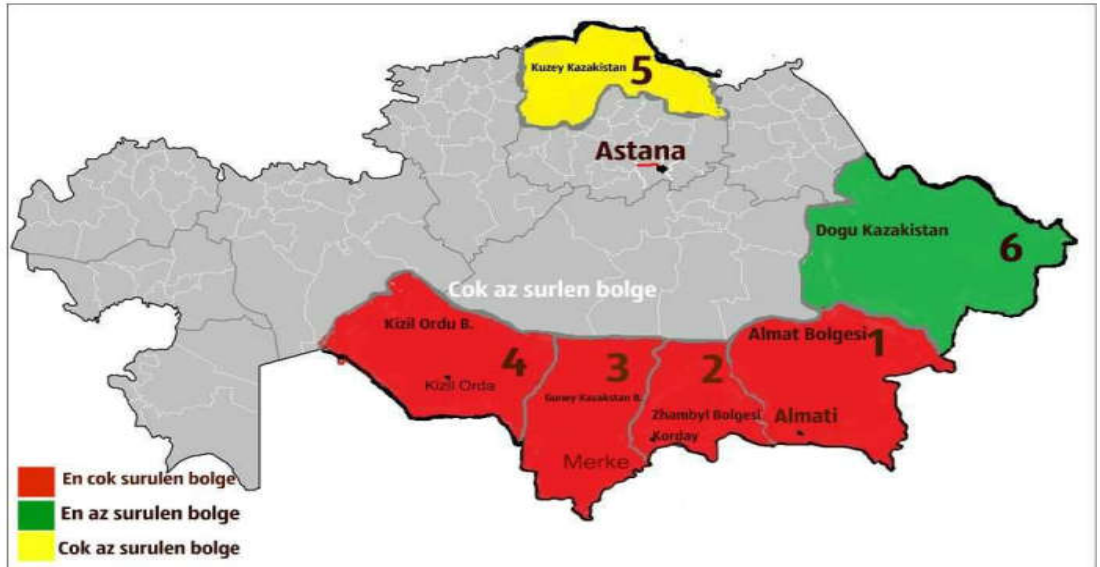
* *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: V, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008;

* *Azərbaycan Tarixi*, Cilt: VI, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008;

* Bünyadov, Z., **Gırmızı Terrör**, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993

*Buran, A., "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring 2009.

1937-38 YILLARINDA AZERBAYCAN TÜRKLERİ'NİN EN ÇOK SÜRÜLDÜKLERİ YERLER

Harita Sabina Asanova'nın Azerbaycan'dan Orta Asya'ya Sürülen Azerî Türkleri (1937-38) Yüksek Lisans Tezi çalışmasından alınmıştır.

Уполномоченный Центральной Контрольной Комиссии ВКП(б) — *Средней Азии*

С. СЕКРЕТНО *Секр. "К"*

Ташкент, ... сентября 1931

СЕКРЕТАРЮ... *Кир. В. Коша Б. Шахрам*

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ... *Обл. К. Кир. В. Коша Б. Шахрам*

Just in time

Органами ЦК ВКП(б) в Ср. Азии раскрыто существование в Ср. Азии националистической контр-революционной организации под названием "ТЮРК БИРЛИГИ" (объединение турков). Организация ставила себе целью свержение соввласти в республиках Ср. Азии под лозунгом "Тюркские народы всего мира объединяйтесь". В данной организации установлено активное участие некоторых членов ВКП(б).

В партбилетах ВКП(б), одновременно состоящих в указанной контр-революционной организации на обложках с внутренней стороны наверху имеется надпись "6.П-31 г. Тюбир" латинским шрифтом (*tybir*), что означает организация оформлена 6 февраля 1931 г., а слово "Тюбир" сокращенное название "Тюрк Бирлиги", на первом листе партбилетов наверху написаны "3.3.1.9.6." которые составляют лозунг организации "Ерзуинин Турк Каумы Би-рисиндир", т.е. "Тюркские народы всего мира объединяйтесь".

При наличии этих надписей в партбилетах можно определить, что данный член партии одновременно состоит членом указанной контр-революционной организации имея ввиду возможность нахождения членов этой организации среди членов партии, которые еще не выявлены, Вам надлежит проверить все партбилеты членов ВКП(б) Вашей организации при взимании членских взносов, ни в коем случае не собирая партбилетов специально для этой цели.

Дайте соответствующую директиву низовым парторганизациям о проведении этой работы в ближайшее время и о результатах информируйте Средазбюро ЦК ВКП(б) и Упол. ЦК ВКП(б) в Средней Азии.

ПРИЛОЖЕНИЕ: копия формы надписи и даты.

П.п. подписали: Секретарь Средазбюро ЦК ВКП(б) СЕМЕНОВ.
Зам. Упол. ЦК ВКП(б) в Средней Азии ИСАЕВ.

Отп. 12 экз.
маш. экз.
автоматом
4. 9. 31

В. И. Мухоморов

KAYNAKÇA

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar (26 Şubat – 6 Mart 1926), Çeviren: Prof. Dr.

Kâmil Veli Nerimanoglu, Aktaran: Prof. Dr. Mustafa Öner, TDK Yay., Ankara 2008;

Acar, K., "1905 Devriminin Genel Bir Değerlendirmesi", **Dîvân Disiplinler Arası Çalışma Dergisi**, Cilt:13, Sayı:24 (2008/1);

Adıgüzel, S., "Mirza Ali Fethali Ahundov'un Doğunun Aydınlanması ve İlerlemesi Yolundaki Düşünceleri", **38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiri Kitabı**, C:1, Ankara, 2008;

Ağayev, M., **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri**, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008;

Ahmedov, S., "Türk Dünyası'nın Shakespeare'i", **İrs Edebiyat**, Sayı:3/15, Sonbahar 2015;

Akpınar, Y., **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, Dergah Yay., İstanbul, 1994;

Aksakal, H., "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt:6, Sayı:21, Bahar 2009;

Akşin, A., **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991;

Algar, H., "Ahunzade Mirza Feth Ali", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)**, C:2, TDV, Ankara, 2009;

Alp, A., **Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004;

Altstadt, A.L., *The Politics of Culture in Soviet Azerbaijan, 1920-40*, Taylor&Francis, New York, 2016;

Altstadt, A.L., *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford, 1992;

Applebaum, A., *GULAG*, Arkadaş Yay., Çev:Ufuk Demirbaş, Ankara, 2008;

Armaoğlu, F., *19.yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara, 1997;

Armenia, Azerbaijan, and Georgia Country Studies, Ed:Glenn E. Curtis, Library of Congress, Washington, 1995;

Ascher, A., *The Revolution of 1905: A Short History*, Stanford University Press, California, 2004;

Aşırlı, A., *Cümhuriyyət Dövrü Mətbuatında Qafkaz İslam Ordusu*, Nurlan Neş., Bakı, 2007;

Aşırlı, A., *Nərimanov'un Kremlə Qətli*, Nurlan Neş., Bakı, 2006;

Aşnin, F.D.-Alpatov, V.M.-Nasilov, D.M., *Mahvedilmiş Türkoloji*, Çev: Gaffar Ç. Mehdiyev, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2016;

Aydemir,Ş. S., *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016;

Azərbaycan Tarixi, Cilt: V, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008;

Azərbaycan Tarixi, Cilt: VI, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Elm Neşriyat, Bakı, 2008;

Bal, H., "Azerbaycan'da Petrol ve Petrol Endüstrisine Genel Bir Bakış", *Kafkas Araştırmaları*, C:IV,1998;

- Bal, H., *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*, İdil Yay., İstanbul, 2014;
- Balayev, A., *Azerbaydjanskoe Natsionaloe Dvijenie v 1917-1918*, İzdotelstvo ELM, Baku, 1998;
- Baykara, H., *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yay., İstanbul, 1975;
- Bekcan, U., "Devrimden Sonra: Bolşeviklerin Zorunlu İç Politikası 1917-1925", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:68, No:4, 2013;
- Beningsen, A.-Quelquejay, C., *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev:Nizeh Uzel, Elips Yay., Ankara, 2005;
- Blaut, J.M., *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism*, Zed Books, New Jersey, 1987;
- Boobbyer, P., *The Stalin Era*, Taylor&Francis e-Library, New York, 2001;
- Bookchin, M., *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*, Cilt:3, Dipnot Yay., Ankara, 2011;
- Bookchin, M., *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi Fransız Devriminden İkinci Enternasyonale*, Cilt:2, Çev: Devrim Keskin, Dipnot Yay., Ankara, 2011;
- Budak, M., "Rusya' nın Kafkasya' da Yayılma Siyaseti", *Türkler*, Cilt: 18, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002;
- Buniyatov, Z.M., "Azerbaycan" , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:4, TDV, Ankara, 2009;

- Bünyadov, Z., *Gırmızı Terrör*, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993;
- Buran, A., "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, Volume 4/3, Spring 2009;
- Buran, A., *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yay., Ankara, 2010;
- Carr, E.H., *Bolşevik Devrimi*, Cilt: III, Çev:Tuncay Birkan, Metis Yay., İstanbul, 2004;
- Carr, E.H., *Bolşevik Tarihi*, Cilt:2, Çeviren; Orhan Suda, Metis Yay., İstanbul, 1998;
- Carr, E.H., *Komintern ve İspanya İç Savaşı*, Çev: Ali Selman, İletişim Yay., İstanbul, 2010;
- Chase, W.J., *Enemies within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939*, Yale University Press, 2001;
- Coene, F., *The Caucasus: An Introduction*, Taylor&Francis e-Library, 2009;
- Conquest, R., *Stalin and The Kirov Murder*, Oxford University Press, 1989;
- Cornell, S.E., *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, Taylor&Francis e-Library, 2001;
- Crankshaw, E., *Gestapo: Instrument of Tyranny*, Viking Pub., New York, 1956;
- Damirli, M.A., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", *Türkler*, Cilt:19, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002;
- Daniels, R.V., *A Documentary History of Communism in Russia*, University of Vermont Press, Vermont, 1993;
- Davies, S.-Harris, J., "Joseph Stalin: Power and Ideas", *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies&James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005;

- Demirci, Ü.Ö., " Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)", *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı:287, Cilt: 31, 2011;
- Demirel, Ö.F., "1.Türkoloji Kongresi ve Theodor Menzel", *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70.Yıldönümü Toplantısı*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999;
- D'Encausse, H.C., *Tamamlanmamış Rusya*, Ötüken Yay., 2003;
- Deriabin, P.-Bagley, T.H., *The KGB: Masters of the Soviet Union*, Hippocrene Books, New York, 1990;
- Devlet, N., *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Başlık Yay., İstanbul, 2011;
- Devlet, N., *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, TTK, Ankara, 2014;
- Durmuş, M. "Bolşevik İhtilâlinde Sonraki Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında Şiir ve Poema Türü", *Türkoloji*, Cilt: XV, Sayı:1, Ankara, 2002;
- Dziak, J.J., *Chekisty: A History of the KGB*, Lexington Books, Lexington, 1988;
- Əhməd Cavad Seçilmiş Əsərləri*, Düzenleyen: Əli Saləddin, Şərq-Qərb, Bakı, 2005;
- Əliyev, E., *Azərbaycan SSR-də XX Əsrin Siyasi Repressiya Qurbanları*, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 2003;
- Emiroğlu, H., "İkinci Dünya Savaşı'na Giden Süreçte Küresel ve Bölgesel Aktör-Devlet Davranışlarının Çözümlemesi", *Abant İzzet Baysal Üni. Sosyal Bilimler Enst. Dergisi*, Cilt: 2007-1, Sayı14, 2017;

- Emmons, T.-Vucinich, W.S. (Ed.), *The Zemstvo in Russia*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982;
- Emrahov, M., *XX.Əsrdə Azərbaycan'da Milli-Azadlıq Hərəkəti*, ADPU Neşriyat, Bakü, 2009;
- Enserov, V., "Sovyetler Birliğı Dönemi ve Sonrasında Azərbaycan'da Haber Ajansı", *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 6, 2, 2010;
- Enserov, V., "Sovyetler Birliğı Döneminde Azərbaycan'da Görsel-İşitsel Yayıncılık ve Habercilik Anlayışı", *Atatürk İletişim Dergisi*, Sayı:1, Ocak 2011;
- Ercilasun, G., "Stalin Döneminde Kazak Aydınların Tasfiyesi", *Stalin ve Türk Dünyası*, Ed: Emine Gürsoy Naskali-Liaisan Şahin, Kaknüs Yay., İstanbul, 2007;
- Erdem, H., "Multipl Sklerozda Semptomatik Tedavi", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, Cilt:51, Sayı:4, 1998;
- Erol, A., "Modern Azərbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Meselesi", *Turkish Studies*, Volume: 6/1, Kış 2011;
- Fainsod, M., *How Russia is Ruled*, Harvard University Press, Cambridge, 1967;
- Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924*, Penguins Book, e-library of Congress, 1996;
- Figes, O., *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Çev:Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007;
- Filips-Price, M., *War and Revolution in Asiatic Russia*, London, 1918;

- Froese, P., "Forced Sekularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed",
Journal For The Scientific Study of Religion, 43:1, 2004;
- Gasimov, M., "Bakü'nün Kurtulması Uğruna", *Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)*, Cilt:7,
Sayı:1;
- Genceliyeva, S.T., "Tarihteki İlk Milli, Demokratik ve Çağdaş Türk Cumhuriyeti
Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti", *AZERBAYCAN Türk Kültür Dergisi*,
Sayı:374 / 56, 2008;
- Getty, J.A., "State and Society Under Stalin: Constitutions and Elections in the 1930s",
Slavic Review, cilt. 50, No. 1, 1991;
- Gökgöz, S.S., "Sovyet Karşısı Azerbaycan Türk Siyasî Muhacir Neşriyatında 'Türk İnkılabı':
Yeni Kafkasya ve Mehmet E. Resulzade", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*,
Cilt:5, Sayı:1, 2008;
- Gömeç, S., *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara, 2011;
- Güllü, R.E., "Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişinin Türk Kamuoyuna
Yansıması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:22, 2015;
- Gündoğdu, A., "Türk Dil Birliği'nin Sonbaharı (1926-1941)", *Ankara Üniversitesi Dil ve
Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:54, Sayı:2, 2014;
- Gürkan, Ü., "SSCB'nin Ana Hatları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*,
Cilt:21, Sayı:1-4, 1964;

- Harrison, M., "Soviet Agriculture and Industrialisation", *Agriculture and Economic Growth from the Eighteenth Century to the Present*, Ed:John A. Davis&Peter Mathias, Oxford:Blackwell, 1996;
- Hasanlı, C., *Azerbaycan Tarihi*, Çev:Aslan Erturun, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1998;
- Haslam, J., "Comintern and Soviet Foreign Policy", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Həsənov, H., *Nəriman Nərimanovun Milli Dövlətçilik Baxışları və Fəaliyyəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2005;
- History of the Communist Party of the Soviet Unions (Bolsheviks)*, Ed by: C.P.S.U. (1939), International Publishers Co., Digital Reprints, 2006;
- Hosford, D.-Kachurin, P.-Lamont, T., "GULAG: Soviet Prison Camps and Their Legacy", *A Project of the National Park Service and the National Resource Center for Russian, East European and Central Asian Studies*, Harvard University, 1990;
- Hüseynoğlu, A.Ş., "1922-1927'de "Kitab-ı Dede Korkut" Hakkında Yapılmış Bir Araştırmanın Yayımlanmamasının Nedenleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/2, Kış 2015;
- Hüseynoğlu, G., *Mikail Müşfiq Seçilmiş Eserler*, Şarq-Garb Neş., Bakı, 2004;
- III.Enternasyonal Belgeler 1919-1943*, Der:Weber, H., Çev:Ümit Kıvanç, Belge Yay., İstanbul, 1979;

- Ismailov, E.R., "Soviet State Terrorism in Azerbaijan", *The Caucasus&Globalization*, Vol:4, 2010;
- İmanov, V., *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003;
- Jersil, A., "Rethinking Russia From Zardob: Hasan Melikov Zardabi and The "Native" Intelligentsia", *Nationalities Paper*, Vol:27, No:3, 1999;
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul;
- Karagür, N.K., *Mücadeleye Adanan Hayat: Neriman Nerimanov*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2012;
- Karaman, E., "Azerbaycan Sahası Sözlükleri", *Turkish Studies*, Vol:4/4, Summer 2009;
- Kayacan, İ., *Azerbaycan Azerbaycan Can Azerbaycan*, Ece Yayınları, Ankara, 2003;
- Kaymak, M. "1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:36, Sayı:5, 2010;
- Kazan, H. "Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın", *İ.Ü. İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1;
- Kazemzade, F., *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, Templar Press, New York, 1951;
- Kənan, A., *XX. Əsrdə Repressiyaya Məruz Qalanlar*, Qrifli Neş., Bakı, 2011;
- Kengerli, A.A., *Azerbaycan'da Romantik Türkçülük*, Derleyen: Meti Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2008;

- Kenwood, A., *The Spanish Civil War: A Cultural and Historical Reader*, Berg Publishers, Rhode Island, 1993; Julian Casanova, İspanya İç Savaşı'nın Kısa Tarihi, Çev:Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2013;
- Khlevniuk, O.V., "Stalin As Dictator:The Personalisation of Power", *Stalin A New History*, Ed by:Sarah Davies&James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005;
- Knight, A.W., "Internal Security", *Soviet Union: A Country Study*, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C., 1991;
- Kurat, A.N., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara, 2014;
- Kurbanov, B., "Rus Kömünizmi ve Milli Mesele Üzerine", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:15, Erzurum, 2000;
- Kuromiya, H., "Stalin's Great Terror and Espionaj", *The National Council for Eurasian and East European Research*, University of Washington, Title Program VIII, 1983;
- Lee, S.J., *European Dictatorships 1918-1945*, Routledge Pub., New York, 2016;
- Lee,S.J., *Lenin and Revolutionary Russia*, Routledge, 2003;
- Lenin, V.İ., *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Eriş Yay., 2007;
- Liebman, M., *Rus İhtilâli*, Çeviren; Samih Tiryakioğlu, Varlık Yay., İstanbul, 1968;
- Löwy, M., "Marksist and The National Question", *New Left Review*, I/96, March-April 1976;
- Marshall, A., *The Caucasus Under Soviet Rule*, Taylor&Francis e-Library, 2010;

- Marx, K., *Critique of Hegel's 'Philosophy of Right'*, Ed by: Joseph O'Malley, Cambridge University Press, New York, 1970;
- McNeill, W.H., *Dünya Tarihi*, Çev:Alâeddin Şenel, İmge Yay., Ankara, 2002;
- Mehmetzade, M.B., *Milli Azərbaycan Hareketi*, Azərbaycan Kültür Yay., Ankara, 1991;
- Memmedli-Saraçlı, A., "Azərbaycanlı Şair Ahmed Cavad'ın Kars Serüveni", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:1, Bahar 2008;
- Məmmədov, A., *Baş Tutmamış Çevriliş*, El-ALLiance Neş., Bakı, 2007;
- Məmmədov, F., *Mir Cəfər Abbas Oğlu Bağirov*, Nurlan Neş., Bakı, 2007;
- Memmedova, H., "Hanefi Zeynallı Masallar Hakkında", *Motif Akademik Halkbilimi Dergisi*, 2011-2;
- Mikail, E.H., *Atatürk Dönemi Türkiye - Azerbaycan İlişkileri*, Derin Yay., İstanbul, 2013;
- Mostafin, R.-Davutov, R., "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:3, 1997;
- Muradov, G., "The USSR Experience in Solving the National Question and the Liberated Countries of the East", *Asian Survey*, Vol:14,No:3, 1974;
- Mustafayev, B., "Rus ve Ermeni Tehtidine Karşı Kuzey Azerbaycan'da Kurulan İlk Siyasi Teşekküller", *Yeni Türkiye*, Sayı:60,2014;
- Naimark, N.M., *Stalin's Genocides*, Princeton University Press, Princeton, 2010;
- Nəbiyev, B., *Əhməd Cavad*, Proqres Neş., Bakı, 2012;

- Oral, M., "Türkoloji Tarihinde 1926 Bakü Türkiyat Kongresi", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı:17, 2004;
- Örmeci, O., "Jön Türkler ve İttihat ve Terakki", *Tarih Okulu*, Sayı:VIII, 2010;
- Paksoy, H.B., "Crimean Tatars," *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, Academic International Press, Vol: VI, 1995;
- Phillips, S., *Lenin and the Russian Revolution*, Heinemann, 2000;
- Popoff, G., *The Cheka: The Red Inquisition*, A.M. Philpot Ltd., London, 1925;
- Qasımlı, M., *Azerbaycan Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945*, Türkçesi:Ekber N. Necef, Kaknüs Yay., İstanbul, 2006;
- Qayıbov, S., "I.Bakü Türkoloji Kurultayı Bildirilerinin Satır Aralarında Halk Bilimi Meseleleri", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19,2013;
- Rabinowitch, A., *Devrime Doğru Petrograd Bolşevikleri ve 1917 Temmuz Ayaklanması*, Çev:Serpil Pehlivan, Yordam Kitap, İstanbul, 2012;
- Read, C., *Lenin A Revolutionary Life*, Taylor&Francis e-Library, 2005;
- Resulzade, M.E., *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Haz:Yavuz Akpınar, İ. M. Yıldırım, Sabahattin Çağrı, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yay., İstanbul, 1990;
- Resulzade, M.E., *Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1951;

- Rieber, A.J., "Stalin as Foreign Policy-Maker: Avoiding War, 1927-1953, *Stalin A New History*, Ed by: Sarah Davies & James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005;
- Rosenberg, A., *Bolşevizm Tarihi, Türkçesi; Aydın Emeç*, E yay., İstanbul, 1969;
- Sadıgov, R., "Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol", *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16;
- Sandache, C., "The USSR During The Interwar Period: Political-Diplomatic Aspects", *Codrul Cosminului*, XVIII, No:1, 2012;
- Saray, M., *Yeni Türkiye Cumhuriyetleri Tarihi*, TTK, Ankara, 2014;
- Sariahmetoğlu, N., "II.Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri", *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, Hazırlayan: Nesrin Sariahmetoğlu & İlyas Kemaloğlu, Türk Dünyası Belediyeler Birliği (TDBB) Yay., İstanbul, 2016;
- Seferov, R., "Azerbaycan'da Petrol Üretiminin Tarihsel Süreç İçerisindeki Değişimi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18;
- Selim, S., "Hüseyin Cavid ve Eliğa Vahid'in Hayata Bakış Açılarının Şiirlerine Yansımaları", *Turkish Studies*, Volume: 11/10, 2016;
- Seton-Watson, H., *The Decline Of Imperial Russia 1855-1914*, Frederick A. Praeger pub., NYC;
- Seyidzadə, D., *Azərbaycan XX.Əsrin Evvellerində: Müstəqilliyə Aparan Yollar*, Azərbaycan Respublikası <<Kitap>> Cəmiyyəti, Bakü, 1998;

- Shearer, D.R., "Stalinism, 1928-1940", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Shirer, W.L., *The Rise and Fall of The Third Reich: A History of Nazi Germany*, Simon&Schuster Pub., New York, 2011;
- Smith, J., "Stalin as Commissar for Nationality Affairs,1918–1922", *Stalin A New History*, Ed by:Sarah Davies&James Harris, Cambridge University Press, Cambridge, 2005;
- Smith, J., "Non-Russians in the Soviet Union and After", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Ronald Grigor Suny, Vol:III, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Smith, J., *The Bolsheviks and the National Question*, 1917-23, St.Martin's Press, New York, 1999;
- Stalin, J.V., *Eserler*, Marks-Engels-Lenin Enstitüsü, Cilt:3, Çev:İsmail Yarkın, İnter Yay., İstanbul, 1989;
- Stalin, J.V., *The National Question and Leninism*, International Publishers, New York;
- Suny, R.G., "Stalin and his Stalinism: Power and Authority in the Soviet Union, 1930-1953", *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Ed by:Ian Kershaw-Moshe Lewin, Cambridge University Press, New York, 1997;
- Suny, R.G., *The Bakû Commune: Class and Nationality in The Labor Movement in Russian Revolution*, Princeton Press, Princeton, 1972;
- Suny, R.G., *The Soviet Experiment: Russia, The USSR, and The Successor States*, Oxford University Press, New York, 2006;
- Süleymanlı, E., *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 2006;

- Sünbül, T., *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış, Doktora Tezi, Ankara, 1996;
- Swietochowski, T., "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", Çev: Sadettin Gömeç, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:22, Sayı:34, 2003;
- Swietochowski, T., "THE HIMMAT PARTY: Socialism and the National Question in Russian Azerbaijan 1904-1920", *Cahiers Du Monde Russe et Soviétique*, Vol:19, No:1-2, Le Caucase, 1978;
- Swietochowski, T., *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Çev: Nuray Mert, Bağlam Yay., Ankara, 1988;
- Swietochowski, T., *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, New York, Columbia University Press, 1995;
- Şimşir, S.-Attar, A., *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan Yay.,Ankara, 2013;
- Thrower, J.A., *Marxism-Leninism As The Civil Religion of Soviet Society: God's Commissar (Studies in Religion and Society)*, Edwin Mellen Press, New York, 1992;
- Tiken, S., "Tevfik Fikret ve Hüseyin Cavid'in Şiirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı:3/2, 2014;
- Togan, Z.V., *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Yağmur Yay., İstanbul, 1977;
- Tolstoy, N., *Stalin's Secret War*, Jonathan Cape Ltd., 1981;

- Tongul, N., "Türk Harf İnkılâbı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:33, 2004;
- Troçki, L., *Rus Devriminin Tarihi: Ekim Devrimi Sovyetlerin Zaferi*, Cilt:III, Çev:Bülent Tanatar, Yazın Yay., İstanbul, 1999;
- Trubowitz, P.&Harris, P., "When States Appease: British Appeasement in the 1930S", *Rewiev of International Studies*, 41 (02), 2015;
- Turan, M.İ., *Yıkıntının Tarihi ve Teorisi*, Etki Yay., İzmir, 2001;
- Türcan, T., "Sürgün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:38, TDV, Ankara, 2010;
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, Cilt:4, Ankara, 1993;
- Türkoğlu, İ., "Müslüman Kongreleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV)*, C:32, TDV, Ankara, 2009;
- Uğur, E., "Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:1-2, 2005;
- Uludağ, İ.-Serin, V., *SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 1990-22, İstanbul, 1990;
- Ulusoy, B., "Azerbaycan Siyasi Muhaceretinin İstanbul'daki Basın Faaliyetleri", *İstanbul Ü. İletişim Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, 2003;
- Uryadova, A. V., "The Decision of the National Question in Soviet Russia in 1920's in the Perception of Russian Emigration", *Journal of Siberian Federal University Humanities&Social Sciences*, 4, 2011;

- Uygur, E., "Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt:4, Sayı:4, 2007;
- Üçarol, R., **Siyasi Tarih**, Filiz Kitabevi, (4.Baskı), İstanbul, 1995;
- Viola, L., "The Role of the OGPU in Dekulakization, Mass Deportations, and Special Resettlement in 1930", **The Carl Beck Papers in Russian&East European Studies**, No:1406, University of Pittsburgh, 2000;
- Wade, R.A., **The Russian Revolution, 1917**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000;
- Waller, J.M., "Russia: Death and Resurrection of KGB", **DEMOKRATZIYA**, No:3, Summer 2014;
- Wheatcroft, S.G., "Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparatibility and Realibility of the Archival Data- Not the Last Word", **Europe-Asia Studies**, Vol:51, No:2, 1999;
- Woodhouse, C.M., **The Struggle for Greece 1941-1949**, Int By: Richard Clogg, Hurts&Company, London, 2002;
- Yagublu, N., **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 2015;
- Yaguplu, N., "Azerbaycan'da Bağımsızlığın İlanı ve Milli Demokratik Devletin Kuruluş Sürecinde M.E. Resulzade", **AZERBAYCAN Türk Kültür Dergisi**, Sayı:374 / 56, 2008;

- Yel, S., "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S:29, Kasım 1999-2003;
- Yılmaz, V., *Siyasi Tarih*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1998;
- Zadeoğlu, S., "Zorunlu Göçler, Sürgünler ve Yol Hikayeleri: Ulupamir Kırgızları Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 2013;
- Zelnik, R.E., "Russian Workers and Revolution", *Cambridge History Of Russia*, Ed. by: Dominic Lieven, Vol:II, Cambridge University Press, Cambridge, 2006;
- Zickel, R.E., (ed.), *Soviet Union: A Country Study*, Federal Research Division, Library of Congress, Washington D.C., 1991;
- Ziegler, C.E., *The History of Russia*, (2nd Editon), Greenwood Press, 2009.

AZERBAYCAN'DA SOVYET REJİMİNİN KURULUŞU ve KIZIL KIRGIN (REPRESSİYA)

Emre TEĞİN

ÖZ

Bu çalışmada Sovyet Dönemi Azerbaycan'da uygulanan Repressiya Politikası ele alınmakta, Repressiya Politikası'nın Azerbaycan'da uygulanmasına neden olan iç-dış unsurlarla beraber politikanın uygulanması irdelenmiştir. Bununla birlikte Azerbaycan'ın 20.yüzyılda geçirdiği sosyo-ekonomik değişimin tarihsel süreci ve Türk Dünyası'na büyük katkı sağlayan aydınlar sınıfının ortaya çıkışı incelenmiştir. Ayrıca Azerbaycan'ın bağımsızlığa giden yolda Osmanlı Devleti'nin fikrî ortamı ve Rus Devrimleri izah edilerek, bunların Azerbaycan üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından sovyetlerin Azerbaycan'ı işgali ve sovyetleşme süreci ortaya konularak, sovyet gizli polisinin (ÇEKA,NKVD) Bolşevik devriminde edindiği tecrübeyi Azerbaycan'da tatbik edişi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tüm bunlarla beraber Repressiya Politikası'nın Azerbaycan'da uygulamaya konulması, kurumlarda yapılan uygulamalar ve aydınların tutuklanması süreci irdelenmiş, aydınların sorgu tutanakları vasıtasıyla sovyet makamının suçlamalarının tutarlılığı üzerine yorumlamalar yapılmıştır. Genel itibariyle bu çalışma, Azerbaycan'da uygulanan Repressiya sürecinin öncesi, nedenleri, icrası ve sonrasını bir arada ortaya koyma çabası içerisindedir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Azerbaycan, Sovyetleştirme, Repressiya, Büyük Kırğın, Kızıl Kırğın, Azerbaycan aydınları, Bolşevikler, ÇEKA, NKVD, Stalin, Kurşuna Dizilme, İnfaz

THE ESTABLISHMENT of SOVIET REGİME in AZERBAİJAN and RED TERROR (REPRESSION)

Emre TEĞİN

ABSTRACT

This study deals with the Repressive Policy of the Soviet period in Azerbaijan and examines the application of politics together with the internal and external elements that have led to the implementation of the Repressive Policy in Azerbaijan. However, historical process of socio-economic change of Azerbaijan in the 20th century and the emergence of a class of intellectuals who have contributed greatly to the Turkic World has been examined. Moreover, on the way to the independence of Azerbaijan, the ideological environment of the Ottoman Empire and the Russian Revolutions were explained and the effect on Azerbaijan was tried to be revealed. Then the Soviets' occupation of Azerbaijan and the process of sovietization were revealed and it was attempted to uncover the experience of the Soviet Secret Police (ÇEKA, NKVD) in the Bolshevik Revolution in Azerbaijan. The implementation of the Repressive Policy in Azerbaijan, the practices carried out in the institutions and the arrest of the intellectuals were examined and interpretations were made on the consistency of the accusations of the Soviet authorities through the investigation process of the intellectuals. To sum up, In general, this work is in an effort to put together the causes and the after-effects of the Repressive period in Azerbaijan.

Key Words: The USSR, Azerbaijan, Sovietization, Repression, Great Terror, Red Terror, Azerbaijani Intellectuals, Bolsheviks, ÇEKA, NKVD, Stalin, Fusilading, Execution